

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

**ELM VƏ TƏHSİL TƏDQIQATLARI
VII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI**

**RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION
VII REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE**

19.03.2025

ELMİ TƏDQİQAT
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELM VƏ TƏHSİL TƏDQİQATLARI
VII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/VII>

SCIENTIFIC RESEARCH
International Scientific Journal

RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION
VII REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

(19.03.2025)

Bakı – Baku
2025

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included
in the register of Press
editions of the Ministry
of Justice of the Republic
of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Mətbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish
House,
6-th floor

Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
tedqiqat.rek@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

INTERNET ARCHIVE

TOGETHER WE REACH THE GOAL

- © Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
- © It is necessary to use reference while using the journal materials.
- © aem.az
- © info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavirləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVƏ, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVƏ, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANLI, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Amil ƏSGƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVƏ, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVƏ, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan

PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Garabagh University / Azerbaijan

Vice-chairmen

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan

Responsible secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANLI, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Folklore Institute of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, College of Industry and Technology under ASSU / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Amil ASGAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOCAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgayit State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asif MANAFOV, ANAS Institute of Zoology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadig GARAYEV, ARETN Institute of Botany / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

filologiya üzrə elmlər doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

hacerhuseynova@mail.ru

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının leksik xüsusiyyətləri, arxaik sözlər

Açar sözlər: dastan, leksika, arxaik sözlər, dialekt, şivə

Keywords: epic, lexicon, archaic words, dialect, accent

Yazılı və şifahi ədəbi dilimizin əsası hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının leksik tərkibi olduqca çoxşaxəli və rəngarəngdir. Dastanın leksik sistemi həm mənşəcə, həm də semantik cəhətdən zəngindir. Dastanda diqqəti cəlb edən söz qatlarından biri də müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlərdir.

Lakin “Dastan”ın dilində işlənən, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan sözlərin böyük bir qismi dialekt və şivələrdə, əsasən də qərb ləhcəsində işlənməkdədir. Qərb ləhcəsində 200-ə qədər bu günümüz üçün arxaikləşmiş leksik vahid işlənməkdədir. Onların bəzilərində cüzi fonetik dəyişikliklər baş vermişdir.

“Dastan”da işlənmiş “buğalmaq, cılasun, saqar, sayramaq, pusarıq, taraqa, toxınc, dərilmək, mərə, qurumsı, qədim, qoy-ver, üç otuz on” kimi sözlərin, əsasən, qərb ləhcəsində mühafizə olunması “Dastan”ın arxaik leksik qatını qərb ləhcəsi ilə bağlayır. E.Əzizov yazmışdır ki, “*əgər müasir ədəbi dilimiz üçün*

arxaikləşən, lakin şivələrdə mühafizə edilən sözlər müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində işlənirsə, şübhə yoxdur ki, həmin leksik vahidlər abidənin yarandığı dövrün şivələri üçün də işlək olmuşdur” (Əzizov, 1999, s.223). Bu fikrə istinad edərək deyərək bilirik ki, “Dastan” yaranıb formalaşdığı dövrdə Qərb ləhcəsi digər ləhcələrdən daha aktiv olmuşdur.

Dastanın dilinin leksik sistemini araşdıran prof. Ə.Dəmirçizadə arxaizmlərlə bağlı belə bir fikir söyləmişdir ki, “*Müasir Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, istemaldan düşmüş müasir Azərbaycan dili üçün ölmüş sözlər; məs.: cılasun, alp, əvrən (qəhrəman – “ərənlər başçısı”); uçmaq (cənnət); ərcil (kür, pozğun, nadinc); aytmaq (söyləmək); duşaq (buxov); əsən (sağlam, salamat); inaq (vəzir, nədim); qapa (uca); tanuq (şahid); yöm (fal, xeyir xəbər, istixarə); sası (üfunətli) və s. Belə sözlərin ölməsini mübarizədə məğlub olmaq kimi başa düşmək lazımdır. Bu sözlərin çoxusu başqa tayfa dillərinə mənsub sözlər olaraq, ümumxalq dili halında yenidən təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa bir tayfaya və ya xalqa mənsub eyni mənalı sözlə müvazi işlənmiş, mübarizə etmiş və nəticədə məğlub olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dili üçün ölmüş olan bu sözlərin bir qisminin indi mövcud digər türk dillərində canlı surətdə işləndiyini görürük; məs.: Orta Asiya türk dillərinin çoxunda “ayt”, “alp”, “əsən”, “səmiz” sözləri ümumi surətdə işlənir*” (Dəmirçizadə, 1959, s.143-144).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi olan keyik, soy, yazı, damu, tanuq, kendu, şol, dünlə (gecə ikən), irmək, sayırmaq (oxumaq), işırmaq, ilətmək, tümən, yayan (piyada), çəri, əsən, sayru və s. kimi leksik vahidlərin XVII əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün işlək vahidlər olduğunu konkret faktlarla əsaslandıran T.Hacıyev də “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri məsələsini araşdıraraq yazmışdır ki, “*Kitab*”ın dilində müşahidə olunan sözlərin müəyyən hissəsi

müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılsa da, hazırda dialektlərimizdə canlı şəkildə işlənəkdədir. Məsələn; becid, güz, yəxni, gədik, seyvan, suç, aya, ağırlamaq, öylə (nahar və vaxt mənasında), döşürmək, ismarlamaq, üliş-ülişmək, güvəzələmək, qu (xəbər), manrı, us, biləsinə (özü ilə), bozlamaq, yeng, duş, sayırmaq və s. kimi onlarla söz buna nümunədir” (Hacıyev, 1976, s.65-66).

Biz həm “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş və bu gün də Qərb şivələrində yaşlı təbəqənin dilində işlənən bəzi sözlərə, onların leksik-semantik mənalарına diqqət yetirək.

Yağı - düşmən mənasında işlənmişdir. Məs., “Qazan aydır: - Oğul, anuңun yağıң derlər ki, biz analara yetsəvüz, öldürəvüz” (KDQ).

A.Qurbanov ayıtmaq (demək), əsrük (sərxoş), yey (yaxşı), irişmək (çatmaq), yazı (çöl) və s. kimi sözlərlə bərabər, düşmən anlamlı “yağı” sözünü də leksik arxaizmlər sırasında izah edir. “Yağı” sözü qərb ləhcəsində ilkin semantikasını və fonetik tərkibini eynilə mühafizə etməkdədir (Bir-birinizə yağı kəsilmiyiң). Onu da əlavə edək ki, “Kitab”da “yağı” sözü əsasında yaranan “yağılıq” sözü də müşahidə edilir. Maraqlıdır ki, bu söz qərb ləhcəsində ilkin semantikasını – “düşmənlük”, “düşməncilik” mənasını eynilə saxlamaqdadır. Məsələn, A bala, yağılıx bizim nəslə yaraşmer (Qərb ləhcəsi).

Alay. “Dastan”da “böyük dəstə” mənasındadır (Bir alay atlu gəlür). Alay sözü qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan arxaik apelyativli Halay//Haley antroponimində mühafizə olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, son on ilə qədər arxaizm hesab olunan “alay” sözü Azərbaycanda yeni dövlət və ordu quruculuğu ilə bağlı olaraq hərbi termin kimi yenidən işləkliyə qaytarılmışdır.

Bu cür sözlər barədə Y.Məmmədli yazır: “Bir çox hərbi terminlərin müəyyənləşməsində dilin lüğət tərkibində bir qədər arxaikləşmiş və passivləşmiş dil vahidləri fəal rol oynamışdır. Bu baxımdan 1992-ci ildə “serjant” hərbi rütbəsinin Azərbaycan

dilində “çavuş”; “starşına” və “praporşik” rütbələrininsə, “gizir” terminilə əvəz olunması, o cümlədən də batalyon-tabır, polk-alay, rota-taqım kimi əvəzlənmələr buna misal ola bilər. Bu prosesdə, əsasən, arxaikləşmiş və köhnəlmiş olan dil vahidləri yenidən aktivləşir. Ə.Şıxlinskiyin 1926-cı ildə çap olunmuş lüğətində bu üsul daha məqbul hesab edilmişdir”. Onun fikrinə görə “alay” sözünü tam arxaikləşmiş leksik vahid deyil, yenidən işləkliyə qayıdan söz olaraq qəbul etmək lazımdır.

Ocaq. “Dastan”da bu söz “ev-eşik, yurd, tayfa, nəsil” mənalarında işlənmişdir: (Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün; Oğul, ocağım issiz qoma, kərəm eylə, varma). «Ocaq» sözü qərb ləhcəsində tayfa, nəsil mənasını eynilə saxlamaqdadır (Bizim ojağa haram tüşmör//Bizim nəslə haram düşmür-Qərb ləhcəsi, ayırım şivəsi).

Şayqa. Qərb ləhcəsində nəsil anlamlı “ojax, tirə, çiləh, coyğa” sözləri ilə bərabər, “şaqqa” sözü də işlənməkdədir (Bizim kəndimiz iki şaqqadı).

Göründüyü kimi, “Dastan”dakı “dəstə” məzmunlu “şayqa” qərb ləhcəsindəki nəsil anlamlı “şaqqa” ilə eyni semantik sferaya daxildir. Onu da əlavə edək ki, “şayqa” sözü rus dilində “şayka” fonetik tərkibli vahid kimi “quldur dəstəsi”, “böyük cinayətkar dəstə” mənasında da işlənməkdədir. Qədim türk leksik qatının müəyyən hissəsinin rus dilində mühafizəsi, həmçinin türk dillərinin dialekt və şivə materialları onu deməyə əsas verir ki, rus dilindəki “böyük cinayətkar dəstə” məzmunlu “şayka” sözü türk mənşəlidir.

Yığnaq. “Dastan”da yığıncaq, məclis, yığılmaq mənasında işlənmişdir. Məsələn; *Taş Oğuz bəgləri həp yığnaq oldu.*

Müasir ədəbi dilimizdə “yığnaq” sözünün kök morfemi olan “yığ(maq)” feili əsasında yaranmış onlarla söz işlənsə də, “yığıncaq, məclis” anlamlı “yığnaq” sözü işlənmişdir. Qərb ləhcəsində isə “mərəkə” sözünün sinonimi olan “yığıncaq”, məclis anlamlı

“yığnax” sözü işlənmişdir. Nümunə: Görəsən, bu nə yığnaxdı//Görəsən, bu nə yığıncaqdır!? Nümunələrdən də göründüyü kimi, qərb ləhcəsindəki “yığnax” sözü qədim forma və mənasını, bu gün də eynilə saxlamaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dil xüsusiyyətləri bütün istiqamətlərdə müasir dilçilik araşdırmalarının tədqiqat mərkəzində olub və bundan sonra da olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə, Ə. (1959). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili.
2. Əzizov, E. (1999). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası.
3. Hacıyev, T. (1976). Azərbaycan dili tarixi.

Sevinc Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>

sevincsadigova@gmail.com

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında bitki adlarını bildirən oğuz sözləri

Açar sözlər: türk dilləri, türkologiya, Azərbaycan dili, lüğət, Mahmud Kaşğari

Keywords: turkic languages, turkology, Azerbaijani language, dictionary, Mahmud Kashgari

Türk dillərinin leksik-semantik sistemi mütəmadi olaraq tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı leksikoqraflar türk dillərinə aid lüğətlər tərtib etmişlər. N.Xudiyev qeyd edir ki, M.Kaşğarının “Divan”ında ayrı-ayrı türk boyları (tayfaları) və onların dil xüsusiyyətləri barədə məlumat verilir. Həmin məlumatlarda diqqətimizi cəlb edən məsələlərdən biri də ədəbi xüsusiyyətlərlə tayfa dili (dialekt) xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsi imkanındır. Məsələn, müəllif tez-tez “Xaqaniyyə türkcəsi” (Qaraxanilər dövrünün ədəbi dili), “oğuz və qıpçaqlar”, “oğuz, qıpçaq və suvarlar” və s. ifadələrini işlədir və verilən faktlardan məlum olur ki, burada artıq müəyyən normativ (ədəbi) xüsusiyyətdən söhbət gedir ki, həmin xüsusiyyət orta əsrlər türk ədəbi dillərinə (o cümlədən də, Azərbaycan dilinə) uyğun gəlir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar M.Kaşğari “Divan”ında Azərbaycan dili elementlərinin bütöv sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. V.Aslanov M.Kaşğarının “Divan”ını Azərbaycan dili ilə müqayisə etmiş və göstərmişdir ki, bu əsər müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi

kimi Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir, lakin bu, xüsusi şəkildə fərqləndirilmir ki, bu da tamamilə təbiidir.

Bu araşdırmamızda M.Kaşğarının lüğətində bitki adlarını bildirən oğuz sözlərini təhlil edəcəyik. Bitki adlarını bildirən oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində *ügür, pamuk, aşlık, urğa, alma, tarıq, mandar, kümürgən, yüzərlük, çor, boy, küvük, tögi, yorınça* qeydə alınmışdır.

Ügür yağ ügürü küncüt mənasında izah olunmuşdur.

Pamuk - Azərbaycan dilində bu söz pambıq fonovariantında, “qozalarının içindəki liflərindən iplik hazırlanan kolşəkili birillik cənub bitkisi, həmçinin bu bitkinin ağrəngli lifləri” mənasında, türk dilində pamuk fonovariantında işlənir.

Aşlık - buğda, M.Kaşğari digər türk xalqlarının aşlık sözünü aşxana, mətbəx mənasında, yalnız oğuzların bu sözü buğda mənasında işlətdiyini göstərmişdir. Azərbaycan dilində aşıq fonovariantında “aş üçün, plov üçün yararlı” mənasında işlənən söz daha çox düyü sözü ilə birlikdə, aşıq düyü ifadəsində işlənir.

Urğa böyük ağac. Azərbaycan dilində bu söz işlənir.

Alma alma. Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində işlənən sözdür, “*müxtəlif çeşidləri və müxtəlif rənglərdə olan girdə, yaxud uzunsov meyvə*” mənasındadır. Türk ədəbi dilində elma variantında, eyni semantika ilə işlənir.

Tarıq - “bütün türklərdə buğda, yalnız oğuzlarda darı” kimi izah edən M.Kaşğari daha sonra qeyd edir ki, bu, səhvdir, oğuzlar buğdaya aşıq deyirlər. Azərbaycan dilində bu söz t-d səs əvəzlənməsi və ğ səsinin eliziyası ilə darı formasında işlənir, “yumru toxumları olan birillik taxıl bitkisi və bu bitkinin dənisi” mənasını ifadə edir.

Mandar - sarmaşıq, ağaclara sarmaşan bir bitki, çox vaxt ağacları qurudur.

Kümürgən - dağ soğanı.

Yüzərlük - üzərlük. M.Kaşğari bu sözü yıdhiğ variantında vermiş, oğuzların bu bitkiyə yüzərlük dediyini qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilində bu söz üzərlik fonovariantında, “çılpaq gövdəsi, ensiz yarpaqları olan çoxillik kol bitkisi; həmin bitkinin quru gövdəsi, yarpaqları və ya toxumu (keçmişdə yandırılaraq tütüsü və iyi xəstələrə verilirdi) mənasında işlənir.

Çor - oğuzlar sarılğan otlara, sarmaşıqlara da çor ot deyirlər. Azərbaycan dilində “əsasən pambıqda, bəzən də başqa bitkilərdə xəstəlik” mənasında işlənən çor sözü ilə eyni fonetik tərkibə malikdir, mənaca isə müəyyən dərəcədə yaxınlıq vardır, belə ki sarılğan otlar, sarmaşıqlar bitkilərə ziyan vurduğu kimi, çor xəstəliyi də bitkilərə ziyan verir.

Boy - yeyilən ot. Azərbaycan dilində bu söz ayrıca bitki adı kimi işlənməsə də, boymadərən bitki adının tərkibində qaldığını ehtimal etmək olar. Boymadərən “koma halında sarı çiçəyi və xoş qoxusu olan çoxillik bitki” mənasında izah olunur.

Küvük - saman.

Tögi - darının qabığı çıxarıldıqdan sonra qalan qismi.

Yorınça - yonca, klever, lütsern. Azərbaycan dilində yonca fonovariantında, “paxlalılar fəsiləsindən çoxillik bitki cinsi” mənasında işlənir. Türk dilində yonca “baklagillerden, başak durumundakı çiçəkləri kırmızı veya mor renkli, hayvanlara yem olarak yetiştirilen çayır bitkilerinin genel adı” mənasında işlənir.

Bu tədqiqat Azərbaycan dilçiliyində, türkoloji dilçilikdə, həmçinin müqayisəli, çoxdilli lüğətlərin tərtib edilməsində nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Yeganə Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-5816-1776>
yegana.gasimova@mail.ru

Azərbaycan romanının tədqiqi tarixindən

Açar sözlər: roman, janr, tədqiq, nəsr, ədəbiyyatşünaslıq
Keywords: novel, genre, research, prose, literary studies

Azərbaycan romanının yaranma tarixi, poetikası və ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına dair bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Azərbaycan romanının inkişaf problemlərinin elmi araşdırılması ədəbiyyatşünaslığın başlıca istiqamətlərindən biridir. Əslində Azərbaycan romanının keçdiyi tarixi yol bütövlükdə ədəbiyyat tariximizin mərhələsi hesab olunur. Roman tarixi inkişafında çox mürəkkəb tarixi yol keçmişdir, ayrı-ayrı milli ənənələr və dünya ədəbiyyatının ümumbəşəri dəyərləri üzərində formalaşmışdır. Bu baxımda müasir Azərbaycan romanı sadəcə olaraq xronoloji dövr və konkret zaman kəsiyinin bədii məhsulu deyil, məhz onun janr-tipoloji axtarışlar baxımından yeni bir mərhələsidir.

Azərbaycanda romana elmi-tənqidi münasibət XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmağa başlamışdır, dövrün tanınmış simaları bu janrı elmi-nəzəri və ictimai-siyasi baxımdan dəyərləndirməyə çalışmışlar. M.F.Axundzadə bu haqda yazırdı: “Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər dram və romandır.” Seyid Hüseyn: “Nəsr babında qeyrilərinə nisbətən geri qalmağımızdan romançılıq sənətinin bizdə yoxluğu bir həqiqətdir. Halbuki romanın təhzi-bi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün bir fikri söyləmək üçün romandan gözəl bir alət olmaz” fikrini irəli sürürdü. Göründüyü

kimi, hər iki yazıçı janrın daha çox estetik-idraki imkanlarını əsas götürürdü. Firidun bəy Köçərli roman janrının Azərbaycan da inkişaf etməməsinin səbəbini, əsasən, məişətdə, ictimai həyatda qadının hüquqsuz vəziyyəti ilə, onun “həyatda müəyyən rol oynamaq imkanından məhrum olması ilə”, qadınların “haqqında azad adamlar kimi, müəyyən ideyalara, meyllərə malik olan qəhrəmanlar kimi danışmağın qeyri-mümkün olması ilə” izah edirdi.

Müasir Azərbaycan romanının tədqiqi tarixi Mehdi Hüseyn və Məmməd Arifin adları ilə bağlıdır. Ədəbiyyatımıza dərindən bələd olan hər iki müəllif romanın tarixi və hazırkı vəziyyətinin təhlilini verən yazılarla çıxış etmişlər. M.Hüseynin məqaləsi “Azərbaycan romanı haqqında” (1954), M. Arifin əsəri isə “Azərbaycan sovet romanı” (1957) başlıqları ilə çap olunmuşdur. M.Hüseyn M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestini, M.Arif isə N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”sını roman janrının ilkin nümunələri kimi qəbul etmişlər. Zamanın ideoloji tələblərinə uyğun olaraq M.Hüseyn bu fikirdə idi ki, “roman xalqın tarixində müəyyən ictimai amillər olmadan meydana gələ bilməz”. Azərbaycan romanını yaratmaq vəzifəsinin “bilavasitə inqilabın tərbiyə edib böyütdüyü gənc sovet yazıçılarının” öhdəsinə düşdüyünü iddia edən M.Hüseyn janrın mənbələrinə dair dərin qatlara enməmiş, onun təməlini M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında axtarmışdır.

M.Arif isə məqaləsində Azərbaycan romanının təşəkkülü haqqında bunları yazır: “N. Nərimanovun “Bahadır və Sona”, M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu” kimi roman adlanan povestlərini nəzərə almasaq, Azərbaycan ədəbiyyatında bu, yeni janrdır və sovet ədəbiyyatının ən böyük nailiyyətlərindəndir”. “Azərbaycan ədəbiyyatında keçmişdə roman inkişaf etmədiyi üçün sovet romanları bu sahədə milli ənənələrdən, demək olar ki, məhrumdurlar. Azərbaycan ədəbiyyatında roman olmamışsa

da, yüksək sənətkarlıqla yaradılmış hekayə və povestlər olmuşdur” deyən M.Arif daha sonra S.Rəhimovun “Şamo”, Əbüllhəsənin ”Yoxuşlar”, Mehdi Hüseynin “Abşeron” və “Səhər” romanlarını təhlil edir, həmçinin İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar”ına münasibət bildirir.

Azərbaycan romanının, sözün həqiqi mənasında, tədqiqi XX əsrin 70-ci illərində başlamışdır. Qulu Xəlilovun 1973-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən” adlı monoqrafiyası sovet dönəmində bu sahədə yazılan ilk irihəcmli tədqiqat əsəri kimi maraq kəsb edir. Bu kitabda janrın bütün tarixi deyil, bu tarixdən müəyyən bir hissə, XIX əsrin sonunda yazılan əsərlər və sovet dövrü romanının aparıcı nümunələri tədqiq edilmişdir. Müəllif “Azərbaycan bədii nəsrinin ilk nümunəsinin XII əsrə nəsrin ustası hesab edilən Xaqani Şirvaninin qələminə məxsus olduğunu” bildirir. Nəsrin yeni inkişaf mərhələsi Füzulinin, XIX əsrin birinci yarısında A.Bakıxanov və İ.Qutqaşının, ikinci yarısında isə M.F.Axundzadənin adı ilə bağlanır. Q.Xəlilov sovet dövrünə qədər Azərbaycanda 20-dən artıq romanın yazılıb çap olduğunu göstərir. Bu siyahıya Z.Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” (1887), C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894), N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” (1896), A.Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909), A.Divanbəyoğlunun “Can yangısı” (1913), M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu və ya Rzaquluxan firəngiməab” (1914), İ.Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) və s. əsərləri daxil etmişdi. Müəllif bunu da qeyd edir ki, həmin əsərlərin heç də hamısı eyni səviyyədə yazılmamışdır və bir çoxu müasir mənada janrın tələblərinə cavab vermir. Q.Xəlilov qeyd edir ki, belə romanlar ədəbi mühitə ciddi təsir göstərə bilmədilər, çünki bədiilik və orijinallıq baxımından lazımi səviyyədə deyildilər. Tədqiqatçı romanın yaranmasında folklor

əsasının rolunu xüsusi qeyd edir. Əsasən, sovet dövrü Azərbaycan romanının tarixindən bəhs edən müəllif ümumi inkişaf xəttindən bir mərhələni ayıraraq geniş təhlil edir.

Azərbaycan romanının inkişaf problemləri zaman-zaman B.Nəbiyevin, S.Əsədullayevin, Y.Seyidovun, X.Əliyevin, H.Quliyevin, Y.İsmayılovun, Elçinin, A.Hüseynovun, N.Paşayevanın, T.Əlişanoğlunun, X.Yusiflinin və b. müəlliflərin araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Müstəqillik illərində roman janrının nəzəriyyəsi ilə bağlı yaranan tədqiqatlar maraqlıdır. Bu mənada Yavuz Axundlunun “Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər” (2005), Təyyar Salamoğlunun “Müasir Azərbaycan romanının poetikası (XX əsrin 80-ci illəri)” (2007), Himalay Ənvəroğlunun “Azərbaycan romanının inkişaf problemləri” (2008), Yaşar Rzayevin “Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə” (1930-1955-ci illər) (2010) monoqrafiyaları və b. qeyd olunmalıdır. Adı çəkilən araşdırmalarda Azərbaycan romanının yaranması və inkişaf prosesi izlənmiş, xüsusən sovet dönəmində və müstəqillik illərində yaranan nümunələr yeni elmi ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi müstəvisində, siyasi proseslər və milli-mənəvi ideallar kontekstində tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan romanının keçdiyi tarixi inkişaf yolunun bütün mürəkkəbliyinə, zamanın siyasi-ideoloji basqılarına, sosialist realizmi metodunun doğurduğu çərçivələrə baxmayaraq Azərbaycan romanı inkişaf etmiş, özündən əvvəlki ədəbi ənənə və təcrübəni davam etdirmiş, daxili mündəricəsi ilə doxsanıncı illər müstəqillik dövrünə qovuşmuşdur.

Səadət Bayramova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0000-6785-4543>

seadet19710214@gmail.com

Əziz Sultanın nəsrində nağıl üslubu

Açar sözlər: Əziz Sultan, nağıl üslubu, nəsr, janr, xalq

Keywords: Aziz Sultan, fairy tale style, prose, genre, folk

Əziz Sultan müasir Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal yaradıcılıq manerası və dərin mənəvi qatları ehtiva edən nəsrilə tanınan yazıçılardan biridir. Onun bədii mətnlərində xalq nağıllarının strukturu, üslubu və obrazları özünəməxsus formada canlandırılır. Bu yazıda Əziz Sultanın nəsrində nağıl üslubunun istifadə prinsiplərini və onun bədii funksiyasını araşdıracağıq.

Əziz Sultanın nəsrilə nağıl estetikasına sadıq qalaraq, xalq dünyaya görüşü və mifoloji motivlərə istinad edir. Onun yaradıcılığında bu elementlər özəlliklə aşağıdakı cəhətlərdə gözə çarpır:

Əziz Sultanın nəsrilə xalq nağıllarındakı kimi adicə insanları qeyri-adi hadisələrin mərkəzinə qoyur. Onun personajları müşkül situasiyalardan nağılvari sirlərlə, mistik yardımlar vasitəsilə çıxır. Onun hekayələrində bəzi hadisələr qeyri-adi, mistik və ya sehrlilə elementlərlə doludur. Bu, xalq nağıllarındakı möcüzə motivi ilə əlaqəlidir.

Nağıllarda olduğu kimi, Əziz Sultanın nəsrində də hadisələr əksər hallarda eyni strukturla irəliləyir. Bəzi ifadələrin təkrarlanması, hadisə axınının simmetrik qurulması nağılları xatırladan bədii gedişlərdəndir. Onun nəsrilə xalq inancları, mifoloji personajlar və mistik ünsürlər baxımından nağıl ədəbiyyatının ruhuna yaxındır.

Əziz Sultan nağıl estetikasını istifadə etməklə, sadəcə hekayə nəql etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda dərin ictimai, fəlsəfi və psixoloji mənaları əks etdirmişdir. Nağıl üslubu vasitəsilə o, oxucunu dünya və hadisələr haqqında düşünməyə vadar edir, xalq bilik və inanclarının aktuallığını vurğulayır.

Əziz Sultanın nəsrində nağıl üslubunun istifadəsi onun bədii dünyagörüşünün özəlliyini vurğulayır. Nağıl elementləri vasitəsilə o, nəinki maraqlı süjet qurur, eyni zamanda xalq mənəviyyatının dərin qatlarına enir və oxucunu bu qatları kəşf etməyə səsləyir.

Mahirə Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-6539-0201>
mahiremovlud56@mail.ru

İbtidai siniflərdə əsərlərin oxunmasında fasilənin gözlənilməsi

Açar sözlər: *şagird, intonasiya, müəllim, ifadəli oxu, bacarıq, danışıq*

Keywords: *student, intonation, teacher, expressive reading, skill, speaking*

Bədii əsərlərin oxunması prosesində qrammatik, məntiqi və psixoloji fasilənin gözlənilməsi oxunun ifadəliliyinə, məzmunun şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir.

Cümlədəki fasilələr bir-birindən öz müddətinə, yəni qısa və uzun olmasına və daşdıqları vəzifələrə görə fərqlənir. Cümlədə fasilə həm qısa, həm orta, həm də uzun müddətli ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən fasiləni aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) qrammatik fasilə; 2) məntiqi fasilə; 3) psixoloji fasilə.

Qrammatik fasilələr qısa olub, əsasən dürgü işarələri ilə bağlı olan fasilələrdir. Bu fasilənin əsas vəzifəsi cümlədə lazımı sözləri bir-birindən ayırmaqdan ibarətdir. Qrammatik fasilə oxu prosesində fasilənin yerini dürgü işarələrinə görə müəyyənləşdirməyi tələb edir. Məsələn:

“Balaca Mehriban Həlīmə nənədən soruşdu: Nənə, niyə adımı eşidənlər “adı ilə böyüsün” deyir?” Və ya: “Nənə, bəs “Heydər” adının mənası nədir?” və s.

Məntiqi fasilə mətndəki ayrı-ayrı sözlərin və cümlənin hissələrinin mənasından asılıdır. Cümlədəki məna yükünü daşıyan mühüm sözlər məntiqi fasilə ilə ayrılır. Məsələn:

Arazın bu tayında /
Darıxırdı bir çiçək. //
Hey o taya baxırdı
Bu yanağı çiyələk...

Məmməd Namazın “Darıxan çiçək” şeirindən götürülmüş bu parçada birinci misranın sonundakı “tayında” və ikinci misranın sonundakı “çiçək” sözlərindən sonra fasilə edilir.

Məntiqi fasilə qrammatik fasilədən söz və söz birləşmələrinin məna qruplarına ayrılması ilə və həmin sözlərin mənasının dərkinə xidmət etməsi ilə seçilir. Belə fasilələr əksər hallarda durğu işarələri ilə uyğun gəlir. Xitab və ara sözlər cümlənin başqa üzvlərindən məntiqi fasilələrlə ayrılır və bu zaman müvafiq durğu işarələri işlədilir.

Məsələn:

- 1) Əziz uşaqlar! Siz yeni həyatın qurucularısınız!
- 2) Sənət, /doğrudan da/, insanın mənəvi köməkçisidir və s.

Psixoloji fasiləyə gəldikdə o həm qrammatik, həm də məntiqi fasilələrdən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əvvələ, psixoloji fasilə öz müddəti etibarını ilə qrammatik və məntiqi fasilələrdən daha uzundur. İkinci bir tərəfdən, psixoloji fasilə söz və ya ifadəni cümlədəki başqa söz və ifadələrdən ayırmaqla bərabər, ona həm də emosional rəngarənglik verir. O, mənadan daha çox hisslərlə bağlı olur ki, bu zaman qəhrəmanın və ya müəllifin daxili həyəcan və hisslərini verə bilməyə xidmət edir. Məhz buna görə də psixoloji fasilələrdən bədii oxu zamanı daha geniş istifadə edilir. Məntiqi fasilələri uzatdıqda bu, psixoloji fasiləyə çevrilir və cümlənin quruluşunda, eləcə də mənasında əsaslı dəyişiklik əmələ gətirə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, psixoloji fasilə qrammatik və məntiqi fasilədən çox müddətli olması ilə seçilir. O, duyğu və hisslərlə bağlı olub, ifadəli oxu prosesini iradi-emosional intonasiya ilə təmin edir. Əlbəttə, yaş həddi ilə bağlı olaraq I-III siniflərdə

şagirdlər buna əməl edə bilmirlər. IV sinifdə isə H.Ziyanın “Yaxşılığa əvəz” şeirində şagirdlər oxuyurlar:

Dələ ötdü: – Yox, – deyib,

– Anam mənə söyləyib:

Yaxşılıq eyləyən kəs

Ona əvəz istəməz.

Birinci misradakı “yox” sözü psixoloji durumu qüvvətləndirir. Sonuncu misradakı sözlər isə oxucuda sevinc, qətiyyət hissi oyadır.

İbtidai siniflərdə psixoloji fasiləni, əsasən, praktik yolla başa salmaq mümkündür. III sinif Azərbaycan dili dərslindəki “Qorxulu yanvar gecəsi” mətnində şagirdlər oxuyurlar: “Dinc əhali gecə-gündüz küçələrdə dayanır, ümid edirdi ki, əsgərlər silahsız, dinc əhaliyə atəş açmazlar...”

Cümlədə “ki” bağlayıcısından sonrakı fasilə şagirdlərin diqqətini mühüm bir hadisənin baş verəcəyinə yönəldir.

Bəzən oxu prosesində şagirdlər nəfəsalma prosesində fasilələrin yerini düzgün müəyyənləşdirmir, lazım olmayan yerdə fasiləyə yol verirlər. Fasilənin yerinə düşməməsi oxunun ifadəliliyini aşağı salır, mənanın başqa cür anlaşılmasına şərait yaradır. Həddən artıq sürətli və ya yavaş, bəzən də yersiz fasilələrlə oxu çətin qavranılır. Məsələn: “Qələm” şeiri nisbətən asta sürətlə oxunmalıdır. Məsələn, “Müəllimin qələmi” şeirinə baxaq:

İnci düzdü vərəqdə.

Baxın həməən qələmdən

Aldı o gün Şəfəq də.

Yuxarıda söylədiklərimizdən belə nəticəyə gəlirik ki, şagirdlər cümlədə sözlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqə formalarını öyrənərkən onların fasiləni düzgün müəyyənləşdirmək vərdişlərinə yiyələnmələri çox vacibdir. İfadəli oxu vərdişlərinin yarıdılması prosesində məntiqi vurğuya, fasiləyə riayət olunmalıdır ki, bu da müəllifin fikrinin düzgün və dəqiq çatdırılmasını təmin

edir. Bunun üçün də, şagirdlərə dil qaydaları mənimsədilərəkən oxu materialları üzərində işə müntəzəm yer verilməlidir.

Simuzər Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1288-5411>
simuzeraliyeva2024@mail.ru

Fəlsəfi təbiətli şair – Hüseyn Arif

***Açar sözlər:** şeir, folklor, torpaq, aşuq, düşüncə, həssas, yamac, təcəssüm, yaradıcılıq, müraciət*

***Keywords:** poem, folklore, land, ashuq, thinking, sensible, slop, embodiment, activity, application*

Təbiət özü poeziyadır. Təbiət təcəssümü mövzusu həmişə olduğu kimi 70-ci illər Azərbaycan poeziyasında da mühüm yer tutur. Azərbaycan poeziyasında bu istiqamətin, ənənənin ən istedadlı, novator davamçısı Hüseyn Arif sözün həqiqi mənasında təbiət şairi idi. Onun ilham qaynaqları min bir rənglə boyanmış təbiətin gözəllikləri, torpaq inciləri idi. Şair vətən torpağını qarış-qarış gəzmiş, buz bulaqların suyundan icmiş, palıd əzəmətini, qartal vüqarını, təbiət gözəlliklərini hiss etmiş, dönə-dönə mənən yaşamışdır. İstər lirik şerlərində, istərsə də epik əsərlərində o, torpağı bütün rəngləri, çalarları ilə əks etdirməklə, bu torpaqda böyüyən sadə adamları əsl məhəbbətilə tərənnüm edir.

Onu düşünürəm fikrimdə aləm,
İlk eşqim, son andım bu günə kimi,
Bir ovuc torpaqdan dönən deyiləm,
Bir ovuc torpağa dönənə kimi.

Hüseyn Arif sənətkar kimi düşüncələrinin sadəliyi, səmimiyyəti, mövzu axtarışlarından başlayır. Şair çölün, cəmənin, torpağın, qayaların “dilini” yaxşı bilir. O, adi söhbət zamanı onlarca dağ çiçəyinin, gülünün, otunun, pəncərinin adını çəkmiş,

onların hansı azar-bezara məlhəm olduğunu, harada bitdiyi, ondan necə istifadə qaydalarını izah etmiş, xalq təbabətinin bu sahədəki ənənələrindən xəbərdar olmuşdur. Vətənin çiçək-çiçək tanıyan şairimizin çiçəklə başlanan söhbəti bəzən ictimai-fəlsəfi sonluqla qurtarır:

Gün var mənimlə yaşar,
İl var yadımdan çıxıb,
Tikan var fikrimdədir,
Gül var yadımdan çıxıb.

H.Arif canlı ilə cansız arasında, maddi ilə mənəvi arasında körpü yaradır. O, təbiətin təcəssümünə həsr olunmuş şeirlərində təbiətlə insanın bağlılığını verir. Təbiət də insanı görməyə, onun da insani keyfiyyətlərə malik olduğunu oxucuya çatdırmağa çalışır. Məsələn: “Göy göl yaşıl meşənin Göy gözlü balasıdır”, “Tək dəniz qocalmayı”, “Bağrına basdı dəniz”, “Sarı xalısını salıbdır payız” və s. kimi bu müqayisələr şairin təbiətə, torpağa, təbii gözəlliklərə son dərəcə vurğunluğunu ifadə edir. Azərbaycanın füsunkar gözəlliyi, şiş qayaları, ulu dağları odlu şair qəlbindən, sənətkar gözündən kənardə qalmır. H.Arifin yaradıcılığında “dağ” obrazı xüsusi bir xətlə keçir. Dağ obrazına müraciət şairin bir daha Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər ənənələrinə, S.Vurğun, M.Şəhriyar sənətinə bağlılığını nümayiş etdirir. Eyni zamanda təbiətin bu zaman əsərinə müraciətlə öz fəlsəfi – poetik obrazını yaradır, estetik idealını əks etdirir.

H.Arif meşə, torpaq, su, çəmən və dağları sadəcə təcəssüm etdirməklə kifayətlənmir. O, təbiət möcüzəsini poeziya həqiqətinə çevirir, vətənin hər qarışında insanların xariqələr yaratdığını göstərir. Səməd Vurğuna həsr etdiyi “Yolda”, “Dağ kəndi”, “Şamxor – SES nəğmələri” kimi poemalarında təbiət gözəlliklərinin təsvir və tərənnümü daha geniş, epik-lirik planda, rəngarəng üslublarda əks etdirmişdir. Məhz bütün bunlar ədəbiyyatda və ədəbi prosesdə H.Arifin təbiət şairi adlanması qənaətini doğrulmuşdur. Bu deyimləri ilə o poeziyada daha çox

uğurlar qazanmış və orijinal təfəkkür sahibi kimi nəzər-diqqəti özünə cəlb etmişdir.

H.Arifin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirləri obrazlılığı, asan dili, yığcamlığı ilə oxucular arasında tez yayılır. Onun şeirlərində təkə kiminsə eşqi ifadə edilmir. Burada böyük mahiyyət və anlam daşıma xüsusiyyəti daha qabarıq görünür. Sadəcə olaraq, iki şəxsin sevgisinə yox, eyni zamanda başqa məqsədə də xidmət edir. İnsanları məhəbbətdən xeyirxahlığa qüvvət, bədxahlığa sədd kimi istifadə etməyə çağırır.

Söylədim, ülvi məhəbbət!...

Aləmə bəllidir ondakı qüdrət.

Qananı qandırıb Məcnunə nisbət,

Qanmazı endirib, Məşdibad eylər

Dərin fəlsəfi-bəşəri mənalı təbiət gözəlliklərinin tərənnümçüsü olan H.Arif şeirlərində özünü Təbiətin övladı sayır. Şair vətən torpağı, onun füsunkar təbiəti ilə nəfəs alır. Zümrüd də, yaqut da bir ovuc Vətən torpağından dəyərsizdir. Çünki torpaq qızıl, zümrüd məkanıdır. Ən qiymətli inci isə insandır:

Vətən nə zümrüddür, nə yaqut, nə zər,

Qızıl bu gün məndə, sabah səndədir.

Əbədi özüllər, əbədi köklər,

Bir ovuc torpağın üzərindədir.

Budur H.Arif şeirinin fəlsəfi siqləti. Davud Nəsim demişkən – Axı, təbiətin özü başdan-ayağa fəlsəfə deyilmi? Elə fəlsəfənin özü də təbiətdən yaranıb, onun həyata diqtəsidir. Hüseyn Arif həqiqi mənada təbiətin və insanın filosofu idi. Onun bu mövzuda olan hər bir şeirində fəlsəfi məna var idi.

H.Arif şeiri xalq bədii düşüncəsinə köklənmiş poeziyadır. Onun fəlsəfi-estetik mahiyyətində böyük sadəlikdən xalq müdrikliyinə qədər nəzərə çarpacaq hər şey var. Bu H.Arifin təbiət mövzulu şeirlərində də, məhəbbət mövzulu şeirlərində də, hətta rənglər palitrasında da belədir. Məhz onun təbiət şairi adlanması təsadüfi deyildir.

Nurlana Kazımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9383-567X>
nurlana_kazimova67@mail.ru

İrəvanda maarifçilik

***Açar sözlər:** maarif, dil, millət, Qərbi Azərbaycan, elm və təhsil*

***Keywords:** enlightenment, language, nation, Western Azerbaijan, science and education*

Xalqın, millətin formalaşmasında ərazi, dil, mənəviyyat birliyinin mühüm amil olması əsas şərtlərdəndir. Azərbaycanda tarixən məskunlaşmış türklər yüksək mədəniyyətə malik olduqlarından onların bölgədəki başqa xalqların mədəniyyətini mənimsəmələrinə elə bir ehtiyac duyulmamışdır. Azərbaycan türkcülüyünün islamı qəbul etməsi ilə eramızdan əvvəlki minilliklərin Azərbaycan mədəniyyətinə müəyyən mənada strateji münasibət ifadə edilmişdir. Məzmun etibarı ilə Azərbaycan mədəniyyəti türk-müsəlman mədəniyyəti olsa da, müxtəlif dövrlərdə dünya mədəniyyətinin təsirlərinə məruz qalmışdır. Türk mənşəli olan Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkülü bu ölkədə yaşayan azərbaycanlıların mədəniyyət aktıdır. “Avesta”dan başlamış, “Dədə-Qorqud”dan bu yana şifahi xalq ədəbiyyatımızın parlaq nümunələri, Molla Nəsrəddin lətifələri və bu kimi folklor örnəklərimizin yaranması ilə bir şəraitdə formalaşan Azərbaycan mədəniyyətinin təbii-tarixi konteksti türk və regional olaraq Şərqi mühitə ilə bağlı bir mədəniyyətdir. Dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qalxması da türk mühitə ilə, həmçinin özünün folklor mədəniyyətinin öyrənilib yaradıcılıq təcrübəsinə daha səmərəli şəkildə cəlb

edilməsi ilə bağlıdır. Bu mədəniyyət də şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin bütün sahələrinin professional mədəniyyətin dirçəlməsinə yaratdığı şəraitdən və təsirdən asılı olmuşdur. Bu təsirlər Azərbaycan mədəniyyətini bütövlükdə cilalamış, onu dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevirmişdir. İstər Qərbi və Şərqi, istərsə də, Şimali və Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin türk müsəlman ideologiyası əsasında təkamülü və onun demokratikləşməsi, milli əsaslar üzərində yenidən formalaşması XIX əsrin sonu və müasir Azərbaycan mədəniyyəti mərhələsi olan XX əsrin əvvəlləri ilə səciyyəvidir. Bu səciyyəvilik isə Azərbaycanda elmin, təhsilin, məktəbdarlığın, maarifçiliyin, kitab nəşrinin, incəsənətin sahələrinin inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Hazırda yaşadığımız XXI əsrdə də işlərin bu istiqamətdə davam etdirilməsi dövlətçiliyimizin və idarəçiliyimizin əsas prioritet istiqamətlərindəndir.

XIX əsr Azərbaycanda elmi-ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ təşkil etdiyi kimi, pedaqoji fikrin, xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafı tarixində ayrıca mərhələ təşkil edir. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi söhbəti keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, dövlət tərəfindən yeni tipli məktəblərin təşkilinə zərurəti artırır.

İrəvan quberniyasına daxil olan yaşayış məskənlərindən Naxçıvanda üç sinifli, Ordubadda, İrəvanda, Qəmərliyə iki sinifli, Uluxanlıda iki sinifli, Baş Nəraşendə 1885-ci ildə 52 şagird oxuyan iki sinifli, Gözəldərdə, Güllüçədə, Yelenovkada, Yengicədə, Aralıq Başkənddə, Böyük Vedidə, Məzrədə, İmanşalıda, Qarxunda, Qulubənddə fəaliyyət göstərən məktəblər və həmin məktəblərdə çalışan məsul adamlar, ayrı-ayrı fənn müəllimləri haqqında “Kafqazskiy kalendar”ın 1889-cu il buraxılışının 80, 81, 82-ci səhifələrində müfəssəl məlumat verilmişdir (Məhərrəmov, 2010).

“Kafqazskiy kalendar”ın 1890-cı il buraxılışının 163-169-cu

səhifəsində isə İrəvan quberniyasındakı orta təhsil ocaqlarına dair məlumatlarla yanaşı, quberniyada yeni açılan təhsil müəssisələrinin yaranması tarixləri, onlarda çalışan fənn müəllimlərinin, məktəb müdirlərinin kimliyi və burada oxuyan şagirdlərin say tərkibi barədə daha əhatəli məlumatlara yer ayrılmışdır. Məlumatlarda orta təhsil ocaqlarından 1881-ci ildə 216 şagird üçün yaradılmış İrəvan kişi gimnaziyasında işləyən fənn müəllimlərindən, burada tatar dili və hazırlıq sinfində hüsnxətt müəllimi işləyən, gimnaziyanın nəzdində fəaliyyət göstərən pansionda gecə tərbiyəçisinin köməkçisi Firudin bəy Əhmədağa oğlu Köçərlinin fəaliyyəti barədə məlumat verilmişdir. 1881-ci ildə yaradılan və 69 şagirdi olan İrəvan Müəllimlər Seminariyasında Axund Məmmədbağır Kazımzadənin tatar dili müəllimi işlədiyini göstərilir. Həmçinin 1884-cü ildə 91 şagirdlik İrəvan qız progimnaziyasında (natamam gimnaziya, 4 və 6 sinifli progimnaziya) Xeyriyyə Cəmiyyəti Şurasının və Pedaqoji Şuranın yaradıldığı göstərilmiş, gimnaziyanın direktoru Vladimir İosifoviç Brajnikov, gecə dayəsi Varvara Ağayeva, şuranın sədri kişi gimnaziyasının direktoru, üzvləri isə natamam gimnaziyanın rəisi və fənn müəllimləri olmuşdur. Pansionda progimnaziya 8 yaşından 12 yaşınadək olan şagirdlər xeyriyyə vəsaiti hesabına, yuxarı yaşlılar isə öz vəsaitləri hesabına məktəbə götürülmüşdür. Progimnaziyada təhsil alan pansioner qızlar cəmi 150 manat təhsil haqqı ödəyirmişlər, ilk əvvəl qəbul üçün 36 manat, ilin sonunda isə sinifdən-sinfə keçəndə bir qayda olaraq 30 manat vəsait daxil edirmişlər. Yelizavetpol və İrəvan quberniyasının Qars vilayəti xalq məktəbinin direktorluğu və xalq məktəbləri üzrə müfəttişlər Yekim Dmitiryeviş Paskalov, Dimitri Danilovic Orlov Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbi direktorunun tabeliyində birgə işləmişlər (Məhərrəmov, 2010).

Ədəbiyyat

1. Məhərrəmov, Z. (2010). *İrəvanda məktəbdarlıq və maarifcilk (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit)*.

Yaqub Səmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-1584-9317>

yaqub.semedov63@mail.ru

Distant təhsilin əhəmiyyəti

***Açar sözlər:** təhsil, kommunikasiya, distant, virtual, üsul*

***Keywords:** education, communication, distance, virtual, method*

Distant təhsil müasir təlim üsulu kimi məsafədən təhsili, həmçinin bununla bağlı, digər onlayn formada təşkil olunan dərsləri özündə ehtiva edir. Distant formada təşkil olunan dərslər mahiyyətə ənənəvi dərslərdən əsaslı şəkildə fərqlənməsə də, lakin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə, distant təhsildə təhsilalanlarla təhsilverənlər arasında təlim prosesində qarşılıqlı münasibətlər məsafədən müxtəlif texnoloji üsullar və kompüter vasitəsilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən isə, bu təlim üsulunun tətbiqi zamanı təhsilalanların da üzərinə müəyyən məsuliyyət düşür. Lakin bunun əksinə olaraq, əgər dərslər distant formada deyil, ənənəvi formada təşkil olunsaydı, bu zaman təlim şəraitindən asılı olaraq müəllim müxtəlif üsullardan istifadə edir və təhsilalanlara tədris materialının mənimsədilməsi məsuliyyətini də birbaşa öz üzərinə götürür. Belə ki, yeni keçirilən mövzunun mənimsədilməsində, əlavə informasiyaların əldə edilməsində başlıca söz sahibi müəllim olduğu halda, verilən ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində isə məsuliyyət təhsilalanların üzərinə düşür (Hüseynova, 2021, s.100).

Distant təhsilin, qeyd etmək yerinə düşər ki, özünəməxsus bir sıra üstünlükləri də var. Bu üstünlüklərə onun əlyətərliyi,

ucuzluğu, çevikliyi, dinamikliyi, rahatlığı, vaxta qənaət və s. daxildir (Hüseynzadə, Əzizova, 2021, s.151). Bu baxımdan distant təhsil üzrə təşkil olunan kurslar ənənəvi təhsil kurslarından xeyli ucuz başa gəlir. İcarəyə götürülən təhsil müəssisələrinin xərci olduqca münasib, elektrik enerjisindən də qənaətlə istifadə olunduğundan böyük vəsait tələb etmir. Təhsilalanlar üçün də xüsusi tədris otaqlarının ayrılmasına ehtiyac duyulmur və hər bir dinləyici üçün ayrıca kompyuterlərdən istifadəyə lüzum qalmır. Müasir təlim texnologiyalarından istifadə tələbələrin təlim imkanlarını daha da genişləndirir və onlarda fərdi düşüncə qabiliyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Müəllimlərin də tələbələrə lazımı materialları çatdırmaq üçün kifayət qədər vaxtları olur. Bununla yanaşı, bu təhsil forması təhsil almaqda çətinlik çəkən şəhər və ölkələr üçün də olduqca faydalıdır (Ağşahqızı, 2019). Distant təhsil məkanından asılı olmayaraq tədris prosesinin telekommunikasiya vasitələri əsasında təşkil olunduğu təhsilalma formasıdır (Səfərova, 2021). Bu cür tədris üsulu ilk dəfə onlayn formada deyil, videoformatda 1910-cu ildə İngiltərədə reallaşdırılıb. Hal-hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində tələbələrə distant forması ilə təhsil almağı təklif edən çoxsaylı universitetlər fəaliyyət göstərir. Bu universitetlərdə təhsil almaq hər kəs üçün əlçatan olduğundan onların əksəriyyəti “açıq universitet” adı altında fəaliyyət göstərir (Hüseynzadə, Əzizova, 2021, s.151).

Ölkəmizdə distant təhsil formasının tətbiqi məsələsi 2000-ci il iyun ayının 19-da qəbul olunan “Təhsil haqqında” qanunda da öz əksini tapdı. 2020-ci ilin ağır pandemiya dönməndən sonra isə Azərbaycanda da distant təhsilin tətbiqi istiqamətində böyük canlanma baş verdi. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun iştirakı ilə aprel ayının 21-i 2021-ci ildə Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində onlayn tədrisin monitorinqi və qiymətləndirilməsi başlıqlı TAIEX (Avropa İttifaqının texniki yardım və

informasiya mübadiləsi aləti) təlimlərinə başlanılmasını bu istiqamətdə atılan ən uğurlu addımlardan biri hesab etmək olar.

Distant təhsil müəyyən qədər qiyabi təhsilə bənzəsə də, lakin onun qiyabi təhsildən əsaslı şəkildə fərqli üstünlükləri var. Belə ki, qiyabi təhsil alan tələbələr ildə 1-2 dəfə tədris prosesində iştirak etdikləri halda, distant təhsil zamanı müəyyən olunmuş vaxt ərzində müntəzəm şəkildə onlar müəllimləri ilə əlaqə saxlaya, keçirilən tədris materialı ilə bağlı üzləşdikləri problemləri heç yerə getmədən ev şəraitində aradan qaldıra bilirlər.

Dünya təhsil sistemində təhsilin müxtəlif formaları mövcuddur:

- Distant təhsilin Asiya nümunəsi – bu nümunə açıq universitetlərin təşkili ilə diqqəti cəlb edir. Hindistan, Çin, Cənubi Koreya və s. bu tipli ölkələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

- Distant təhsil qiyabi təhsilin bir forması kimi – bu təhsil üsulu ilə yalnız qiyabiçi tələbələr təhsil alır. Avstraliya, Yeni Zelandiya və s. dövlətlərin təhsil sistemində bu təlim üsulu daha çox üstünlük təşkil edir.

- Distant təhsil əyani təhsil forması kimi - bu təhsil prosesi zamanı təlim kursları müəllimin auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqələri telekommunikasiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu təhsil forması Amerikada kütləvilik təşkil edir.

- Tədris materialı əsasında tələbənin sərbəst fəaliyyətinə əsaslanan distant təhsil üsulu. Bu üsuldan daha çox Böyük Britaniyada istifadə edilir (Mirişev, 2011).

Ümumiyyətlə, mahiyyətindən asılı olmayaraq, yuxarıda adı çəkilən bütün təlim modellərində tələbələr daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bütün tələbələr üçün bərabər təlim mühiti yaradılır. Geniş tələbə kütləsi əlverişli tədris xidmətindən səmərəli şəkildə istifadə edir. Mühazirəçilərlə birgə tələbələrdə interaktiv təlim üsulları əsasında öyrənmək fürsəti əldə edir. Tələbələrə zəruri texniki avadanlıqlardan istifadə bacarığı

formalaşdırılır və müasir distant tədris modulları ilə tanış olmaq, faydalanmaq imkanı yaradılır. Harada yaşamasından, haraya müvəqqəti gəlməsindən asılı olmayaraq tələbənin internetə çıxışı onun keyfiyyətli təhsil almasına gətirib çıxarır. Tələbələr üçün internetdən istifadə imkanları davamlı olaraq onların tədrislə bağlı aktual problemlərin mərkəzində olmasına rəvac verir. Tədris prosesində məlumatların *mütəhərrikliliyini və dinamikliyini stimullaşdırır. Utancaqlıq hissini*, auditoriyada biliyin nümayişi zamanı baş verən sıxıntının, həyəcanın, tərəddüdün, kommunikasiya keyfiyyəti ilə əlaqədar psixoloji əngəllərin aradan götürülməsinə də şərait yaradır.

Dünya miqyasında sınaqdan keçirilən uzunmüddətli təcrübələr əsasında sübut olunmuşdur ki, distant, virtual təhsil formaları səmərəli təhsil üsullarından biridir və artıq bu təhsil modelinin kütləvi şəkildə tətbiqinə ölkəmizdə də zəruri ehtiyac var. Belə ki, elektron dərsliklər, multimedia proqramları, tədrisdə istifadə edilən zəruri avadanlıqlar, təhsilalanın özünəməxsus fərdi təhsil şəraitinin olması, telekommunikasiya (Hacıyeva, 2020) resurslarından tələb olunan səviyyədə istifadə imkanları və s. bu təhsil modelinin də ölkəmizdə tətbiqi haqqında müsbət fikir söyləməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Ağşahqızı, Y. (05 aprel 2019). Distant təhsil nədir və hansı xüsusiyyətləri var? *“İki sahil” qəzeti*.
2. Hüseynova, A. (2021). Azərbaycanca distant təhsil: problemlər və perspektivlər. *Azərbaycan məktəbi*. №4, s.98-104.
3. Hüseynzadə, R., Əzizova, İ., Əliyev, S., Verdiyeva, Ü. (2021). *Pedaqogika*. Dərslik. Mütərcim.
4. Hacıyeva, K. (29.04.2020). *Müasir həyatımızda distant təhsilin əhəmiyyəti və məsafədən tədrisin zəruriliyi*. <https://mediatv.az/tehsil/63094-muasirheyatimizda-distant-tehsilin-ehemiyeti-ve-mesafeden-tedrisin-zeruriliyi.html>.

5. Miriyev, A. (2011.09.02). Təhsilin səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə distant təhsil ya ümumən olmur, ya da çox zəif inkişaf edir. *Palitra*. s. 6.
6. Səfərova, S. (26.02.2021). *Distant təhsil günümüzdə nə qədər səmərəlidir?*. [https://1905.az/distant-təhsil-gunumuzdə-nə-qədər-səmərəlidir/](https://1905.az/distant-təhsil-gunumuzda-nə-qədər-səmərəlidir/).

Mələhət Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>
milababayeva@mail.ru

Ortaq türk folklorunda “keçəl” obrazı

Açar sozlər: türk, folklor, keçəl obrazı, milli motiv, nağıl
Keywords: Turkish, folklore, bald image, national motif, fairy tale

“Keçəl” bütün türk dünyasında geniş yayılmış milli motivdir. Türk dünyasında “daz, dazlak, kavlak, keçəl, taşsa, tas, tas-kul, keçeli, keçel, tazkeçel və s.” adları verilən motiv Altay dastanlarında Tastarakay, Anadolu coğrafiyasında isə Keloğlan, Azərbaycanda keçəl kimi tanınır.

Türk mədəniyyətinə aid bir obraz olan “keçəl” müxtəlif türk dastanlarında, nağıllarında müxtəlif adlarla işlənir: “Keloğlan” (Anadolu); Taşza Bala (Qazaxıstan), Keçəl, Keçəl Məhəmməd, Keçəl Həmzə, Keçəl bacoğlu (Azərbaycan); Keçəloğlan (Kərkük); Kelce Batır (Türkmənistan); Tazoğlan (Kırım); Taş, Tastarakay (Altay) kimi adlarla tanınır. Gürcülər arasında da “keçəl” üçün “Keçəl qaz çobanı” ifadəsi işlədilir.

Altay dastanlarının xarakterik motivi olan “Taş, Tastarakay” və Anadolu türk nağıllarının məşhur növü “Keloğlan” eyni kökdən gəlir. Altaydan Balkanlara qədər bütün türk dünyasında tanınan xarakter türk mədəniyyətinə xas əhəmiyyətli motivlərdən biridir. Türkün dünyagörüşünə görə keçəllik saqqalsızlığın əksidir.

Altayın müqəddəs xanlarının qəhrəmanlığından bəhs edən dastanların ən maraqlı və gülməli yeri xanın Tastarakay olduqdan sonrakı sərgüzəştlərindən bəhs edən hissəsidir. Həmin

hissədə deyilənlərlə nağıl qəhrəmanımız Keloğlan arasında böyük oxşarlıqlar var. Bu oxşarlıqları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

1. Hər ikisinin yalnız yaşlı valideynləri və ya tək anası var. Halbuki, Tastarakayın nəsli mübarək yaradılmış Xan nəslidir. Keloğlanın ailəsi ilk baxışdan kasıb görünür. Mübarək nəsiləndən olduğu sonradan başa düşülür.

2. Görünən zəifliklərinə baxmayaraq, ən çətin maneələri dəf edə bilirlər.

3. Keloğlan və Tastarakay xaraktercə çox oxşardır. Hər ikisi mübarək yaradılmışdır. Ağıllı, yaraşlıq, güclü, dürüst, pisləyə amansız və s.

4. İkisi də yuxucudur. Tastarakay bəzən altı ay yatır. Keloğlanın anası oğlunun tənbelliyindən, yuxuculuğundan şikayətlənir.

5. Xarici görünüşləri bir-birinə çox bənzəyir. Onlar yamaqlı, cırıq paltarda, başlarında kəpək, keçəl, zəif, bitkin, gülməli vəziyyətdədirlər.

6. Sözlü, sazlı zəkaya əsaslanan deyişmələrdə və müxtəlif yarışlarda iştirak edir, onların hamısında həmişə uğur qazanırlar.

Türk dünyasında geniş şəkildə danışılan və bəlkə də ən gənc dastanlardan biri olan Koroğlunun Anadolu qollarında gördüyümüz Keçəl Həmzənin daxil olduğu boylar bu motivin ən böyük dəstəkçilərindən biridir.

Azərbaycanda “Koroğlu”nun rəvayətlərində Keçəl Həmzədir; “Tobol” rəvayətində Kezel, “Maraş” hekayəsində Keloğlan və Yekçəşim kimi tanınır. Koroğlu dastanında gördüyümüz Keloğlanla Altay dastanlarında Tastarakay arasında vəzifə baxımından heç bir fərq yoxdur. Lakin o, indi ayrı bir qəhrəman kimi dastanlarda öz yerini tutmuşdur.

Dastanın versiyalarında bu obraz müxtəlif qollarda meydana çıxır: Ərzurumda “Aşık Battalın” hekayəsi, Silistre “Həsən Paşa” qolunda Koroğlunun qarşısına çıxan Keloğlan həm hiylə,

həm də cəngavərlikdə Koroğlunu üstələyir. Həsən Paşanın qızını almaq üçün Silistrədə Qıratı qaçırır. Lakin ilk fürsətdə Koroğlu üçün Qıratı xilas etmək üçün vasitələri hazırlayır. Nəhayət, vəd etdiyi kimi Qıratın cilovunu Koroğluna verdi. Əslində bəzi rəvayətlərdə o, bəyin məğlubiyyətindən sonra da mövqeyini itirmədi. Vədinə əməl etdiyi üçün Koroğlu onu paşanın yerinə təyin etdi.

“Koroğlu”nun qollarından Cəlali bəylə Mehmet bəyin hekayətində Keloğlan şahın qulu kimi göstərilir. O, öz ağı ilə haqsız yerə edam olunmaq üzrə olan Mehmet bəyi xilas edir”.

“Bozoğlan” dastanında Keloğlana bənzər bir obraz var. Bu, Azərbaycan versiyasındakı Keçəl Həmzə kimi bir tipdir. Mirzə Mehmet Yusif bəylə Əhməd bəyi öldürəcəyini vəd edir və bunun müqabilində Güzelşahın qızı ilə evlənin”.

Keçəl obrazı “Aşıq Qərib” xalq dastanında da görünür. Qəribin rəqibi Şah Vələdin Şahsənəmlə evlənməsini təmin etmək üçün onu ölmüş qələmə verir. “Tahir və Zöhrə” dastanında o, iki sevgiliyə bir-birindən xəbər daşıyan aşıqdır. Karvanda olur və Zöhrənin şeirlərinə cavab verir.

Qaqauz türklərinin “Kəlçə, Kelce-Külce, Külçü, Kül Pepeleşkası, Delice” adlandırdıqları “keçəl” obrazı da “kül” və “ocak” ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də tipin fiziki və xarakter xüsusiyyətləri qəhrəmanın yolu, onun sınağı, keçəllik, ocaq və külün mifoloji əlaqəsi, təzadlar, dəyişmə və çevrilmə kontekstində qiymətləndirilmişdir.

Türk dünyasında “keçəl” obrazına uyğun çoxlu nümunələr var. Tənbəl, lakin ağıllı Keçəl; şans və təsadüf nəticəsində, zəkasının və faydalı insanların köməyi ilə çətin sınaqlardan uğurla keçir; Keçəlin ən böyük rəqibi Kosadır. Kosadan başqa divlər, pərilər, sultanlar, vəzirlər, hakimlər, xəsislər və s. adı çəkilən digər düşmənlərdir. Keçəl üçün ən böyük düşmənlər haqsızlıq və pislik edənlərdir. Keçəl ona pislik edənlərə qarşı amansızdır və onları cəzasız qoymur. Əksər nağılların əvvəlində

kasıb, çirkin və tənha olaraq təsvir edilən Keçəl simvolik səfərini tamamlayacaq və nağılın sonunda sultanlıq, var-dövlət və ya evlilik (sultanın qızı ilə) ilə mükafatlandırılacaq. Onu səciyyələndirən dəyişməz xarakter xüsusiyyətləri, hadisələr və vəziyyətlər qarşısındakı funksiyası və cəmiyyətin ona tapşırdığı missiyadır. Bu səbəbdən də bir çox nağıllarda görünən çılğın, kasıb, tənbel, çevik, hazırcavab və zəkali qəhrəmanların Keçəl tipinə uyğun formalaşdırıldığını söyləmək mümkündür.

Aygün İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-1214-600X>
aygunismayilova2015@outlook.com

Alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, xarici dil, ədəbi-bədii nümunə, semantik xüsusiyyətlər, kommunikasiya*

Keywords: *phraseological units, foreign language, literary and artistic example, semantic features, communication*

Dilin lüğət tərkibində frazeoloji söz birləşmələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan xalq danışığı dilinin frazeologiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dildə iki cür söz birləşməsi mövcuddur: sərbəst və sabit söz birləşmələri. Sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr (frazeoloji vahidlər, frazemlər və ya frazeologizmlər) adlanır. Nitqdə ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, bütövlükdə, müəyyən bir leksik mənanı ifadə edən frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə olunur. Frazeoloji birləşmələr dedikdə, tərkibində dəyişməz, hazır şəkildə işlənən məcazi mənalı birləşmələr nəzərdə tutulur.

Məsələn, *abırdan düşmək-biabır olmaq, hörmətsiz olmaq, nüfuzuna xələl gəlmək*” mənasında; alman dilində tərcümədə *“Seine Würde verlieren”* mənasında; *qorxmaq- almançada “Angst haben”, “siçan deşiyinə girmək” - “in ein Mauseloch eindringen”*; mənasında və s. belə birləşmələr *frazeoloji birləşmələr* adlanır.

Frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki iki və daha artıq söz öz həqiqi mənalarını itirir, birlikdə yalnız məcazi mənə ifadə

edir. Əgər sərbəst söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər ayrı – ayrılıqda leksik mənaya malik olurlarsa, frazeoloji vahidlər bütövlükdə bir mənə ifadə edir. Məsələn: *qulaqardına vurmaq, almancada “ignorieren” – “dinləməmək”- nicht zuhören.*

2. Frazeoloji birləşmələr sintaktik baxımdan parçalanmır, cümlənin sadə üzvü olur, tərəfləri arasında heç bir sintaktik əlaqə olmur. Əsasən, feili xəbər olur. *Məsələn: O, mənə qulaq asmır -Er hört mir nicht zu.* (birlikdə feili xəbər kimi təhlil olunur).

3. Frazeoloji birləşmələr dəyişməz olur, dildə hazır şəkildə mövcuddur.

4. Frazeoloji birləşmələr omonimlik, sinonimlik, antonimlik yarada bilir.

5. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilir: *gözünün odunu almaq-Lassen sich nicht auf den “Köder ein” anlamı “erschrecken” – qorxutmaq mənasındadır.*

Müasir dildə işlənmə tezliyi ilə seçilən sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər dilin zənginliyinin bariz nümunəsidir. Sözlərin ilkin mənada deyil, söz birləşməsi şəklində yeni mənə çaları kəsb etməsi, istər canlı danışıq dilində, istərsə də ədəbi-bədii nümunələrdə nitqin daha emosional ifadəsinə yol açır.

Xalqın yaratdığı obrazlı ifadələr frazeologiyanın əsasını təşkil edir. Xalq danışıq dilinin frazeologiyası ədəbi dilin frazeologiyasını zənginləşdirir. Bu cür söz birləşmələrinə ədəbi dilə xas olan frazeoloji vahidlər və xalq danışıq dilinin frazeoloji söz birləşmələri daxildir.

Bununla belə, bu vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi tərcüməçilərdən linqvistik incəliklər tələb edən nüanslı bir cəhddir. Problem təkcə sözlərin bir dildən digərinə köçürülməsində deyil, həm də bu frazeoloji vahidlərin mədəni çalarlarını və kontekstual uyğunluğunu qorumaqdadır.

Frazeoloji vahidlər dillərdə çoxşaxəli və əvəzsiz rol oynayır. Onlar nüanslı mənaları əhatə etməklə, dilin semantikasına töhfə

verir, kommunikativ səmərəliliyi artırır, dil istifadəsinin əsasını təşkil edən idrak proseslərini işıqlandırır. Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də xalqın mədəni və dil xüsusiyyətlərini əks etdirən çoxsaylı frazeoloji vahidlər mövcuddur ki, onların digər dilə tərcüməsi zamanı xalqın yaratdığı obrazlı ifadələri dilin semantik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Tərcüməçilər idiomatik ifadələrin, atalar sözləri və danışığ dilinin mürəkkəb şəbəkəsində naviqasiya etməli, həmin dildə mahiyyət və mədəni aktuallığın qorunub saxlanmasını təmin etməlidirlər. Bu frazeoloji vahidlərdə yerləşmiş mədəni çalarlar müvafiq icmaların adət-ənənələrini, folklorunu və ictimai dəyərlərini əks etdirir.

Frazeoloji vahidlərin mədəni ölçüsü sırf semantikadan kənara çıxır. Buraya xüsusi ifadələr üçün uyğun kontekstlər, nəzakətlik konvensiyaları və sosial normalar kimi dil istifadəsinin pragmatikası daxildir. Bu aspektləri başa düşmək mədəniyyətlərarası səmərəli ünsiyyət üçün çox vacibdir, çünki frazeoloji vahidlərin mədəni əsasları ilə tanış olmayanda yanlış şərhlər yarana bilər. Koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən frazeoloji vahidlərin istifadəsi dilin işlənməsi və yaddaşa mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Bu vahidlər ağılda saxlanılan dil hissələrini təmsil edir və nətiqlərə onları sıfırdan cümlələr qurmaqdan daha tez əldə etməyə və istehsal etməyə imkan verir. Bu koqnitiv səmərəlilik, xüsusilə danışanların frazeoloji vahidləri öz nitqinə mükəmməl şəkildə daxil etdiyi səliss dil istifadəsində özünü göstərir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin tanınması və başa düşülməsi təkcə linqvistik bacarıqları deyil, həm də mədəni və pragmatik bilikləri əhatə edir. Dil istifadəçiləri frazeoloji vahidlərin başa düşülməsi və istehsalının əsasını təşkil edən mürəkkəb koqnitiv prosesləri nümayiş etdirərək, sözlərin və kontekstin mürəkkəb qarşılıqlı təsirində naviqasiya etməlidirlər.

Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan və alman dillərində də xalqın mədəni və dil xüsusiyyətlərini əks etdirən çoxsaylı

frazeoloji vahidlər mövcuddur. Azərbaycan və alman dillərində frazeoloji vahidlərə bəzi nümunələri göstərmək olar. Məsələn: “Başa düşmək”- Hərfi tərcüməsi: “Anlamaq, dərk etmək” deməkdir. Azərbaycan dilindəki “Başa düşmək” frazeoloji vahidi almanca: “verstehen” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilindəki “Bağıra bağıra danışmaq” frazeoloji vahidi, alman dilinə tərcümədə “Laut sprechen” deməkdir. “Gözü bağlı yürümək”-“Kor-koranə, düşünmədən hərəkət etmək” Azərbaycan dilindəki “Gözü bağlı yürümək” frazeoloji vahidi alman dilinə tərcümədə “Mit geschlossenen Augen gehen” deməkdir. Azərbaycan dilindəki “Qanadı kəsilmiş quş” frazeoloji vahidi alman dilinə “Ein Vogel mit gestutzten Flügeln” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilindəki “dil tökmək” frazeoloji vahidi almancaya “Eloquent sprechen” və ya “Fließend sprechen” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilindəki “Kök salmaq” frazeoloji vahidi almancaya “Wurzeln schlagen” kimi tərcümə olunur.

Bunlar bir neçə misaldır və Azərbaycan dilində dilə zənginlik, çalarlıq qatan daha çox frazeoloji vahidlər vardır ki, bu ifadələrin mənaları hərfi tərcümədə həmişə şəffaf olmaya bilər və onları başa düşmək çox vaxt mədəniyyət və dillə tanışlıq tələb edir. “El elden üstündür” frazeoloji vahidi almancaya: “Eine Hand wäscht die andere” kimi tərcümə olunur. Bu, əməkdaşlığın və ya əməkdaşlığın daha yaxşı olduğu və birlikdə işləməyin daha yaxşı nəticələr verdiyi fikrini çatdırır. “Ayakları yere basmaq” -Mənası: almancaya: “Mit beiden Beinen auf dem Boden stehen” kimi tərcümə olunur.

Nəticə olaraq, frazeoloji vahidlər dillərdə çoxşaxəli və əvəzsiz rol oynayır. Onlar nüanslı mənaları əhatə etməklə dilin semantikasına töhfə verir, kommunikativ səmərəliliyi artırır, mədəni markerlər kimi xidmət edir və dil istifadəsinin əsasını təşkil edən idrak proseslərini işıqlandırır. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dilin hərtərəfli başa düşülməsi, fərdlərin dilin fəaliyyət

göstərdiyi mədəni və sosial kontekstlərdə səmərəli ünsiyyət qurmasına imkan yaratmaq üçün vacibdir.

Məsmə İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8205-451X>
ismayilovamasma@gmail.com

Dialogun strukturu və sosial səciyyəsi. Dialogda dominasiya və kooperasiya

Açar sözlər: dominasiya, kooperasiya, araşdırma, təyinetmə, mikrosəviyyə

Keywords: dominance, cooperation, research, determination, microlevel

Dialogun quruluşu, səviyyələri, elementləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Ötən əsrin 70-ci illərinin sonlarında mətn dilçiliyinin daha çox diqqət mərkəzinə çəkilməsi ilə bağlı dialogun 3 xüsusiyyəti fərqləndirilirdi: 1) qarşılıqlı nitq təsirində olan danışan və dinləyən; 2) nitq hadisəsi; 3) danışığın mövzusu. Bu xüsusiyyətlərin hamısı abzasda cəmlənir.

Avropa alimlərindən R.Karter və M.Makkarti dialoqları dominasiya, kooperasiya və münəqişə xətləri üzrə ayırmağı təklif edir. Onların fikrinə görə, dominasiya dialog iştirakçılarında birinin daim sual verən, digərinin isə cavab verən funksiyasında çıxış etməsidir. Kooperasiya zamanı təşəbbüs növbələşir. Gah bir, gah da digər iştirakçı dominant mövqedə durur.

Dialogun strukturu onun iştirakçılarının sual və ya cavab verməsinə görə dominant diktorun nitq aktları (suallar) və dominant olmayan diktorun nitq aktları (cavablar) şəklində təyin edilmir. Bu cür təyinetmə dialogun tamlıq xüsusiyyətinə xələl gətirir. Ona görə də dialogun strukturu məsələsi başqa yöndən aydınlaşdırılmalıdır. Dialogun konversasiya təhlilində bu məsələyə fərqli aspektdən yanaşılır. Bu nəzəriyyədə dialogun

aşağıdakı təhlil kateqoriyaları fərqləndirilir: 1) makrosəviyyə kateqoriyası; 2) aralıq səviyyə kateqoriyası; 3) mikrosəviyyə kateqoriyası.

Makrosəviyyə kateqoriyasında dialoq fazalara bölünür: 1) başlanğıc; 2) orta (əsas mövzunun davam etdirilməsi; 3) qeyri-mərkəzi faza (sahə); 4) ikinci dərəcəli mövzular, epizodlar; 5) sonluq.

Dialoqların başlanğıc fazaları müəyyən şablonlar üzrə qurulur. Başlanğıc situasiyadan asılı olaraq etiket normaları və etiket qəlibləri əsasında gedir. Məsələn: (ingilis dilində)

- Hello, men.

- Hello, Tracy. Nice to meet you.

- Please, sit down, -Tracy said: "Can I get you something to drink."

- No, thanks.

Və yaxud: (Azərbaycan dilində)

"- Ay Rəşid, alyo!...

- Nailə, axşamın xeyir.

- Axşamın xeyir, dərdin alım! Səsinə qurban olum! Səni görəmişəm üstünə qırmızı gün doğsun, qardaş, bu gün üstümə qırmızı gün doğub."

"Dəstəyi Vahid götürdü.

- Alo, Rəşid salam!

- Salam.

- Niyə gəlmirsiniz?"

Dialoqun başlanğıcı kimi sonluğu da müəyyən qəliblərlə formalaşır. Sonluq, bir qayda olaraq, dialoq iştirakçılarının bir-birindən ayrılması prosesini ifadə edir. Bu zaman tərəflər sağollaşırlar.

Dialoqun əsas hissəsi dialoqun orta fazasıdır. Bu fazada dialoq müəyyən mövzu ətrafında gedir. Mövzu davam etdirilir, bir mövzudan başqa mövzuya keçmə baş verir. Dialoqun orta hissəsini mövzuya görə hissələrə ayırmaq olar. Bu da dialoqun

struktur planının bir tərkib hissəsi olur. Eyni zamanda dialoqda ikinci dərəcəli mövzular, epizodlar da yer ala bilər. Dialoqda hansı mövzunun əsas, hansının ikinci dərəcəli və epizodik olması kontekst əsasında müəyyənləşir. Danışq dili dialoqlarında eyni tərtibli mövzular üzrə ünsiyyətin davam etdirilməsi daha çox müşahidə olunur.

Aralıq səviyyəyə görə dialoq aşağıdakı hissələrə bölünür: 1) dialoq addımı (elementar replika); 2) replika mübadiləsi əsasında danışanın dəyişməsi; 3) danışığın gedişi; 4) nitq aktı və ya qavrama aktı; 5) dialoqun budaqlanma signalı; 6) əks rabitə kanalının fəaliyyəti.

Mikrosəviyyədə nitq aktının tərkib elementləri – sintaktik, leksik, fonoloji, prosodik elementlər əsas götürülür.

Dialoqun nitq məhsulu kimi, tədqiqində əsas diqqət nitqin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirilir.

Dialoqun nitq məhsulu kimi, tədqiqində əsas diqqət nitqin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirilir. T.A. van Deyk dialoqun struktur və sosial-mədəni xüsusiyyətlərini ayırmaqla bağlı konsepsiya yaratmışdır. Həmin konsepsiyaya görə dialoqun təbiətini aydınlaşdıran aşağıdakı amillər mövcuddur: 1) cümlələr, replikalar və verbal qarşılıqlı təsir (intonasiya, vurğu, ton), həmçinin paraverbal təsir gedişləri arasında fonetik və fonoloji münasibətlər; 2) replikaların nizamlanmış dəyişməsində morfoloji və leksik xüsusiyyətlər replikalara açan və qapayan, təşəbbüsü müsahibə ötürən xüsusi sözlər, praqmatik hissəciklər və digər əlaqələndirici ünsürlər; 3) sintaktik xüsusiyyətlər və münasibətlər (yarımçıq cümlələr, müsahib tərəfindən tamamlama, replikanın fraza sərhədləri, təkrarlar, əlaqənin sintaktik üsulları, məsələn, anafirik əvəzlik); 4) həm intensional, həm də ekstensional semantik münasibətlər; lokal və qlobal ziddiyyət (mövzunun müəyyənləşməsi və dəyişməsi, şərt və nəticə); 5) nitq aktları ardıcılığı kimi qəbul edilən dialoqun praqmatik xüsusiyyətləri; lokal və qlobal praqmatik əlaqə (nitq aktının

yerində olması); 6) gedişlər və ya replikalar ardıcılığı kimi qəbul edilən dialoqun gedişində qarşılıqlı təsirin saxlanması (təşəbbüsün ələ alınması və replikanın dəyişməsi; dialoqun strategiyası və onun ritorik-üslubi ifadəsi); 7) dialoqdakı fəaliyyət ardıcılığının sosiokulturoloji xüsusiyyətləri. Dialoqların bu xüsusiyyətləri barədə bir çox alimlər tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır və bu araşdırmalar müxtəlif sistemli dillərdə dialoji nitqin zənginliyini bir daha sübut edir.

Maya Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9116-4331>
maya0866@gmail.com

Son nəşr II sinif Azərbaycan dili dərslində şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqları üzrə işin təşkili məsələlərinin qoyuluşu

***Açar sözlər:** ibtidai sinif şagirdləri, II sinif Azərbaycan dili dərslisi, cümlə qurmaq bacarıqları, dərslinin imkanları*

***Keywords:** primary school students, Azerbaijani language textbook for 2nd grade, sentence building skills, textbook opportunities*

Şagirdlərin ətraf aləm haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsi, fəaliyyət növlərinin artması onlarda öyrəndikləri ilə bağlı məlumat vermək tələbatı yaradır. Şagird fikrini ifadə etmək üçün daha münasib sözlər axtarmağa, daha dolğun cümlələr qurmağa can atır. Beləliklə, ünsiyyət tələbatı cümlə qurmaq bacarığına daha mükəmməl şəkildə yiyələnmək zərurəti doğurur.

Şagirdlərdə fikrini düzgün qurulmuş cümlələrlə ifadə etmək bacarığının formalaşdırılması dil tədrisinin əsas vəzifələrindən biridir. Cümlə üzərində işin əhəmiyyəti öncə onun sosial funksiyası ilə şərtlənir. Məqamına görə lazımi sözləri seçmək, onları cümlə daxilində birləşdirərək fikri struktur və intonasiya baxımından düzgün ifadə etmək – şagirdlərin cümlədən şüurlu şəkildə istifadə etməsinə imkan yaradır.

Digər tərəfdən, hər bir sözün mənası cümlə daxilində açıldığı üçün cümlə üzərində iş şagirdlərə dilimizin leksik tərkibinə yiyələnməkdə də kömək edir. Belə ki, cümlədən kənarında bir neçə mənəni ifadə edə bilən söz cümlə daxilində dəqiqləşir.

Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumunda II sinfin sonunda şagirdlərdə danışıqarkən düzgün sintaktik konstruksiyalardan istifadə etmək, yeni öyrəndiyi sözləri cümlədə lazımi məqamda işlətmək, qrammatik cəhətdən uzlaşdırılmış cümlələr qurmaq, sözlər arasında məna əlaqəsini müəyyənləşdirməklə cümləni genişləndirmək, cümlədə durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması tələbi qoyulur.

Dərslinin təhlili sayəsində II sinifdə cümlə üzrə işin şərti olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə aparıldığını qeyd edə bilərik:

1. Cümlənin əsasının (cümlənin qrammatik əsası) öyrədilməsi.

2. Şagirdlərdə öz nitqində nida və əmr cümlələrindən istifadə etmək, bu cümlələrə lazımi intonasiya vermək bacarığının formalaşdırılması.

3. Cümlədə sual, nida, vergül, qoşa nöqtə, tire işarələrindən istifadə məqamlarının öyrədilməsi.

4. Cümlədə sözləri məqamına görə yerində işlətmək bacarığının inkişaf etdirilməsi.

Öncə II sinif dərslində “cümlə” anlayışı ilə bağlı yer almış dil qaydalarına nəzər yetirək. II sinif dərslininin 1-ci hissəsinin 71-ci səhifəsində şagirdlərə əmr cümləsi, 75-ci səhifəsində isə nida cümlələri haqqında məlumat verilir. Yaxşı olar ki, müəllim şagirdlərdə əmr və nida cümlələri haqqında təsəvvür formalaşdırmaq üçün artıq onlara I sinifdən tanış olan nəqli və sual cümlələri haqqında bildiklərini yada salsın, nəqli və sual cümlələrindən hansı məqsədlə (məlumat vermək, nəyi isə öyrənmək) istifadə edildiyini soruşsun. Daha sonra şagirdlərin diqqətini dərslərdə verilmiş əmr və nida cümlələrinə yönəldərək həmin cümlələrin nə məqsəd daşdığını xəbər alsın. Əmr cümlələri ilə bağlı şagirdlərdən “*göstəriş, məsləhət vermək məqsədi ifadə edir*”; nida cümlələri ilə bağlı isə “*hiss, həyəcan (qorxu, sevinc, kədər və s.) ifadə etmək məqsədilə istifadə olunur*” fikrini almağa çalışsın. İşin bu cür təşkili şagirdlərdə cümlənin məqsəd

və intonasiyaya görə növləri haqqında aydın təsəvvürün formalaşmasına kömək edə bilər. Şagirdlərdə əmr və nida cümlələri qurmaq bacarığının formalaşdırılması məqsədilə dərslikdə “verilmiş nəqli cümlələri əmr cümlələrinə çevirmək”; “verilmiş şəkillərə uyğun olaraq göstəriş və məsləhət xarakterli əmr cümlələri qurmaq”; “mətndəki mavi rəngdə verilmiş cümlələrin hansında sevinc, hansında heyranlıq hissi ifadə olduğunu müəyyənləşdirmək” və s. şərtlə çalışmaları yer alır. Bununla yanaşı, fənn kurikulumunda II sinfin sonunda şagirdlərdə şüar yazmaq bacarığının formalaşdırılması tələbi qoyulur ki, bu da nida cümləsinin tərtibi ilə bağlıdır. Dərslikdə bu məqsədlə müxtəlif çalışmaları təqdim edilir: “*Verilmiş şəkillərin mövzusunə uyğun şüar yazın*”; “*Şəkildəki uşağı etdiyi hərəkətdən yayındırmaq üçün ona çağırış edin*”; “*Təbiəti qoruyaq*” mövzusunə uyğun şüarlar yazın” və s.

Qeyd etməliyik ki, dərslikdə əmr və nida cümlələri ilə bağlı tapşırıqların sayı azlıq təşkil edir. Bu səbəbdən müəllimin özünün verilmiş cümlələr arasından nida və əmr cümlələrinin seçilməsi; cümlə sonunda ötürülmüş durğu işarələrinin yerinə qoyulması; müvafiq situasiyaya uyğun nida (əmr) cümləsi qurulması; cümlənin sonunda səhv qoyulmuş durğu işarəsinin düzəldilərək köçürülməsi; müəyyən bir sözün nəqli, sual, nida və əmr cümlələrində işlədilməsi və s. ilə bağlı tapşırıqlar hazırlayaraq şagirdlərlə işləməsinə ehtiyac duyulur.

Dərslinin 1-ci hissəsinin 93-cü səhifəsində şagirdlərə cümlənin genişləndirilməsi haqqında məlumat verilir və baş üzvlərdən ibarət cümlələri genişləndirməklə bağlı tapşırıq verilir. Dərslinin 2-ci hissəsində isə suallar əsasında cümlələri genişləndirməklə bağlı tapşırıqlar yer alır. Düşünürük ki, burada pedaqogikanın “asandan çətinə” prinsipi bir qədər pozulmuşdur. Belə ki, öncə şagirdlərə suallar əsasında cümlələri genişləndirməklə bağlı

tapşırıqlar, daha sonra isə heç bir dayaq nöqtəsi olmadan cümlələri genişləndirməklə bağlı tapşırıqlar verilsə idi, daha məntiqli olardı.

Dərslinin 2-ci hissəsinin 11-ci səhifəsində şagirdlərə cümlənin əsası haqqında nəzəri məlumat verilir. Bununla bağlı verilən tapşırıqlarda şagirdlərdən cümlələrdə hərəkət və onun icraçısını tapmaq tələbi qoyulur. II sinifdə şagirdlərə cümlənin əsası ilə bağlı dil qaydasının verilməsində məqsəd onların danışma və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir, yəni bu mərhələdə cümlənin baş üzvlərinin adını çəkmədən şagirdlərə yalnız hərəkət və onu icra edən (icraçı) haqqında məlumat verilir. Bununla da gələcəkdə mübtədə və xəbərin mənimsədilməsi üçün zəmin yaradılır.

Qeyd etməliyik ki, II sinif dərslində şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyan müxtəlif səpgili çalışmalar yer almışdır. Burada “verilmiş sözlərin köməyi ilə cümlələr qurmaq”; “mətnə fərqləndirilmiş sözü yaxınmənalı sözlə əvəz edib cümləni köçürmək”; “mətni oxuyub suallara cavab vermək”; “yarımçıq cümlələri tamamlamaq”; “nöqtələrin yerinə uyğun gələn hərflər və ya sözləri yazmaqla cümlələri köçürmək”; “əksmənalı sözləri uyğunlaşdırıb onlara aid cümlələr qurmaq”; “fərqləndirilmiş sözləri düzgün yazmaqla cümlələri köçürmək”; “fakt və ya münasibət ifadə edən cümlələr qurmaq”; “cümlələrdə söz sırasını sualların ardıcılığına uyğun bərpa etmək”; “uyğun yerlərdə vergül işarəsi qoymaqla cümlələri köçürmək”; “şeyirdə fərqləndirilmiş sözləri əksmənalı qarşılığı ilə əvəz edib fərqli cümlədə işlətmək”; “cümlənin əsasını (icraçını və hərəkəti) bildirən sözlərin altından xətt çəkməklə cümlələri köçürmək”; “suallar əsasında cümlələri genişləndirmək” və s. şərtli tapşırıqlara rast gəlmək olur.

Ümumi olaraq dərslərdə şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqlarının inkişafına istiqamətlənən tapşırıqların sayı çoxdur. Lakin söz sırası pozulmuş (pərakəndə hala gətirilmiş) cümlənin

sərhədlərini heç bir kömək olmadan (yəni sxem, sual olmadan) bərpa etmək; eyni məzmunu müxtəlif cümlələrlə ifadə etmək; verilmiş sözləri uyğunlaşdıraraq söz birləşmələri tərtib edib onları cümlədə işlətmək; cümlədə bir qrammatik vasitəni başqası ilə əvəzləmək; oxu mətnində verilmiş obrazlı ifadələri seçərək başqa cümlələrdə işlətmək və s. ilə bağlı çalışmaların dərslərdə yer almaması diqqətimizi cəlb etdi. Bu qəbildən olan çalışmalar II sinif şagirdlərinin cümlə qurmaq bacarıqlarının inkişafında səmərəli iş növlərindəndir və dərslərdə onlara da yer verilməsi faydalı ola bilər.

Gülzar Qəmbərova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-2426-3636>

ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Aləmzər Əlizadənin uşaq ədəbiyyatında rolu

Açar sözlər: *Aləmzər Əlizadə, uşaq ədəbiyyatı, hekayə, nağıl, didaktika*

Keywords: *Alamzar Alizadeh, children's literature, story, fairy tale, didactics*

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı zəngin və rəngarəng tarixi ənənələrə malikdir. Bu sahədə öz dəsti-xətti ilə seçilən yazıçılardan biri də Aləmzər Əlizadədir. Onun uşaq ədəbiyyatına töhfələri nəinki balaca oxucuların dünyagörüşünün formalaşmasına, həm də onların bədii zövqünün inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Ədibin əsərlərində uşaq dünyasına xas olan səmimiyyət, maraqlı süjet xətti, didaktik elementlər və psixoloji dərinlik ön plandadır.

Aləmzər Əlizadə uşaq ədəbiyyatına böyük sevgi və həvəs ilə yanaşan yazıçılardandır. Onun qələmə aldığı hekayə və nağıllar kiçik yaşlı oxucular üçün nəzərdə tutulsa da, təkcə əyləndirməklə kifayətlənmir, həm də düşündürür, öyrədir, tərbiyələndirir. O, öz əsərlərində uşaqların təbiətə, cəmiyyətə, dostluğa, ailəyə və mənəvi dəyərlərə münasibətini formalaşdırmağa çalışır.

Aləmzər Əlizadənin uşaq əsərlərinin əsas mövzuları aşağıdakılardır:

1. Dostluq və yaxşılıq – onun hekayələrində əsas qəhrəmanlar mehriban, mərhəmətli və vicdanlı olmağa çağırılır. Uşaqlar

arasında dostluq münasibətləri, bir-birinə kömək etmək, dürüstlük və sədaqət kimi dəyərlər önə çıxır.

2. Müdriklik və əxlaqi dəyərlər – yazıcının nağıllarında və hekayələrində yaxşı ilə pisin mübarizəsi, haqqın qələbəsi kimi ənənəvi motivlərə rast gəlinir. Ədib uşaqlara doğru yolu göstərir və onları düzgün seçimlər etməyə yönəldir.

3. Təbiət – müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri olan təbiətin mühafizəsi, heyvanlara qayğı ilə yanaşmaq, ətraf mühitin qorunması kimi məsələlər yazıcının əsərlərində xüsusi yer tutur.

4. Məktəb və təhsil – uşaqların məktəb həyatı, müəllim və şagird münasibətləri, bilik əldə etməyin önəmi yazıcının əsərlərində əsas məsələlərdən biridir.

Aləmzər Əlizadənin uşaq əsərlərinin dili sadə, anlaşılan və rəvan olduğu üçün kiçik yaşlı oxucular tərəfindən rahat qəbul edilir. Onun qələmə aldığı hekayələrdə və nağıllarda canlı dialoqlar, maraqlı təsvirlər və obrazlı ifadələr diqqət çəkir. Müəllif uşaqların psixologiyasını nəzərə alaraq, onların dünyasına uyğun şəkildə yazmağa üstünlük verir.

Aləmzər Əlizadənin uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələr onun ədəbi irsinin ayrılmaz hissəsidir. Onun əsərləri uşaqların dünyanı daha yaxşı anlamalarına, doğru-düzgün insan kimi yetişmələrinə kömək edir. Müasir uşaq ədəbiyyatında onun yazdıqları əhəmiyyətli yer tutur və gənc nəsillər üçün qiymətli bir irs hesab edilir.

Aləmzər Əlizadənin uşaq əsərləri balaca oxucular üçün əsl xəzinədir. Onun yazıları təkcə maraqlı deyil, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərlər uşaqlara mehribanlıq, dürüstlük, dostluq və zəhmətkeşlik kimi vacib dəyərləri aşılamaqla yanaşı, onları oxumağa və düşünməyə təşviq edir. Beləliklə, Aləmzər Əlizadənin uşaq ədəbiyyatına töhfələri uzun illər ərzində öz dəyərini qoruyacaq və gələcək nəsillərə ötürüləcəkdir.

Təranə Əzimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-6951-5844>

gunel_24@mail.ru

İki cahana sığmayan ruh: İmadəddin Nəsimi

***Açar sözlər:** Nəsimi, Azərbaycan poeziyası, hürufilik, fəlsəfi poeziya, romantik üslub*

***Keywords:** Nasimi, Azerbaijani poetry, Hurufiism, philosophical poetry, romantic style*

Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmaməddin Nəsimi (1369, Şamaxı – 1417, Hələb) Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələrindən biri, filosof, şair və mütəfəkkirdir. Daha çox “İmadəddin Nəsimi” kimi tanınan şair, ilkin təhsilini doğma şəhəri olan Şamaxıda almış, dövrünün müxtəlif elm sahələrini, o cümlədən dinlərin tarixi, fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat və astronomiyani dərinlən mənimsəmişdir. Nəsimi X əsrdə Bağdadda sufi görüşlərinə görə edam edilən məşhur Həllac Mənsurun fikirlərindən təsirlənmiş, ilk şeirlərini “Hüseyni” təxəllüsü ilə qələmə almışdır. XIV əsrin sonlarında Azərbaycanda yayılmağa başlayan hürufilik hərəkatı ilə yaxın əlaqələr qurmuş və bu təriqətin qurucusu Fəzlullah Nəiminin fikirlərini mənimsəyərək təbliğ etməyə başlamışdır. Bundan sonra təxəllüsünü Nəimi ilə uyğun səslənən “Nəsimi” olaraq dəyişmişdir. 1394-cü ildə Fəzlullah Nəiminin edamından sonra, onun vəsiyyətinə əsasən Nəsimi əvvəlcə Təbrizə, daha sonra Anadolu torpaqlarına (bugünkü Türkiyə ərazisinə) getmiş və burada hürufilik fəlsəfəsini yaymağa davam etmişdir. Bu fəaliyyətinə görə dəfələrlə təqiblərə məruz qalmış və müxtəlif zindanlarda məhbus həyatı yaşamışdır. Ömrünün son illərini

Suriyanın Hələb şəhərində keçirən şair burada “kafirlik” və “dinsizlik” ittihamları ilə həbs edilmiş və Misir sultanının əmri, yerli din xadimlərinin fətvası ilə amansız şəkildə, diri-diri dərisi soyularaq edam edilmişdir. Sözün qüdrətini ən dərindən duyan, qısa, məşəqqətli, lakin mənəvi cəhətdən xoşbəxt bir ömür yaşayan Nəsimi həyatını çətinliklər, qorxular və daimi təqiblər içərisində keçirmişdir. Bir şəhərdən digərinə səfərlər, yarı tox, yarı ac günlər, həftələr və aylar onun həyatının ayrılmaz parçası olmuşdur. Bu həyat heç də rahatlıqla əlaqəli deyildi, amma o bu yolu özü seçmişdi. Peşə və düşüncə uğrunda çəkilən zəhmətlər, verilən mübarizələr, yaşanan çətinliklər onun üçün seçilmiş həyat tərzii idi. Başqaları üçün ağır və əziyyətli görünən bu həyat, Nəsimi üçün isə qəbul edilən, hətta mənəvi bir anlam daşıyan təbii yaşam axını idi. Onun əsas amalı birləşdirmək idi – tələbələrini, yol yoldaşlarını, dostlarını və xalqını ortaq düşüncə, ideal və sevgi ətrafında toplayıb birləşdirmək. Hətta hərflərdən və sözlərdən körpülər quraraq, ətrafındakıları vahid bir yola, ortaq bir məqsədə yönəltmək istəyirdi. 48 illik həyatını çoxlu eniş və yoxuşlarla, faciəvi bir sonla tamamlayan Nəsimi, öz yaşamını mənəvi cəhətdən dərin xoşbəxtliklə başa vurdu. Çünki həyatda qarşısına qoyduğu məqsədə çatmışdı; şeirləri, fikirləri ilə birləşdirdiyi tərəfdarlarını ölümünün təsirli və dərin mənası ilə bir qədər də bir-birinə yaxınlaşdırmışdı.

Nəsimi yaradıcılığında həm romantik-lirik, həm də fəlsəfi, ictimai və siyasi mövzuları yüksək sənətkarlıqla əks etdirən mürəkkəb və zəngin bir yol keçmişdir. Yaradıcılığa aşıqanə, romantik şeirlərlə başlayan şair, daha sonra cəmiyyətin sosial, siyasi və əxlaqi problemlərini də tənqidi şəkildə ələ almışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yazılan fəlsəfi qəzəlin banisi kimi mühüm bir rol oynamışdır. Dövrünün qadağan edilmiş, açıq şəkildə ifadəsi təhlükəli sayılan fikirlərini simvolik, romantik obrazlar və təbiət təsvirləri ilə məharətlə gizlətməmiş və bu şəkildə geniş oxucu auditoriyasına çatdırmışdır.

Nəsiminin bədii irsi Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilin inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin onun əsərləri Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi baxımından xüsusi önəm daşıyır. Azərbaycan şeirində forma və məzmun xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsində mühüm xidmətləri olmuş, əruz vəznini Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Nəsimi, eyni zamanda Azərbaycan, fars və ərəb dillərini ahəngdar şəkildə birləşdirən müləmmə şeirlər yaratmışdır.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının zəngin xəzinəsinə daxil olan və əsrlərdən bəri öz tərəvətini qoruyan, fəlsəfi fikirləri və bədii gücü ilə fərqlənən şairlərdəndir. Nəsimi şeirlərində insanı kainatın mərkəzi olaraq göstərmiş, insanın ilahi mahiyyətini tərənnüm etmişdir. Onun poeziyasında həm sufizm fəlsəfəsi, həm də insan və təbiət sevgisi romantik və dərin emosional üslubla əksini tapmışdır. Nəsimi zərrədə günəş, günəşdə zərrə ola bilən, uca və üstün xüsusiyyətlərini ən üstün ifadə vasitəsi olan sözə belə sığdıra bilməyən böyük bir insan və şair idi: *“Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pənc-ü şeş mənəm, Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyana sığmazam.”* Lakin 1369-cu ildə dünyaya gəldiyi zaman o, hələ kiçik idi və Azərbaycan adlı anasının qoynuna rahatlıqla sığa bilirdi. Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Şamaxıda dünyaya göz açmışdı. Nəsiminin soyundan gələnlər seyid nəslə olduğundan onun adının, ləqəbinin və təxəllüsünün qarşısına müxtəlif tarixi mənbələr tərəfindən “Seyid” sözü əlavə edilmiş, Seyid Nəsimi, Seyid İmadəddin və ya Mir İmadəddin kimi də təqdim edilmişdir. Nəsimi insanı bu dünyada Allahın əks olunması kimi qəbul edir və belə söyləyirdi: *“Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövni məkana sığmazam.”* Bu misralarda şair kainatın məhdudluğunu vurğulayaraq insan ruhunun və mənəvi varlığının əzəmətini təbliğ edir. İnsanın varlığı o qədər böyük və möhtəşəmdir ki, dünyaya sığmaz,

məkan anlayışını aşaraq, sonsuzluğa doğru yönəlidir. Bu fikir romantik bir üslubda insanın mənəvi yüksəlişini, özünüdərkini ifadə edir. Nəsimi üçün dünya əbədi dərd və sevgi ilə doludur; sevgi isə insanı kamilliyə aparan ən böyük gücdür. Bu romantik yanaşma, şairin bütün yaradıcılığının əsas xətlərindən biridir. İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı həm poetik qüdrəti, həm də dərin fəlsəfi məzmunu ilə Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm bir mərhələ təşkil etmişdir. Onun şeirləri romantik bir üslubla yazılmış, insanın ilahi mahiyyətini və həyatın dərin mənalərini təcəssüm etdirərək günümüzdə qədər öz təsirini qorumuşdur.

Nəsiminin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı yalnız ədəbi baxımdan deyil, həmçinin dilçilik, xüsusilə də Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişaf mərhələlərinin araşdırılması baxımından xüsusi dəyər daşıyır. O, Azərbaycan poeziyasının forma və məzmun baxımından mükəmməlləşməsində böyük rol oynamış, klassik şeir vəznəli olan əruzun bəhrlərini Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq, poeziyanın yerli dildə daha ahəngdar və axıcı olmasına çalışmışdır. Bundan əlavə, Nəsimi Azərbaycan, fars və ərəb dillərinin harmonik şəkildə birləşdiyi gözəl müləmmə şeirlər yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə ana dilində müstəzad, mürəbbə və tərəcibənd formalarında əsərlər qələmə alan Nəsimi bu janrların inkişafına böyük töhfə vermişdir. Onun rübailəri və tuyuqları orijinal bədii forması, dərin məzmunu və fəlsəfi ideyaları ilə seçilir. Bu əsərlərdə şairin hürufilik fəlsəfəsinə dair baxışları, həyatın və kainatın sirlərinə dair düşüncələri qısa, lakin dərin məntiq və fəlsəfi yanaşma ilə təqdim edilmişdir.

Hələ öz sağlığında Nəsiminin əsərləri Azərbaycandan kənar – Yaxın Şərq, İraq, Kiçik Asiya, Suriya, həmçinin Orta Asiya və Uyğur bölgələrində geniş şəkildə tanınmış və şöhrət qazanmışdı. Onun Azərbaycan dilində yazdığı poeziya nümunələri Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif kimi görkəmli Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına da böyük

təsir göstərmişdir. XV əsrdən başlayaraq Nəsiminin yaradıcılığı bütövlükdə türk ədəbiyyatına – o cümlədən türk, türkmən və özbək poeziyasına qüvvətli təsir etmiş, türk ədəbiyyatının inkişafına istiqamət vermişdir. Onun əsərləri əlyazmalar şəklində yayılaraq dünyanın müxtəlif nüfuzlu kitabxanalarında qorunub saxlanmaqdadır. Şairin əsərləri dəfələrlə nəşr edilmiş, onun həyat və yaradıcılığı haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. 1973-cü ildə YUNESKO tərəfindən Nəsiminin 600 illik yubileyi dünya səviyyəsində qeyd edilmiş, Azərbaycan və Moskvada keçirilən möhtəşəm yubiley tədbirlərində dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş elm və mədəniyyət xadimləri iştirak etmişlər.

İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında müstəsna yer tutur. Onun şeirlərində əks olunan fəlsəfi və romantik ideyalar, üsyankar mövqe və insan sevgisi əsrləri aşaraq günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Nəsimi poeziyası yalnız ədəbi deyil, həmçinin dilçilik və fəlsəfə baxımından da dəyərli bir irsdir. Azərbaycan və bütün türk xalqlarının ədəbi inkişafında böyük izlər buraxan Nəsimi, bu gün də mənəvi və bədii fikrin simvollarından biri olaraq qalmaqdadır.

Günel Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-5527-4549>
babayeva2009@hotmail.com

Dialoji nitqin struktur-semantik xüsusiyyətləri

***Açar sözlər:** nitqin formaları, dialoji nitq, nitqin strukturu, replikasiya, replika*

***Keywords:** forms of speech, dialogic speech, structure of speech, replication, cue*

Nitqin formaları və strukturu nitq şəraitindən və nitqin motivi-vindən, insanın psixoloji və fiziki durumundan, tərəf-muqabillər arasındakı münasibətlərin səciyyəsiindən asılı olaraq dəyişir.

Kommunikativ fəaliyyət münasibətlərin düzəlməsi və ümumi nəticə əldə edilməsi məqsədilə iki və daha artıq insanın razılaşma və birləşməyə yönəldilmiş söylərinin qarşılıqlı təsiri-dir. Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif növlülüyündən müvafiq istifadəsini müəyyən edir. Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışıq müxtəlif növlülüyü forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının parlaq tərənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir.

Dialoq üçün replikasiya (təkrarlanma) səciyyəvidir: bir həmsöhbətin danışıq digərinin (və ya digərlərinin) danışıq ilə əvəzlənir, bu əvəzlənmə ya növbə qaydasında (biri sözünü bitirir, digəri başlayır və s.), ya da xüsusilə emosional dialoqa xas olan nitqin kəsilməsi qaydasında, adətən, baş verir. Lakin

müəyyən mənada demək olar ki, ümumiyyətlə, məhz nitqin qarşılıqlı kəsilməsi-nitq fasiləsi dialoq üçün səciyyəvidir.

Hər şeydən əvvəl, bunu demək olar ki, nitq fasiləsi potensial olaraq dialoq zamanı həmişə mövcuddur; imkan kimi, (imkan da tamamilə realdır) təcrübədən məlumdur, o, bütün danışma prosesini yüksək səviyyədə müəyyən edir. Bu “kəsilmə”-nin gözlənilməsi, elə buradaca mövcud olan, replikaya hazırlaşan həmsöhbətin fikrinin səsləndirilməsi, demək istədiyini şeyi deməyə çatdırma bilməmək qorxusudur ki, bu da dialoq zamanı danışığımız üçün səciyyəvidir. Bununla əlaqədar olaraq, digər bərabər şərtlər daxilində dialoq zamanı nitqin tempi monoloqdan daha tezdir.

Söhbət zamanı həmsöhbətin fərdi xüsusiyyətləri və ya məqsədli məqamları ilə onun nitq sürətinin ləng olmasının izah edilməsi, ümumiyyətlə, qıcıqlandırıcı təsir göstərir, mane olan, qəbul edilməz bir şey kimi hiss olunur; bəlkə o qədər də əhəmiyyətli deyil, bu ləngimə məhz replikasiya məqamına görə şişirdilmiş şəkildə qəbul edilir.

Dialoq üçün replikalar yalnız alternativ qaydada deyil, adətən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir-birinin ardınca, növbəli şəkildə, həm də kəsilmə qaydasında izlənilir. Hər halda, söz üçün hazırlıq necə olursa, olsun, bu, adətən, başqasının çıxışının eyni zamanda qəbul olunması ilə baş verir. Mənim iki ardıcıl replikam arasında interval mənim həmsöhbətin nitqini anlayaraq qəbul edib, ona cavab hazırlamağım üçün istifadə olunmalıdır. Monoloji nitqin həyata keçirilməsində bu iki məqamın üst-üstə düşməsi yoxdur. Bu vəziyyət son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki bizim şüurun məlum vaxt məhdudluğu, iki replika arasında qarşımızda duran “vəzifələr”in ikiliyi, iki məqamın hər birinin (başqasının nitqinin qavranılması, başa düşülməsi və mənim cavabımın hazırlanması) daha zəifləmiş hissəyə gətirib çıxarır; lakin bir tərəfdən həmsöhbətin nitqinin qavranılması cavabın hazırlanmasından əvvəl obyektiv olmalıdır, digər tərəfdən isə

bizim diqqətimiz cavabın məzmununa, tematizminə, onun nitq formasına nisbətən daha çox diqqət yetirməyə, nitq faktlarının seçilməsi üçün, onların düşünülməsi üçün, adətən, qalmır; nitq söylənməsi sadə bir iradə kimi və ya ideomotor hərəkət kimi baş verir.

Dialogun kompozisiya sadəliyinin əksinə olaraq, monoloq müəyyən kompozisiya mürəkkəbliyini təşkil edir; nitq materialının müəyyən qədər mürəkkəb yerləşməsinin ən mühüm məqamı böyük rol oynayır və nitq faktlarını şüurun işıqlı sahəsinə daxil edir, diqqəti onlara daha asan cəmləşdirir. Dialog forması avtomatik fəaliyyət qaydasında nitqin ötürülməsinə kömək edir.

Nitqin dialog forması ilə nitq avtomatikası arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləyərək, biz bu halı, adətən, dilin dəyişkənliyi məsələsində dialoga nitq forması kimi verilən rolla əlaqədar qoymalıyıq; “dialogda yeni sözlər, formalar və tərkiblər yaranır”, - deyər prof. Şerba qeyd edir. “Mütərəqqi nitq forması kimi dialog “mühafizəkar” forma kimi hesab etdiyi monoloqa qarşı qoyulur.

Aydındır ki, burada bizim iki imkanımız var: ya nitqin dəyişkənliyi, nitq “yaradıcılığı” şüurlu şəkildə özünü göstərir və biz mürəkkəb qeyri-adi nitq fəaliyyəti ilə dialogu birləşdirməklə məşğul oluruq, ya da bu dəyişkənlik avtomatik dialogda özünü göstərir.

Amma ilk halı dərhal istisna etmək lazımdır. Birincisi, kütlədə dil dəyişikliyi şüurlu məqamı nəzərdə tutan hər hansı düşünülmüş yaradıcılıqdan asılı olmayaraq baş verir; ikincisi, əgər onlar bu qaydada baş verirlərsə, onda nitqin monoloji və yazılı formalarında (məsələn, xüsusilə, poeziyada) dialogdan daha artıq dərəcədə olur. Dialog zamanı nitq yalnız dialoji forma ilə deyil, başqaları ilə də, məsələn, məqsədli məqamlarla da müəyyən edilir; mürəkkəb və qeyri-adi fəaliyyət kimi cərəyan edən dialoji nitq halları var. Monoloq heç də həmişə mürəkkəb

və ya qeyri-adi danışmaq fəaliyyəti deyildir, belə ki nitqin avtomatizmi yalnız dialoq ilə deyil, ümumiyyətlə, söz istifadəsi sahəsində təkrarlanma, çalışma və vərdislə müəyyən edilir.

Nazilə Abdullazadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>
nazile.s.m.d@mail.ru

XX əsr şairi Əliağa Vahidin yaradıcılığının tədqiqi tarixi

Açar sözlər: bədii yaradıcılıq, tədqiq tarixi, Əliağa Vahid, qəzəl, millilik

Keywords: artistic creativity, research history, Aliaga Vahid, ghazal, nationality

XX əsr Azərbaycan şairi Əliağa Vahid sovet dövründə yaşamış olsa da, qəzəlləri, meyxanaları, satira yaradıcılığı və milli ruhu ilə klassik ədəbiyyat nümayəndələri sırasında adı çəkilən bir sənətkardır. Mənsub olduğu mühitin və dövrün ideologiyası bir tərəfdən, şəxsi həyatındakı təzadlar ikinci tərəfdən bu böyük şairə şeirləri mürəkkəbi qurumamış dillər əzbəri olduğu halda, ədəbi tənqid sağlığında layiqli qiymətini verə bilməmiş, özü fəxri kürsülərdən, adı fərmanlardan, təriflərdən, təltiflərdən uzaq olmuşdu. Lakin sənətdə vahid olduğu kimi, həyatda da tək olan şairin qədr-qiyməti sular durulduqca, zaman keçdikcə yerini almış, Füzuli yadigarı xalqının qəzəl və gözəl şairi, məhəbbət şairi, bir də... ancaq onunla adı bir çəkilən bədə şairi kimi əbədi xatirələrə çökmüşdür.

Vahidin yaradıcılığının ilk illəri Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsindən, inqilabdan sonrakı illərə təsadüf edir. İnqilabdan sonra ədəbi prosesin qabarıq cizgilərindən biri də poeziyanın dövrün mövqeyinə uyğun addımlaması idi. Bu da səbəbsiz deyildi, şeir özünün qədim və zəngin ənənələrinə arxa çevirməli, zamanın, ictimai həyatın göstərişlərinə səs verməli

idi. Bu, sənət adamlarından cəsərət və ürək istəyirdi, qələmin ucunu sındırıb yonulmamış tərəfi ilə səhifə açmaq, çoxlarının deyə bilmədiklərini dilə gətirmək, daşlaşmış qəlblərdə yeni məzmun yaratmaq ürəklə yanaşı, poetik qüdrət tələb edirdi. Bir çoxları və dövrünün sadə adamlarından biri kimi Vahid də yeni quruluşu alqışlayır, “sovet adamının” ağ günə çıxacağına ümd bəsləyirdi. 1920-30-cu illərdə mətbu orqanlarda müntəzəm olaraq şeirləri çap olunan Vahidin yaradıcılığı şeirsevərlərin, ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkir. Ə.Nəzmi, Məşədi Azər, H.Şəfayi, Ə.Dadaşlı Vahidə şeirlər həsr edir. 1944-cü ildə M.Rzaquluzadə “Vahidin qəzəlləri” məqaləsi ilə mətbuatda çıxış edir.

Təsadüfi deyil ki, hələ sağlığında Q.Beqdeli Əliğa Vahidi “Hafizi-dövrən”, S.Vurğun “anadangəlmə şair”, İran ədəbiyyatçısı Yəhya Şeyda “məhəbbət elçisi” adlandırmışlar. Lakin bəzi müasirlərindən fərqli olaraq, Vahidin adı yalnız xalqın dilində və qəlbində dolaşmış, Füzuli xələfinə qısqançlıq və qibtə sənətinin dəyərini, şeirlərinin gözəlliyini, poetik siqlətini anlamağa imkan verməmişdi. Ədəbiyyat, ədəbi tənqid böyük sənətkarı dərk etmək, onun orijinal biçimli yaradıcılığına layiqli qiymətini verməyə yubansa da, özündə iqtidar tapmış, şairin bədii irsi, şəxsiyyəti, poetikası ilə bağlı araşdırmalar zamanın və ideologiyanın biganəliyinə şairin öz sözləri ilə cavab vermişdir:

Həmişə mən varam aləmdə, ölməyəm, Vahid,

Əsər ki qaldı cahanda, o ölməmək kimidir.

1970-ci illərdən sonra müntəzəm olaraq Vahidin ayrı-ayrı qəzəlləri, lirikası, yaradıcılığı ilə bağlı mətbuatda məqalələr nəşr olunur. Tədqiqatçı alim Məmməd Nuru oğlu şairin aforizm və epitafiyalarını (1990), qəzəllərini toplayıb nəşr etdirir. Vahidlə bağlı ilk sistemli tədqiqat əsərləri – “Əsər ki qaldı cahanda” (Nuruoğlu, 1983), “Əliğa Vahid haqqında bildiklərimiz” (Nuruoğlu, 1995) və “Açılmamış səhifələr” (Nuruoğlu, 2001) kitabları ilə tədqiqatçı alim Vahid yaradıcılığına və şəxsiyyətinə

ehtiramını ədəbi ictimaiyyətə və vahidsevərlərə çatdırmışdır. Elmi-bədii üslubda qələmə alınmış “Açılmamış səhifələr”ə tanınmış şəxsiyyətlərin, elm və incəsənət xadimlərinin, ədiblərin müxtəlif illərdə Vahidlə bağlı qələmə aldıkları öçerklər, xatirələr, şeirlər və s. daxil edilmişdir.

Dövrün ədəbiyyatşünasları – Bəkir Nəbiyev, Nizami Cəfərov, Teymur Əhmədov, Vüqar Əhməd, Lalə Əlizadə və başqaları Vahid şeiriyyətinin cazibəsinə vurğunluqlarını gizlədə bilməmiş, bu böyük şairin poeziyasının məna qatlarının dərinliyinə enərək oxucuya sadə görünən, əslində dəst-xətti ilə seçilən, poetik çəkisinə və məna yükünə görə dərin qəzəllərinin, satiralarının incəliklərinə, sərməstliyinə əbədiyaşarlıq qazandırmışlar.

“Müqtədir qəzəlxan” adlı məqaləsində B.Nəbiyev Ə.Vahidi “həqiqətən də Şərqi poeziyasının bu ən qədim janrına (qəzəl – N.A.), onun bütün məzmun və forma incəliklərinə dərinləndən bələd olmuş, qəzəlin klassik ustaları Nizami, Hafiz, Füzuli və S.Ə.Şirvaninin fars və türk dillərində əsərlərini böyük məhəbbət və ehtiramla oxumuş, əsl yaradıcı ziyalı kimi onlardan öyrənmiş, şəxsən özü də Azərbaycan qəzəlinin klassik nümunələrini” (Nəbiyev, 2006, s.157) yaradan bir sənətkar adlandırır. Vahidin şair ömrü və taleyinin bədii yaradıcılıq üçün yönləndiyi, daxili məninin daşıyıcısı olan lirik qəhrəmanın bütün varlığı ilə sevən aşiq olduğu, qəzəllərinin poetik yükünün xəlqiliyə xidmət etdiyi, məna dərinliyi, fikir bütövlüyü və ahəngdarlıqla yaratdığı harmoniya poeziyanın çoxəsrlik ənənələrinə sələf-xələf münasibətlərinin sədaqəti və davamı kimi dəyərləndirilir.

A.Orucov Əliəğa Vahid irsinin tədqiq yönünə həsr etdiyi silsilə məqalələrdə (2019-2023-cü illər) şairin yaradıcılığını, şairlik fəaliyyəti və ədəbi irsinin 5 mühüm yöndən tədqiq və araşdırmaq üçün əsas verdiyini göstərir:

1) qəzəlləri və aşiqanə şeirləri; 2) satirik şeirləri; 3) epitafiyaları; 4) tərəcəmələri; 5) qoşmaları, mahnıları (Orucov, 2022). Qeyd olunan istiqamətlərə şairin meyxanalarını ayrıca bir

istiqlamət olaraq əlavə etsək, Vahid poeziyasının məzmun və forma zənginliyini tamamlamış olarıq.

“Əliağa Vahidin poetik irsi” monoqrafiyasında A.Zeynalova şairin qəzəl yaradıcılığı, ədəbi aləmdə mövqeyi, ənənəyə sədaqəti və ənənədən novatorcasına yararlanmağı, bədii sənətkarlığının çoxşaxəliliyi təhlil edilir. Müəllif Vahid şeirlərinin xəlqiliyini, təbiiliyini xalqın hiss və duyğularının sadə, aydın şəkildə ifadə etmək qüdrəti ilə bağlayır. Vahid şeirlərinin poetik özünəməxsusluğu, vəzn və qafiyə sistemi, bədii-üslubi vasitələr, poetik fiqurların rəngarəngliyi və XX əsr qəzəl janrının imkanlarını bədii nümunələr əsasında şərh edən tədqiqatçı yazır: “Füzuli poetik ənənələrinin uğurlu davamçısı Əliağa Vahid klassik qəzəl üslubunun keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, xüsusən də poetik ifadə tərzinin xəlqiləşdirilməsi, canlı danışıq dinamikasına məxsus axıcılığın şeir dilinə yerləşdirilməsi istiqamətində sözün həqiqi mənasında novator fəaliyyət göstərərək özü yeni bir məktəb və mərhələ yaratmağa nail olmuşdur” (Zeynalı, 2011, s.5).

“Vahidin təkliyi” məqaləsində şairin bədahətən şeir demək, qafiyə yaratmaq, bədyə demək, bədii sözə don geydirmək qabiliyyətini akad. R.Hüseynov Vahidi doğurmuş təməllər içində Abşeronu xas yaradıcılıq hadisəsi kimi qiymətləndirir. Həqiqətən də, Bakı şairlərinin təbində deyilmiş qafiyəyə uyğun ritm tutmaq və saatlarla nəfəs dərmədən şeir demək fitri istedadıdır. Vahidə bu keyfiyyət doğulub böyüdüyü torpağın havası-suyu ilə yanaşı, ustadlarından, şeir nəzəriyyəsindən, əruzdan-qafiyədən xəbərsiz ola-ola onun ən gözəl nümunələrini yaradan qələm əhlindən keçmişdi. Şairin fitri istedadı ilə yanaşı, xeyir-şər adamı, badə aşiqi olması, xumarlığı, xasiyyətindəki laübalılığa haqq qazandıran alim böyük şairi, özü demişkən, qrimsiz, pərdəsiz, acısı-şirini ilə qiymətləndirir: “O adamlar ki, artıq tarixindirlər, onların haqqında həqiqəti tam demək və yazmaq lazımdır. Bütün acısı və şirini, bütün yaxşısı və pisi,

bütün üzə deməli və deməməliylə. Tarixin olan adamları birüzlü, berrəngli, rəndələyib, aşıləyib təqdim etmək yaramaz. Vaxtın təqvimində qalmaq haqqı qazanmışların yaxşı cəhətləri qədər, bəd əlamətləri də maraqlıdır. Onları məhz təzadları, öz işərilərində çarpazlaşan xasiyyətləri, səhvləri və etiraflarıyla göstərmək vacibdir” (Hüseynov, 1988, s.222).

Professor Vüqar Əhməd “Varlıq” jurnalında dərc olunan “Böyük Füzulinin yadigarı mən özüməm” məqaləsində (Əhməd, 1995) Vahid haqqında dolğun məlumat verir, onun özbək qızı Zülfıyyəyə olan uğursuz eşqi, yaradıcılığında eşq konsepsiyasının mahiyyəti ədəbiyyatşünas-alim tərəfindən poetik notlarla oxuculara çatdırılır.

Bu gün Əliağa Vahidin yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin və poetikanın açılmamış səhifələrindən biri kimi tədqiq tarixini gözləyir.

Ədəbiyyat

1. Əhməd, V. (1995). Böyük Füzulinin yadigarı mən özüməm. “*Varlıq*” jurnalı. Tehran, yanvar, may.
2. Hüseynov, R. (1988). *Vahidin təkliyi. Xəzan vurmaşın*. Yazıçı.
3. Nəbiyev, B. (2006). *Müqtədir qəzəlخان. Xəzan vurmaşın*. Elm.
4. Nuruoğlu, M. (1983). *Əsər ki qaldı cahanda*. Yazıçı.
5. Nuruoğlu, M. (2001). *Açılmamış səhifələr*. Mınarə.
6. Nuruoğlu, M. (tərtibçi). (1995). *Əliağa Vahid haqqında bildiklərimiz*. Şərq-Qərb.
7. Orucov, A. (2022). Əliağa Vahid haqqında düşüncələr. “*Hürriyyət*” qəzeti. 25 oktyabr, s.14.
8. Seyidzadə, M. (1975). *Unudulmaz xatirələr*. Yazıçı.
9. Zeynallı, A. (2011). *Əliağa Vahidin poetik irsi*. “Elm və təhsil”.

Anar Cavadov

Bakı Biznes Universiteti

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0007-0929-6310>

vekil_anar@mail.ru

Yetkinlik yaşına çatmayanların xüsusiyyətlərinə görə cəza təyin olunma məsələləri

***Açar sözlər:** uşaqlar, yetkinlik yaşına çatmayan, cinayət işi, həbs, məhkumluq*

***Keywords:** children, juvenile, criminal case, arrest, conviction*

“1989-cu il “Uşaqların hüquqları haqqında Konvensiya “uşaq” anlayışını belə ifadə edir: “*Qanunla tam fəaliyyət qabiliyyətini daha əvvəl əldə etməmiş, 18 yaşına qədər olan istənilən insan*”. Uşaqların hüquqlarına hər iki valideynlə münasibət saxlamaq hüququ, şəxsiyyət kimi qəbul edilmək, müdafiə olunmaq, qidalanmaq, dövlət tərəfindən haqqı ödənilən təhsil almaq, sağlamlığın mühafizəsi, uşağın böyüməsi və inkişaf etməsini tənzimləyən qanunlar, vətəndaş hüquqları və irqinə, cinsinə, seksual oriyentasiyasına, etnik və milli mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüquqları daxildir (Konvensiya, 1989, s.2).

“*Uşaq hüquqları haqqında*” 19 may 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, uşaqlar barəsində dövlət siyasəti milli və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yaradılmış məqsədli uşaq sosial proqramları əsasında həyata keçirilir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında uşaqların hüquqlarını və

azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir. “Dünya açıq ensiklopediyası”nda uşaqların hüquqları barədə qeyd edilir: *“Uşaqların hüquqları insan hüquqlarının bir hissəsidir və burada diqqət xüsusilə mühafizə və qayğı məsələlərinə yönəlir”* (Yusifov, 2023, s.31).

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə digər elm sahələrində olduğu kimi cinayət qanununda da həssas yanaşılır. “AR CM-nin V bölməsində yer almış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətinin və cəzalarının yüngülləşdirilməsi prinsipi hər şeydən əvvəl 14 yaşdan 18 yaşadək olan şəxslərin psixofiziki inkişaf səviyyəsinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır” (Səmədova, 2022, s.22). Bu kateqoriyadan olan şəxslər tərəfindən törədilmiş cinayət əməllərinin aşkar olunmasından başlayaraq, istintaqın daha sürətlə aparılaraq, işin məhkəmə baxışına təqdim olunması və işə baxılaraq yekun qərar qəbul olunması qanunun nöqteyi-nəzərindən daim nəzarətdə saxlanılır. Bu baxımdan yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayət əməllərinə dair daxil olmuş məlumatlar yoxlanılarkən cinayət qanununa əsasən onların qanuni nümayəndələrinin və ictimaiyyətin səlahiyyətli qurumlarının nümayəndələrinin iştirakı təmin olunur.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində cinayət işi üzrə icraat ağlabatan müddətdə, hər hansı bir gecikdirilmə halına yol verilmədən aparılmalıdır. Xüsusilə də barəsində həbs növündə qətimkan tədbiri seçilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların cəmiyyətdən və ailədən təcrid olunmaları bu zərurəti yaradır. İbtidai istintaq və məhkəmə məsuliyyəti altında olduqları zaman yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin mənəvi-psixoloji cəhətdən deformasiyaya uğraması və pisləşməsi onların sonradan islah və tərbiyə olunmalarına öz mənfi təsirini göstərir.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, onlara tətbiq

olunacaq cinayət məsuliyyəti və cəzanın yüngülləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasının xüsusi qaydaları müəyyən edilmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər cinayət törətdikdə, onların islah və yenidən tərbiyə olunması məqsədilə, onlara cəza təyin oluna və ya onlara tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər. Ş.T.Səmədovanın fikrincə, “yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilmiş cinayətə görə cəza əvəzinə tərbiyəvi xarakterli tədbirin tətbiq edilməsinin mühüm şərti kimi, həmin əməlin yetkinlik yaşına çatmayan tərəfindən ilk dəfə törədilməsi ilə yanaşı, törədilmiş əməllərin zorakılıq xarakteri daşımayan və ehtiyatsızlıqdan törədilməsi də nəzərə alınmalıdır” (Səmədova, 2022, s.31).

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə cəza təyin edilərkən, onların yetkinlik yaşına çatmamaları yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınır, psixi inkişaf səviyyələri, onların şəxsiyyətlərinin digər xüsusiyyətləri və kənar şəxslərin onlara təsiri də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu səbəbdən də yetkinlik yaşına çatmayanlara qanunvericilikdə yetkinlik yaşına çatmış şəxslərlə müqayisədə daha yüngül cəza təyin edilir, həmçinin şərti məhkum etmə və cəzanın icrasını təxirə salma kimi yüngülləşdirici hallardan onlara aid işlərdə daha çox tətbiq olunur.

Qüvvədə olan cinayət qanununda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin məhkumluğun ödənilməsinin müddətlərinə dair müəyyən olunmuş müddətlər də xüsusi diqqət çəkir. Bu baxımdan bildiyimiz kimi, şərti məhkum etməyə görə məhkumluq yaranmır, qalan məhkumluğun müddətləri böyüklərə nisbətən cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün qısaldılmışdır. Ş.T.Səmədovanın fikrincə, “yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin məhkumluqlarının ödənilməsi zamanı müddətlər hesablanarkən azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş şəxslərə münasibətdə böyüklərə nisbətən yarımbararı azaldıldığı halda, azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzalara görə məhkumluq, həmin cəzaların çəkilib qurtardığı vaxtdan

məhkumluğun da ödənilmiş hesab edilməsi daha məqsədəuyğun olardı” (Səmədova, 2022, s.33).

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində həbs qətimkan tədbirinin müstəsna tədbir kimi və mümkün qədər qısa müddət ərzində tətbiq edilməsinə yol verilir. Həbsdə saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər digər şəxslərdən ayrı saxlanılmalıdırlar. Nəticə olaraq hesab edirik ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar – cinsinin və şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə görə tələb olunan qulluq, müdafiə və digər fərdi yardımla təmin edilməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. BMT-nin 1989-cu il “Uşaqların hüquqları haqqında Konvensiyası;
2. Səmədova, Ş. (2022). Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının cinayət-hüquqi müdafiəsi. *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, №1, 22-41.
3. Yusifov, R. (2023). Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barədə cinayət məsuliyyətinin müasir problemləri. *Polis Akademiyasının Elmi Hüquq Jurnalı*, №3 (39), s.30-33.

Səkinəxanım Vəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-6954-9136>
veliyevasakine56@gmail.com

Rəqəmsallaşmanın təhsilə inteqrasiyası

Açar sözlər: müəllim, tələbə, təhsil, texnologiya, inteqrasiya
Keywords: teacher, student, education, technology, integration

Dil öyrənmək mürəkkəb və çətin bir səydir. Tələbələr xarici dildə arzuolunan bir bacarıq əldə etmələri üçün müxtəlif təhsil məkanlarında vaxt, səy və böyük vəsait xərcləməlidirlər. Hədəf dili öyrənmək üçün lazım olan vaxtı azaltmaq əsas önceliklərdən biri sayılır. Texnologiya həmişə təlim və tədris mühitinin mühüm bir hissəsi olmuşdur. Lakin bu gün məktəblərimizdə dramatik bir dəyişmə gedir. Sübutlar hamımızın ətrafındadır. Üçüncü sinif şagirdləri cib telefonlarına mətn yazırlar. Bir iPod Touch-i bizdən daha yaxşı idarə edə bilən uşaq bağçalarındakı uşaqlar, bloqlarında və ya YouTube kanallarında İnternet izləyən orta məktəblilər kompyuterləşməni həyatlarının bir hissəsi kimi başa düşürlər.

Bunlar yeni minilliyin ilk on illiyində tanış olduğumuz XXI əsrlə eyni deyil. Bu tələbələr üçün sadəcə dərs zamanı video və ya görüntü izləmək, İnternet vurma oyunu oynamaq və ya hətta interaktiv lövhədə nəşə qeyd etmək artıq kifayət deyil. Bu yeni XXI əsr öyrənənlər çox əlaqəli təhsillə maraqlanırlar və yeni biliklərə sürətli çıxış tələb edirlər. Bundan əlavə, onlar tamamilə yeni bir səviyyədə öyrənməklə məşğul olmağa qadirdirlər. Bu günün şagirdləri sinifdə texnologiyanın rolunu yenidən nəzərdən keçirmək üçün müəllim və idarəçilərə ehtiyac duyurlar. Bu müəllimlik peşəsinin vacib hissəsidir və bu vasitə ilə şagirdlərin

dili qavramasını və istifadəsini asanlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilərlər. Tədrisdə və öyrənmədə texnologiyadan bəhs etdikdə “inteqrasiya” sözü istifadə olunur. Texnologiya gündəlik həyatımızın bir hissəsi olduğundan, texnologiyanın tədris proqramına inteqrasiya olunması düşüncəsini yenidən nəzərdən keçirməyin və tədris prosesini dəstəkləmək üçün texnologiyanı tədrisə tətbiq etməyi hədəfləmək vaxtıdır. Yeni XXI əsr öyrənləri orta və sonrakı təhsil müəssisələrində, eləcə də iş yerlərində uğur qazanmaq üçün əsas tədris planlarından daha çox şeyləri mənimsəməlidirlər. XXI əsrin bacarıqları üçün daha yeni ənənəvi biliklər deyil, yeni baxış bucağı, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, ünsiyyət və əməkdaşlıq daha ön plana keçir. Tələbələr bu şeyləri inkişaf etdirdikdə, bu bacarıqların texnologiyaya bürünmüş həyat və iş yerlərində səmərəli tətbiqi onları texnoloji baxımdan öyrənmə mühitində əldə etməyi tələb etdiyini aşkar etdik. Bu mühit iki elementi tələb edir: texnologiyanı getdikcə tələbələrin əlinə verməliyik və daha mütərəqqi texnologiya istifadəsi ilə onlara etibar etməliyik. Yəni texnologiya təlim təcrübəsinin hazırlanmasından başlayaraq tədris və təlim prosesinə qədər təlim təcrübəsinin ayrılmaz hissəsinə və müəllimlər üçün əhəmiyyətli bir məsələyə çevrilir. Texnologiyanın məktəb səviyyəsində tədris pedaqogikasına daxil edilməsi şagirdlərin ikinci dil əldə etməklə eyni zamanda rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməsi deməkdir. Ənənəvi üsulla tələbələrimizə dil öyrətmək artıq kifayət deyil və getdikcə gündəlik və professional həyatda insanlar elektron savad bacarıqlarına ehtiyac duyurlar. Aydın ki, öyrənmə və savadlılıq internet əsrində köklü şəkildə dəyişir. Artıq təhsildə rəqəmsal savad üçün yer tapılmalıdır, amma rəqəmsal savadlı olmaq eyni zamanda nəyə səbəb olur? Rəqəmsal savadlılığın bir çox tərfi var və maraqlısı budur ki, təriflərin texnologiyanın dəyişdiyi yolu əks etdirmək üçün inkişaf etməsidir. Məsələn, bir tərifdə deyilir ki, bu “kompyuterlər tərəfindən təqdim edildiyi

zaman müxtəlif mənbələrdən məlumatları çoxsaylı formatlarda anlamaq və istifadə etmək bacarığıdır, halbuki daha son tərif rəqəmsal mühitin insanın öz vəzifələrini effektiv şəkildə yerinə yetirmə qabiliyyətinə qədər genişləndirir. Savadlılıq, medianı oxumaq və şərh etmək, rəqəmsal manipulyasiya yolu ilə məlumat və görüntülər yaratmaq, rəqəmsal mühitdə əldə edilmiş yeni bilikləri qiymətləndirmək və tətbiq etmək bacarığını əhatə edir. Tədqiqatlar bir çox müəllimin texnologiyaya təhsildə inteqrasiya etməkdə çətinlik çəkdiyini göstərir. Bunun səbəbi, bir çox müəllimin texnologiya və pedaqogika arasındakı əlaqəni hələ araşdırmamasıdır. Bunu etmək, texnologiyayı təhsildə inteqrasiya etməyə çalışdıqları zaman müəllimlərin tənqidi düşüncəsinin təşviq edilməsində böyük rol oynaya bilər.

Sınıfdə texnoloji inteqrasiya limitsizdir və şagirdlər yeni biliklərin mənimsənilməsilə bərabər, həm də öz öyrənmə metodlarına daha çox nəzarət etməyə başlayırlar. Aşağıda adları çəkilən müxtəlif İngilis dili dərslərinin qurulması üçün sayt və onlayn tətbiqetmə adları verilmişdir ki, bunlar hamsı ingilis dili dərslərində bugün lazımlıdır.

Quizlet, flashcardları, qısa testlər və orfoqrafiyaya aid yoxlama tapşırıqları edən, dil tədris ehtiyaclarınıza uyğun bir lüğət yaratmağa imkan verən bir onlayn təlim vasitəsidir.

Kahoot, öyrənməyi əyləncəli edən bir pulsuz oyun əsaslı bir təlim platformasıdır, Kahoot ilə öz krasvordunuzu yarada və sonda hesabı təhlil edə bilərsiniz.

Quizizz istifadə edərək böyük krossvordlar yaratmağı asanlaşdırıla bilərsiniz.

ClassMarker: ClassMarker-in etibarlı, peşəkar veb-əsaslı Test xidmətidir ki, işləmə, təlim və təhsili qiymətləndirmək üçün istifadə üçün asan bir onlayn test hazırlayıcısıdır.

Whatsapp Veb: Bu proqramlar ilk başlar ünsiyyəti inkişaf etdirmək üçün yaradılmışdır, daha sonralar isə tələbələrə hər cür məlumat göndərmək üçün istifadə olunmağa başladı. İndi demək

olarki hər tədris müəssisəsində həm müəllimlər, həm tələbələr, həm də müəllim tələbə whatsapp qrupları vardır ki bu da tədrisin bu yolla təşkil olunmasına köməklik sayılır.

Google Formaları: Şagirdlərin telefon brauzerlərindən cavab verə biləcəyi sorğular və viktorinalar yarada bilərsiniz ki nəticədə bütün nəticələrini bir cədvəldə görə bilərsiniz.

Microsoft Formaları: Şagirdlərin telefon brauzerlərindən cavab verə biləcəyi sorğular və viktorinalar yarada bilərsiniz və bütün nəticələrini bir cədvəldə görmək mümkündür.

Telefonunuzdakı səs yazıcısı: İnsanların çoxunun istifadə etmədiyi şeylərdən istifadə edin, tələbələrə dili öyrənmək üçün öz səslərini yazmağı daha sonra bu səsə qulaq asaraq öz zəif və güclü tərəflerinizi görə bilərsiniz.

Youtube dil öyrətmək üçün həqiqətən faydalı olduğunu təkrar-təkrar sübut etdi. Dərstdən əvvəl bir video materialı tələbələrə göndərə bilərsiniz ki, tələbələr onu izləsənlər və oxumağa hazırlaşsınlar. Sınıfdəki videoları təqdimat və təcrübə vaxtı üçün də istifadə edə bilərsiniz. Bundan başqa youtube vasitəsilə müxtəlif dil daşıyıcıların videolarına baxaraq eşitmə vərdişlərinizi inkişaf elətdirə bilərsiniz.

Socratic əyləncə və effektiv sinif çalışma məşğuliyyətləri üçün tətbiqetmədir. Asanlıqla qurulan viktorinalar, anketlər, çıxış biletləri və daha çox şeylərlə tələbə öyrənməsi barədə dərhal məlumat verir.

Story bird: Sadə vasitələr bir neçə dəqiqə ərzində kitab yaratmağa kömək edir.

Məktəblər üçün Duolingo, dünyanın ən məşhur dil öyrənmə platformasını sinif otağınıza gətirir. 100% pulsuzdur.

Texnologiya tələbələrə daha məsuliyyətli olmağa kömək edir. Öz cihazınıza sahib olmaq və ya məktəbin cihazlarını götürmək, şagirdlərə qiymətli bir cihaz almaqla yanaşı qərar vermək bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Ən yaxşı

nəticəni görmək üçün yenə də bu rəqəmsal vətəndaşlıq təhsili ilə tamamlanmalıdır.

Əntiqə Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-3528-2990>
qahramanova.antiqa@gmail.com

Mirzə Şəfi Vazeh poeziyasında milli düşüncə

***Açar sözlər:** ədəbiyyat, dünya, sosial-siyasi, fəlsəfi, milliyyət, ictimai-siyasi xadim*

***Keywords:** literature, world, socio-political, philosophical, nationality, socio-political figure*

XIX əsr Azərbaycanın Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilməsi Nikolayın öz qayda-qanunlarını yaratmaq üçün rus məmurlarını ailələrlə birlikdə xanlıqlara köçürməsinə səbəb oldu. Məmur uşaqlarının oxuması üçün 1830-cu ildə Şuşada, 1831-ci ildə Nuxada, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Gəncədə, 1837-ci ildə Şamaxı və Naxçıvanda məktəblər açıldı. Bu məktəblərdə azərbaycanlı uşaqlarının oxumasına da icazə verildi. Əsas məqsəd çarın özünə sədaqətli – Azərbaycan və rus dilini mükəmməl bilən tələbələr hazırlamaq idi. Bu siyasət guya yerli əhalini savadlandırmaq məqsədi daşıyırdı. Gəncədə açılan məktəb də bu siyasətlə bağlı idi. M.Ş.Vazeh də burada kolleqrafiyadan dərs deyirdi. Bu məktəb onun dünyagörüşünü artırır, təlimin yeni metodlarını öyrədirdi. Onu da deyək ki, M.Ş.Vazeh ilk pedaqoji fəaliyyətə məscid mədrəsəsindən başlamış və burada M.F.Axundova dərs demiş, onu yeni ideyalara maraq göstərməyə yönəlmişdir.

Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilinə ehtiyac yarananda M.F.Axundov müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin Gəncədən Tiflisə çağırılmasını gimnaziya direktoruna məsləhət görmüş, gimnaziyanın hesabına ona ev kirələmiş və bu vəsait Maarif müdiri

Uvarovun razılığı ilə olmuşdur. Vazehin pedaqoji fəaliyyətinin ikinci mərhələsi Tiflis gimnaziyası ilə bağlıdır. O, burada İ.İ.Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-türkü” adlı dərslik hazırlamışdır, “Divani-hikmət” ədəbi məclisini burada davam etdirmişdir. O, burada rus ədəbiyyatından Aleksandr Veltmanın şeirlərini xoşladığı üçün onlardan bəzilərini fars dilinə tərcümə etmişdi. Bu tərcümələrdən yalnız “Aydın fəcri nə üçün duman бүрүdü” şeirinin tərcüməsi bizə gəlib çatmışdır. A.Veltmanın əsərləri ilə onun maraqlanmasının səbəbi hər ikisinin dünyagörüşü arasındakı yaxınlıq ilə əlaqədar idi. XIX əsrin 40-cı illərində yaşayan rus şairi öz şeirlərində demokratik xırda-burjua ziyalılarının əhvali-ruhiyyəsini tərənnüm edirdi ki, bu da xırda sənətkar təbəqəsi içərisindən çıxan Mirzə Şəfi Vazehin ruhuna uyğun gəlirdi.

M.Ş.Vazeh 1820-ci illərdə Gəncədə təşkil etdiyi “Divani-hikmət” (Hikmət evi) ədəbi məclisini sonralar Tiflis gimnaziyasında da davam etdirmişdir. Tiflisdə davam etdirilən “Divani-hikmət” məclisində iştirak edənlərin əksəriyyəti onun şagirdləri və yaxın dostları idi. Gəncə məclisindən fərqli olaraq Tiflisdə təşkil olunan “Divani-hikmət” beynəlmiləlçi idi. Burada A.A.Bakıxanov, İ.İ.Qriqoryev, M.F.Axundov, Mirzə Yusif, Vidadi, Ağa İsmayıl Zəbih, Fazil xan Şeyda, F.Bodenşted, Mirzə Mehdi Zəbih, İ.İ.Qriqoryev, Q.Rozen, L.Z.Budaqov kimi tanınmış ziyalılar iştirak edirdi. Məclisin (bütövlükdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən məclislərin hamısında) iştirakçılarının çoxu M.Füzuli və M.P.Vaqif ədəbi məktəblərinə mənsub olan dünyagörüşləri yetkin insanlar idi. Onların əksəriyyəti nəzirə yazsalar da, hər birisinin özünəməxsus bədii ifadə vasitələri, sözü və bədii naxışı olmuşdur. Vaqif ədəbi məktəbinin nümayəndələri isə, əsasən, qoşma şəklində yazmağa meyil göstərmişlər.

“Divani-hikmət” məclisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri yaxşı şeir yazmaq uğrunda yarış, qızgın ədəbi və fəlsəfi

mübahisələr idi; F.Bodenşted yazır ki, bu mübahisələrin çoxu Mirzə Şəfi Vazehlə Bakıxanov arasında cərəyan edirdi. “Divani-hikmət”də ən əvvəl şeir oxunur və sonra oxunan şeir haqqında mübahisə açılırdı və bu şeirlərə çox zaman Vazeh qiymət verirdi. Məclisin sədri Mirzə Şəfi Vazehin özü idi.

Xoşbəxtliyə can atmaq təşəbbüsü – Mirzə Şəfi şeirlərində irəli sürülən etik fikirlərin əsas amilidir. Şairin diqqət mərkəzində duran yalnız insandır – bütün iztirab və sevinci, xoşbəxtlik və bədbəxtliyi, məhəbbət və nifrəti ilə birlikdə götürülən insan. Xoşbəxtlik uzaqda deyil. Lakin onu görmək, əldə etmək lazımdır! Dindar fırlıdaqçılar isə, var qüvvələri ilə buna maneçilik törədir. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, xoşbəxtliyə çatan kəs onların məscidinə ayaq basmaz. Şair göstərir ki, xalqın böyük bir kütləsi savadsızdır. Buna görə də, onların gözünü açmaq lazımdır. Xalq ancaq öz bədbəxtliyini dərk etdikdən sonra bədbəxtlikdən xilas olmaq uğrunda mübarizə apara bilər. Mirzə Şəfiyə görə, bu sahədə əsas vasitə xalqı maarifləndirməkdir. Bu işdə Mirzə Şəfi poeziyanın roluna böyük qiymət verir.

Mirzə Şəfi poeziyanın ictimai rolunu unudan, qulağı oxşayan boş məzmunlu qafiyəpərdazlıqla məşğul olan, ömrü boyu güldən, bülböldən, hicran və vüsaldan, günəşdən və aydan, cənnət və cəhənnəmdən “mızıldayan” şairləri lağa qoyur:

Sizin tutduğunuz bu yol asandır,
Fəqət axmaqlarçün “ürəkaçandır”.
Şeiriniz ürəyi gətirməz coşa,
Qanan kəslər üçün bələdir başa!

Mirzə Şəfi şeirlərində insanı həyatdan zövq almağa çağırır. Lakin bu onun əxlaqi görüşlərinin yeganə məğzini təşkil etmir. Şair özünün maarifçilik ideyalarında insanı mənən, ruhən təmizləyən məhsuldar əməyin roluna da böyük əhəmiyyət verir. Mirzə Şəfi əməyə, əsasən, əxlaqi bir kateqoriya kimi baxır. Qadın azadlığı məsələsi Mirzə Şəfi poeziyasında xüsusi yer

tutur. Şair deyir ki, Şərq gözəlinin qara çadra altında gizlənən üzündən çadranı atması lazımdır ki, bəşəriyyət həyatın ən gözəl nemətlərinin birindən məhrum olmasın. Bu cəhətdən “Tulla çadranı” şeiri xarakterikdir.

Tulla gəl çadranı... görünsün üzün,
Gül də gizlədərmi de, bağda özün?
Səni qadir Allah, ey incə çiçək,
Yaratmış dünyaya verməkçin bəzək.
De, bunca lətafət, bunca məlahət,
Solsun dar qəfəsdə neçin, nəhayət?!

Şair yoxsulluğa dünyada ən böyük, hətta ölümdən də dəhşətli bir hadisə kimi baxır. Yoxsulluq, ehtiyac Mirzə Şəfiyə görə, ən ağıllı adamın belə qürurunu sındırır; onu elə adamlara tabe edir ki, onların qarşısında boyun əyməkdənsə, ölüm yaxşıdır. Ehtiyac şeiriyyətin düşmənidir. Şair “yoxsulluq” və “bədbəxtlik” haqqında danışsa da, onlardan qurtarmağın yolunu müdriklikdə, ağılda, insanın möhkəm iradə və mənəvi yüksəkliyində görür. Şair bəzən öz oxucusuna təsəlli verir. Ruhdan düşməməyə, gözəl gələcəyə ümid bəsləməyə çağırır. O deyir ki, elə bir varlıq yoxdur ki, əzabdan azad olsun. Lakin hər gecənin bir gündüzü var! Hər şeyi ürəyinə salma, çünki hər şey dəyişir.

Mirzə Şəfinin şeirlərində dini xurafata qarşı mübarizə ideyası mühüm yer tutur. Şair göstərir ki, insan bir dəfə dünyaya gəldiyi və onun iki həyatı olmadığı üçün, o biri dünyaya ümid bəsləməməli, yer üzündə xoşbəxt olmağa çalışmalıdır. Cənnəti bu dünyada axtarmaq lazımdır, xoşbəxtlik göylərdə deyildir. O bu barədə çoxlu qısa kəlamlar, aforizmlər yazır. Şairin qənaətinə görə, bu cür şeirlər xalqa asanlıqla çatır, onların qəlbinə tez təsir edir və çox yaşayır. Mirzə Şəfinin hətta ayrı-ayrı din formalarının mahiyyətini eyniləşdirməsi onun düşmənləri olan mollaların xüsusi nifrətinə səbəb olurdu.

Mirzə Şəfinin bədii yaradıcılığı, onun əsərlərində irəli sürdüyü ictimai-fəlsəfi ideyalar xalqımızın mədəniyyət tarixində

xüsusi yer tutur. Şairin yaşadığı dövrdə həmin ideyalar bütün köhnə cəmiyyətə, onun həyat tərzini və geri qalmış görüşlərinə qarşı çevrilmişdi.

O dövrdə köhnə cəmiyyətə, islam dini və şəriət qaydalarına qarşı az adam belə açıq, cəsarətlə çıxış edə bilirdi. Buna görə Mirzə Şəfi müəyyən mənada tək idi. Lakin onun hər halda M.F.Axundov kimi bir ardıcılı da var idi. Mirzə Şəfi öz ədəbi fəaliyyəti ilə Azərbaycanda bütün sonrakı ictimai fikrin inkişafına verdiyi güclü təkanın nəticələrini görə bilmədi. Lakin onun ideyaları getdikcə yayıldı. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqa ədib və mütəfəkkirlərimiz tərəfindən davam və inkişaf etdirildi.

Mehriban Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-0154-2672>
mahmudova.mehriban@list.ru

İngilis dili dərslərində yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları

***Açar sözlər:** yazı metodikası, dil bacarığı, ünsiyyət vasitəsi, tapşırıq, təqdimat*

***Keywords:** writing methodology, language skills, means of communication, assignment, presentation*

Yazı vacib bacarıq sayılır və ayrıca bəzi kateqoriyalara ayrılır. Yazıları *funksional* və *yaradıcı* olmaqla iki kateqoriyaya ayırmaq olar. Funksional yazı yazma bildirişləri, hesabatlar, məktublar, çıxışlar, protokollar, memorandumlar və kitab icmallarını əhatə edir. Bunun əksinə olaraq, yaradıcı yazı ilk növbədə məlumatları yeni mətnlərə, yəni mübahisəli və ya ekspozisiya xarakterli yazılara çevirmək üçün istifadə olunan təsviri və ya izahlı bir şəkildə məlumat vermək və ya izah etmək bacarığından asılıdır. Bəzi tədqiqatlar əsasən tələbələrin ingilis dilində yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə qarşılaşdıqları çətinlikləri araşdırmaq üçün yaradıcı yazılara yönəlmişdir.

Bundan əlavə, bu iki kateqoriya üçün tələb olunan yazı funksiyaları, yəni funksional və yaradıcı, həm də əsas və inkişaf etmiş iki modula ayrılmışdır. Əsas bacarıqlara düzgün punktuasiya, düzgün yazı və yaxşı əlyazma daxildir, qrammatikadan düzgün istifadə, fikirlərin düzgün təşkili və ifadə orijinallığı qabaqcıl bacarıqlara daxildir. Müşahidələrində yazma bacarıqlarını öyrənənlərin ikinci dil öyrənmə vəziyyətində mənimsəmələri üçün ən çətin bacarıq olduğunu başa düşdülər. Yaxşı yazılmış bir esse hər hansı mövzuya

söykənir və oxucunun fikir axınını izləməsinə imkan verən təşkilati bir quruluşa sahibdir. Buraya düzgün söz vahidləri və nümunələrdən istifadə edərək qurulan dəstəkləyici fikirlər də daxildir. Standart ingilis sözlərinə, yəni böyük hərfələrə, düzgün yazılış və cümlə quruluşuna ciddi şəkildə əməl edirlər. Müəllimlər tələbələrini tapşırıq yazarkən yaxşı yaza bilməsi üçün fikirlərini sinifdə aydın və təsirli şəkildə ifadə etməyə təşviq etməlidirlər. Tələbənin yazı bacarıqlarının yaxşılaşdırılmasının müxtəlif üsul və metodları var. Üstəlik, ingilis dili müəllimləri tərəfindən düzgün rəhbərlik edildikdə yazı tapşırıqlarını yaxşı yerinə yetirirlər. Müəllimlər tələbələrini lazımi şəkildə motivasiya etdikdə, yazılarında aydın, məntiqli və tutarlı fikirlər təqdim etmək üçün bilik və zəkalarını tətbiq edərək yenilikçi fikirlər ortaya qoyurlar. Bu bacarıqlar tələbələri gələcəkdə öz peşələrində parlayacaq şəkildə inkişaf etdirir və yazma tapşırıqlarını da mükəmməl şəkildə yerinə yetirirlər.

Bəzi araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tələbələrin yazılı tapşırıqların qiymətləndirilməsi təkcə müəllimlər tərəfindən deyil, həm də onlar tərəfindən tədris və idrak məlumatlarını əldə etməyə imkan verir. Buna görə müəllimlər tələbələrin yazı bacarıqlarına daha çox diqqət yetirməlidirlər, çünki əksər tələbələr yazmağa başlayanda problemlərlə qarşılaşırlar. Bunun üçün müəllimlər tələbələrinin səviyyəsini müəyyən etməli və özlərinə daha uyğun yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəyyən pedaqoji strategiyaları tətbiq etməyə çalışmalıdırlar. Üstəlik bu məqsədlə seçdikləri tapşırıqlar müəllimlər tərəfindən yaxşı bilinməli və tələbələrin marağına səbəb olmalıdır. Bundan əlavə, müəllimlər bu tapşırıqları asandan çətinə doğru qiymətləndirməli, eyni zamanda qrupda işləyərkən tələbələrin işinə nəzarət etməlidirlər.

Bəzi alimlərə görə, bir çox yetkin insan yazmağa çox az vaxt sərf edir. Tədqiqatçılar tələbələrin ünsiyyət fəaliyyətinə cəlb olunmasını araşdırdılar və nəticələr göstərdi ki, ünsiyyətdə olan

öyrənənlər vaxtlarının 45%-ni dinləməyə, 30%-ni danışmağa, 16%-ni oxumağa və 9%-ni yazmağa sərf edirlər. Buradakı nəticələr göstərir ki, öyrənənlərin əksəriyyəti vaxtlarının 91%-ni dinləmək, oxumaq və danışmaq üçün sərf edirlər, yalnız 9% yazmağa sərf edirlər. Bu, ingilis dilində yazmağa çalışarkən nə qədər stresli olduqlarını göstərir. Demək olar ki, tələbələrin hamısı eyni stressi yaşayır, yazılarına daha çox əhəmiyyət verirlər və konsentrasiyanı itirirlər. Tələbələr dərs gününün 50%-ə qədərini yazılı tapşırıqları yerinə yetirməyə sərf etdikləri üçün yazı səriştəsi tələbələr üçün vacibdir. Yazı savadlılığı tədqiqatçılar tərəfindən tələbələrin peşə, sosial, icma və vətəndaş əlaqələrinin əsas hissəsi kimi qiymətləndirilir, çünki yazı işlərinin təxminən yüzdə 70-i müxtəlif auditoriyalarla effektiv ünsiyyət qurmağın vacib bir komponenti olan yaxşı yazı bacarıqları tələb edir. Bu, ali məktəbdə yaxşı yazılı savadlılığın yalnız akademik performans üçün deyil, həm də tələbənin şüurunu dəyişdirmək üçün lazım olduğunu göstərir. Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin çox hissəsi yazıya əsaslandığı üçün yazı, ali təhsil müəssisələrində ilk kurslardan inkişaf etdirilməlidir. Yazı həm kəşfiyyatçı, həm də hər hansı bir tələbədə gözəl motor bacarıqlarını inkişaf etdirən bir oyundur. Qeyd etmək vacibdir ki, tələbələrin yazmağı dinləmək və oxumaqdan daha çətindir. Əksər tələbələrin yeni bir dildə biliklərinə təsir edir. İlk kurs tələbələri üçün müsbət öyrənmə nəticələrinin inkişafı mərkəzində durur. Müəllimin tələbə yazılarının inkişafına öz töhfələrini verir. Əlavə olaraq, yazı ilə bağlı erkən təlimlər bacarıqlı bir yazıçı olmağı üçün vacibdir.

Təhsilin başlanğıcında yazı bacarıqlarının öyrədilməsi təhsilin vacib bir hissəsidir, tələbə üçün ibtidai təhsildən ali təhsilə qədər sənədləşdirmək bacarığıdır. Təhsildə effektiv tədris yazıları üçün beş əsas təlim yanaşması müəyyənləşdirilmişdir: *süni yazma, işbirliyi ilə yazma, interaktiv yazma, rəhbər yazma və müstəqil yazı*. Yazılı səriştələr müxtəlif strategiyalar vasitəsilə

öyrənilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə texnologiya (sözlərin işlənməsi və internetin istifadəsi) tələbələrin yazma savadlılığını artırmaqda özünü yaxşı sübut etmişdir. Öyrənənlərin yazılı səriştəyə nail olmasına kömək etmək üçün istifadə edilən digər bir vasitə, müasir təlim üsulları texnologiyalar və tədris vəsaitləridir.

Yazma və təqlid yazı praktikası, tələbələrin öyrənmə mərhələsində yazılarında etibarlı olmaları üçün vacibdir və ümumi yazı bacarıqları və sonrakı sürət üçün lazımlı bir təcrübədir. Təhsilin başlanğıcında müxtəlif yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək onların yaxşı oxucu olmalarına kömək edir. Müəllimlərin istifadə etdikləri bir başqa strategiya da kitablar, qrafiklər, texnologiyalar kimi vəsaitlərin təmin edilməsidir. Müəllimlər ənənəvi üsullardan daha çox müasir təlim metodlarından istifadə etdikdə, tələbələrin yazı bacarıqları inkişaf edir. Müəllimlər tələbələr üçün uyğun material və vəsaitlərdən istifadə etməlidir. Nəhayət, müəllimlər gənc tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün istifadə olunan müxtəlif təlim metodlarının daha faydalı olduğunu söyləyirlər. Layihə işi müəllimlərin tələbələrin yazılı səriştələrini inkişaf etdirmək üçün istifadə etdikləri ən vacib strategiya kimi müəyyən edilmişdir. Müəllimlər müsahibələrdə tələbələrə cümlələrin qurulması üçün bəzi tapşırıqlar verilə biləcəyini, bütöv bir cümlə qurmaq üçün söz sırasını bilməyin vacibliyini qeyd etdilər. Bundan əlavə, bu məşq normal yazı təcrübəsi zamanı yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində də çox köməkçi ola bilər.

Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən, tələbələrin yazı bacarıqlarının inkişafı üçün müxtəlif strategiya və materialların istifadəsinin lazım olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bu o deməkdir ki, tələbələr onların dil səviyyəsinə uyğun materiallardan istifadə etməlidir. İkincisi, təhsildə, xüsusilə də təhsilin başlanğıcında İKT inteqrasiyası hazırlıq faktorları ilə yanaşı yerli iqtisadi amillərlə də məhdudlaşır.

Reyhana Həsənova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0004-3020-9216>

hasanova.reyhana.ahmad@gmail.com

İddia müddətləri və kəsici müddətlərin fərqləndirilməsi

***Açar sözlər:** iddia, müddət, hüququn müdafiəsi, iddia müddəti, kəsici müddət*

***Keywords:** lawsuit, time, protection of the right, period of limitation, preclusive term*

Təsərrüfat fəaliyyətində müddət amili vacib rol oynayır. Müddətlər mülki hüquq münasibətlərini qaydaya salır, hüquqi əlaqələrin davamlılığını təmin edir, mülki dövriyyə iştirakçılarını intizamlı olmağa vadar edir, mülki hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarının vaxtında müdafiəsini təmin edir. Mülki hüquqi müddətlərin növlərindən biri də hüququn müdafiəsi ilə əlaqədar müddətlər - iddia müddətləridir. Mülki hüquqların müdafiə müddəti odur ki, bu müddət ərzində səlahiyyətli şəxs öz pozulmuş hüquqlarının məcburi qaydada həyata keçirilməsini müvafiq orqanlardan tələb edə bilər. Məhkəməyə müraciət etməyin və pozulmuş mülki hüquqların müdafiə olunmasının əsas hüquqi vasitəsi isə iddiadır. Buna görə də, sivilistika elmində və mülki qanunvericilikdə mülki hüquqların müdafiə müddəti iddia müddəti adlanır (Allahverdiyev, 2008, s. 9080).

İddia müddəti institutu mülki hüququn əsas institutlarından biri olmaqla hələ qədim Roma hüququnda işlənib hazırlanmışdır. Buna baxmayaraq, iddia müddətlərinin tətbiqi ilə əlaqə-

dar praktikada və nəzəriyyədə bir sıra problemlər öz mövcudluğunu davam etdirir. Bunlardan biri də digər müddət növü olan kəsici müddətlərin iddia müddətləri ilə fərqləndirilməsidir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra – AR MM) 354-cü maddəsində etibarsız əqdlər üzrə müddətlər tənzimlənmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 24 iyun tarixli 949-IIQD nömrəli Qanunu ilə 354-cü maddənin adında “iddia müddətləri” sözləri “müddətlər” sözü ilə əvəz edilmişdir. Bu dəyişiklik də yuxarıda göstərilən fikrin doğruluğunu sübut edir. Həmçinin təsadüfi deyil ki, iddia müddətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar məhkəmələr tərəfindən səhvlərə yol verilir. Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən çoxsaylı qərarlar da qəbul edilmişdir.

Yaranan problemlərin başlıca səbəbi Azərbaycan mülki qanunvericiliyində “kəsici müddətlər”ə dair aydınlaşdırıcı normaların müəyyən edilməməsi ilə bağlıdır. Belə vəziyyətə yalnız Azərbaycan qanunvericiliyində təsadüf edilmir. Rusiya, Fransa və Almaniya kimi dövlətlərin mülki qanunvericiliyində də kəsici müddətlərlə əlaqədar xarakterik müddəalara rast gəlinir.

Müddətlərin tətbiqi prosesində qanunvericilikdə göstərilən hansı müddətin iddia, hansının kəsici müddət olmasının aydınlaşdırılması olduqca vacibdir. Bunun üçün müddətlərə dair normaların mətninə diqqət yetirilməlidir. Hər hansı bir səhv kateqoriyaların qarışdırılmasına və yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Aparılmış araşdırma zamanı iki kateqoriya arasında aşağıdakı fərqlər müəyyən edilmişdir:

Kəsici müddətlərin ən əsas fərqləndirici əlaməti onların ötürülməsinin subyektiv hüququn özünün də aradan qalxmasına səbəb olmasıdır. İddia müddətlərinin ötürülməsi isə yalnız tələb hüququnun ortadan qalxmasına gətirib çıxarır. Subyektiv hüquq

mövcudluğunu zəifləmiş şəkildə olsa da davam etdirir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu da bir sıra qərarlarında eyni mövqedən çıxış edir. Belə ki, həmin qərarlara əsasən, kəsici müddət – şəxsin müəyyən zaman ərzində öz hüququndan istifadə etməməsi nəticəsində həmin hüquqa xitam verilməsini nəzərdə tutan müddətdir. Belə hallarda hüquqa xitam verilməsi yalnız zamanın keçməsindən deyil, müəyyən-ləşdirilmiş müddət ərzində hüquq sahibinin hərəkətsiz qalmasından irəli gəlir. Kəsici müddət subyektiv hüququn həyata keçirilməməsi və ya lazımı qaydada həyata keçirilməməsi halında bu hüququn vaxtından əvvəl xitamına səbəb olur. Məsələn, AR MM-in 354.2-ci maddəsində müəyyən edilmiş hüquq “əqdin mübahisələndirilməsi hüququdur”. Bu hüququn həyata keçirilməsi müddəti bir ildir və bu müddətin ötürülməsi ilə “əqdin mübahisələndirilməsi hüququ” aradan qalxır. Buna görə də, buradakı müddət iddia müddəti yox, kəsici müddət hesab edilməlidir.

Həmçinin kəsici müddətlərin keçməsi hüququn özünə xitam verdiyindən belə müddətlər hakim tərəfindən tətbiq edilir. Lakin hüququn müdafiəsi, pozulmuş hüququn bərpası ilə əlaqədar tələb irəli sürülsə, məhkəmə bunu iddia müddətinin keçməsi əsası ilə geri qaytara bilməz. Tələb məhkəmə tərəfindən baxılmağa qəbul edilməlidir. Bu alətin tətbiqi yalnız qarşı tərəfin verdiyi ərizə əsasında həyata keçirilə bilər. Yəni iddia müddətlərinin tətbiqi yalnız cavabdehin hüququ olaraq çıxış edir, cavabdeh bu haqqından istifadə etməyə də bilər.

Əlavə olaraq, o da qeyd edilməlidir ki, kəsici müddətlər hüququn realizə edilməsi üçün qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş müddətlərdir. Bu müddətlərin artırılmasına, azaldılmasına yol verilmir. İki müddət növünün hüquqi təbiəti ilə əlaqədar fərq ondadır ki, iddia müddətləri pozulmuş hüququn müdafiəsi üçün müddətlərdir, kəsici müddətlərdə isə hüquq qanunvericilikdə müəyyən edilmişdir və müddətlə məhdudlaşdırılmışdır.

İddia müddətinin axımı həm dayana, daha sonra bərpa edilə və ya kəsilə bilər. Kəsici müddətlər isə qanunda birbaşa nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, dayandırılı və kəsilə bilməz. Bəzi hüquq ədəbiyyatlarında kəsici müddətlərin bu əlaməti mübahisə mövzusu olmaqda davam edir. Belə ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, kəsici müddətlərə dair qanunvericilikdə birbaşa normalar müəyyən edilmədiyindən həmin müddətlərə münasibətdə qanunun analogiyasından istifadə edilə bilər. Bu zaman ona daha yaxın – oxşar institut olan iddia müddəti institutuna müraciət ediləcəkdir ki, göstəriləyi kimi bu müddətlərin axımın dayandırılması, kəsilməsi və ya bərpası mümkündür (Asoskov, 2018, s. 57-58).

İddia müddətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar sübut etmə yükü cavabdehin üzərinə, kəsici müddətlərdə isə bu yük hüququnu müddət daxilində həyata keçirdiyini müdafiə edən şəxsin üzərinə düşür.

Həmçinin, kəsici müddətlərin iddia müddətlərindən fərqləndirilməsində digər bir vacib məqam isə bu müddətlərin müəyyən edilmə məqsədi ilə bağlıdır. Kəsici müddətlərin müəyyən edilməsində əsas kimi cəmiyyətdəki qayda çıxış edir. Buna görə də, kəsici müddətlər tərəfin mülahizəsindən asılı olmayaraq məhkəmə tərəfindən tətbiq edilir, bu müddətlər iddia müddətlərinə münasibətdə daha qısa müəyyən edilir. İddia müddətlərində isə, əsasən, məsələ şəxsi münasibətlər üzərindədir. Ərizənin verilməsi tərəfin hüququ kimi çıxış edir və ictimai münasibətlər burada ön planda deyildir. Bu səbəbdən, bu müddətlər təhlil edilərkən qanunvericinin müddət müəyyən etməkdə məqsədi də aydınlaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, S.S. (2008). *Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu*. Digesta.

2. Asoskov, A.V. (2018). Presekatel'nye sroki i ikh sootnoshenie s drugimi vidami grazhdansko-pravovykh srokov. *Vestnik grazhdanskogo prava*, № 4, c. 46-73.

Nigar Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2458-2469>
gasimovanigar90@gmail.com

Psixolinqivistikada mətnin tərtib edilməsi və qavranılması problemi

***Açar sözlər:** psixolinqvistika, nitq, konsept, kommunikasiya, cümlənin qurulması, mətnin yaradılması, mətnin qavranılması*

***Keywords:** psycholinguistics, speech, concept, formation of a sentence, compiling a text, comprehension of a text*

İstənilən mətn dil vahidlərinin – sözlərin, söz birləşmələrinin xüsusi təşkil olunmuş ardıcılığıdır və mətnin yaradılması, tərtib edilməsi insan nitqinin fundamental xüsusiyyətidir. Mətnin yaradılması, tərtib olunması prosesi dil vahidlərinin zaman və məkan üzrə düzülməsidir, bu, anında həyata keçirilə bilməz, müəyyən qədər vaxt tələb edir. Mətn qavranılması da dərhal baş vermir. Mətn təkcə insanın nitq fəaliyyətinin məhsulu deyil, həm də bu məhsulun yaradılması prosesidir.

Ümumi planda mətnin yaradılması, tərtib edilməsi mənadan mətnə keçid əməliyyatıdır, bu əlaqə daha geniş sxemdə yerinə yetirilir. Danışanın həqiqətlə qarşılıqlı əlaqəsi bu prosesin başlanğıc, ünsiyyətdə olduğu insana bu və ya digər formada təsiri isə son nöqtəsi kimi çıxış edir.

Ənənəvi sintaktik nəzəriyyədə belə hesab olunur ki, cümlənin qurulması zamanı insan lüğətdən sözləri seçir və sonra onları həmin dilin qrammatik qaydalarına görə birləşdirir. Cümlənin qurulması prosesi semantik səviyyə ilə idarə olunur, bu səviyyədə gələcək cümlənin əsas məna strukturu təqdim olunur.

Mətnin tərtib edilməsi prosesində əsas amil konseptdir, bu, mətnin məna (semantik) cəhətini müəyyənləşdirir və onun vasitəsilə də məntiqi ardıcılıq qurulur. Bundan əlavə, konsept müəllifin niyyətini əks etdirir və bu niyyətlə mətnin yaradılması motivi həyata keçirilir. Bu, mətnin kommunikativ məqsədyönlülüyüdür. Məntiqi quruluş və kommunikativ məqsədyönlülük də uyğun dil vahidlərinin seçilməsini tələb edir.

Mətnin qavranılması tək bir cümlənin qavranılmasından daha çətin və mürəkkəb prosesdir. Mətn tək bir vahid kimi insanın şüurunda nitqin ardıcıl, bir-birini əvəz edən fraqmentləri kimi qavranılır. Oxucu və ya dinləyicinin təfəkküründə mətnlə bağlı yaranan struktur-məna proyeksiyası, mətnin tərkib hissələrinin onun anlama “məna sahəsinə” daxil olması nəticəsində mümkün olur.

Məşhur psixolinqvist Brudni mətnin başa düşülməsi, qavranılması prosesini şüurda əks olunmuş situasiya fraqmentlərinin ardıcıl dəyişməsi və fikrin bir elementdən digərinə yerdəyişmə prosesi kimi müəyyənləşdirir. Mətnin başa düşülməsi prosesi nəticəsində, Brudniyə görə, şüurda ümumi “məna şəkli” və ya “mətn konsepti” yaranır.

Luriya mətndə verilən məlumatın başa düşülməsi, qavranılmasının iki səviyyəsi haqqında yazırdı: birinci səviyyədə qavranılan dil kodlarının dekodlaşması, ikinci səviyyədə isə qavranılan məlumatın altında yatan dərin mənanın dekodlaşması prosesi baş verir. Zelenov da mətnin qavranılması ilə bağlı iki səviyyə müəyyənləşdirmişdir: üst (qrammatik) səviyyə (və ya üst struktur səviyyəsi) və dərin, məna strukturu səviyyəsi.

Mətnin qavranılması bir çox alimlər tərəfindən psixoloji proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesin mahiyyəti dinləyici və oxucuda mətnin tərkib hissəsinin obrazının yaradılmasını ehtiva edir. Mətnin tərkib hissəsi həmişə dinamikdir. Adətən mətnin tərkib hissəsinin obrazının formalaşdırılması mətnin təhlilindən çıxarılmış nəticədir.

Mətnin qavranılmasının predmeti linqvistik vahid kimi mətn deyil, mətnin tərkib hissəsidir. Mətnin başa düşülməsi onun dekodlaşdırılması, mənanın aşkar olunması prosesidir.

Ədəbiyyatda mətnin başa düşülməsi və mətnin şərhı anlayışları fərqləndirilir. Məsələn, Kubryakova belə hesab edir ki, mətnin qavranılması mətndəki komponentlərin, dil vahidlərinin və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin dərk olunmasıdır. Mətnin şərhı isə onun daha dərin səviyyədə qavranılmasını tələb edir. Bu zaman oxucu və dinləyici əldə etdiyi məlumatla bağlı məntiqi nəticə çıxarır, məsələ ilə bağlı şəxsi fikri formalaşır. Bir çox tədqiqatçılar mətnin başa düşülməsi prosesini nəzərdən keçirərkən qeyd edirlər ki, oxucu və dinləyicinin mətni qavranması üçün onun bu sahədə biliyinin və təcrübəsinin olması zəruridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, mətnin yaradılması və qavranılması prosesləri nə qədər yaxın olsa da, kommunikasiyanın müxtəlif tərəfləridir və bir-birindən fərqlənir. Bu iki prosesin yaxın olmasının səbəbi budur ki, hər iki proses eyni sistem dil vasitəsilə həyata keçirilir və onların mexanizmləri insan psixikasında yerləşir. Mətnin yaradılması və qavranılması proseslərinin fərqi “verilir” və “tələb olunur” anlayışları nisbətində müəyyənləşdirilir. Qavranılmada mətn verilir, ancaq tələb olunur ki, bu mətnin mənası müəyyənləşdirilsin, ancaq mətnin yaradılmasında müəyyən mətn vasitəsilə verilmiş mənanı ifadə etmək tələb olunur. Ümumi şəkildə belə demək olar ki, danışan insan cümlə qurarkən tərkibdən formaya doğru hərəkət edir, dinləyici isə məlumatı qavrayarkən formadan tərkibə doğru irəliləyir.

Psixolinqvistikada mətni başa düşmək insanların yazılı və ya şifahi nitqi necə qavradığını və şərh etdiyini təhlil etməyi nəzərdə tutur. Bura bir neçə idrak prosesləri daxildir:

1. Sözləri tanıma – fərdi sözlərin və onların mənalарının müəyyənləşdirilməsi;

2. Təhlil – cümlənin mənalı hissələrə, vahidlərə ayrılması;
3. Semantika – sözlərin və cümlələrin mənalarını anlamaq;
4. Məntiqi nəticənin çıxarılması – kontekst və əvvəlki biliklərə əsasən ötürülmüş informasiyanın bərpa olunması;
5. Yaddaş və kontekst – məlumatı saxlamaq və inteqrasiya etmək üçün qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaşdan istifadə;
6. Mətnin yuxarıdan aşağıya və aşağıdan yuxarıya qavranılması –

- “Aşağıdan yuxarıya”: fərdi söz və cümlələrə əsasən mətnin qavranılması

- “Yuxarıdan aşağıya”: mətnin mənasını qavramaq üçün əvvəlki bilik, dünyagorüşü və kontekstdən istifadə.

Beləliklə, insanlar dil vasitələrindən istifadə edərək istəklərini mətn köməyi ilə digərləri ilə bölüşür və nəticədə mətnin yaranması və qavranılması kimi mürəkkəb linqvistik, psixoloji, sosioloji mahiyyətli bir proses baş verir.

Sevda Ağayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-5615-6923>
seva.ava.17@mail.ru

Xarici dilin öyrənilməsində video materiallardan istifadə

***Açar sözlər:** dil mühiti, dil öyrənənlər, videomateriallar, kommunikativ, metodika*

***Keywords:** language environment, language learners, video materials, communicative, methodology*

Son zamanlar ölkəmizdə, xüsusilə də gənclər arasında xarici dillərin öyrənilməsinə marağın artması müşahidə olunur. Bunu respublikamızın dünyaya inteqrasiyasının nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Azərbaycan şirkətlərinin dünya iqtisadiyyatına qatılması, yerli iş adamlarının xarici həmkarları ilə birgə həyata keçirdiyi müştərək layihələrin sayının artması, daha çox xarici şirkətlərin Azərbaycanda iş qurmağa həvəs göstərməsi, tələbə mübadiləsi, həmçinin turizm biznesinin inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif növ miqrasiya proseslərinin və əcnəbi vətəndaşların Azərbaycanın tarixinə, siyasi və mədəni həyatına marağının artması, buna bariz nümunədir. Bu və digər məsələlərlə bağlı dil mühitindən kənar xarici dilin öyrənilməsi problemi daha da aktuallaşır. Səbəb kimi hər hansı bir xarici dilin dil mühitindən kənar öyrənilməsi zaman həm müəllimin, həm də öyrənənin bir çox çətinliklərlə üzləşməsini göstərmək olar. Bu çətinliklər aşağıda göstərilən faktlarla bağlıdır: müxtəlif təhsil sistemlərinin spesifikasiyası və həmin ölkədə xarici dilin tədrisində üstünlük verilən tədris metodları (məsələn, Böyük Britaniyada xarici dilin tədrisi metodları kommunikativ metodikaya əsaslanır, burada təlimin “əyləncəli” olmasına xüsusi diqqət yetirilir); xarici dili

öyrənənlərdə “daxili motivasiyanın” olmaması və ya zəifləməsi (burada “xarici dilin həyat fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə istifadə olunması və daxili tələbatın formalaşdırdığı öyrəndiyi xarici dili istifadə etmək istəyi” nəzərdə tutulur, xarici motivasiyanın isə ümumiyyətlə olmaması, yəni tələbənin nə isə öyrənmə biləcəyi və onun linqvokulturoloji, sosial-mədəni, sosiolinqvistik və digər bacarıqlarını formalaşdırmağa xidmət edən mühitin yoxluğu; xarici dil dərslərini tədris edən müəllimin fərqli dil və mədəniyyət mühitində mədəniyyətlərarası kommunikasiya qurmaq üçün kifayət qədər yaxşı hazırlıqlı olmaması (Orechova, 2007, s.35).

Təbii ki, yuxarıda göstərilənlər hələ mövcud çətinliklərin tam siyahısı deyil. Lakin xarici dil öyrənənlər üçün dil mühitinin olmamasının kifayət qədər ciddi maneə olduğunu və bu problemin həllinin tapılması istiqamətində addımlar atılmasının zəruriliyini göstərmək üçün yetərli sayıla bilər.

Xarici dil öyrənənlər üçün öyrəndiyi dili tətbiq etmək sahələrinin olması və bu dildən daha uğurlu istifadə etməsi üçün onun sosial-mədəni bacarıqlarının formalaşdırılması da vacib amillərdəndir. Sosial-mədəni bacarıqlar “öyrənilən dilin ölkəsi, milli-mədəni xüsusiyyətləri, həmin dil daşıyıcılarının sosial və nitq davranışı haqqında biliklər və bu biliklərdən ünsiyyət zamanı dil daşıyıcılarının adətlərinə, davranış qaydalarına, etiket tələblərinə, sosial şəraitinə və davranış stereotiplərinə riayət edərək istifadə etmək bacarığıdır” (Azimov, 2009, s.287).

Bu məsələnin həllində müxtəlif növ videomaterialların (bədi filmlər, müxtəlif verilişlər, animasiya filmləri və s.) istifadəsi dil öyrənən üçün səmərəli yardım vasitəsi ola bilər. Buna səbəb kimi həm bu vasitələrin asan əldə olunması, həm də istifadə üçün rahat, zəngin informasiyalı, universal əyani vəsait kimi işlənməsinin mümkün olduğunu göstərmək olar.

Bu sahədə geniş araşdırmalar aparan rusiyalı alim Bıkova hesab edir ki, dil mühitindən kənar xarici dil öyrənən: “...

tələbələrini maraqlandıрмаq üçün təlim dildən mədəniyyətə doğru deyil, əksinə, mədəniyyətdən dilə istiqamətlənməlidir. Mədəniyyət tələbələrin marağını ilişdirə biləcək həmin o qarmaqdır” (Bikova, 2010, s.472).

Yad dil mühitində xarici dilin öyrənilməsi üçün müəllimin mədəniyyətlərarası dialoqa üstünlük verməsi də vacib şərtlərdəndir. Çünki “... dilin tədrisi ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyət arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Hər bir xarici dil dərsi fərqli mədəniyyətlərin kəsişməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsinin modelini öyrədən mühit kimi qiymətləndirilə bilər” (Əliyeva, 2009, s.10).

Beləliklə, bədii filmlərin nümayişi tələbələrdə emosional əks-reaksiya yaradır, dil daşıyıcılarının məişətindən, həyat tərzindən, müxtəlif tarixi dövrlərindən, ənənələrindən, inanclarından, bayramlarından və s. təsəvvür yaradır (məsələn, filmlərdə nümayiş olunan milli baryamların keçirilməsi səhnələri), başqa millətin nümayəndələrinin bir-birinə münasibətinin milli xüsusiyyətlərini anlamağa kömək edir, məhz bu xalqa xas olan etiket çərçivəsində emosiyaların nümayiş etdirilməsi üsulları ilə tanış edir: “Kino, ilk növbədə, vizual sənətdir, burada psixoloji məqamlar əsasən səs və vizual effektlər vasitəsi ilə çatdırılır, yəni filmə nitqin hər bir sözün, hər bir replikanın gizli mənasını anlamağa yardım edən konkret mimik hərəkətlər və hadisənin baş verdiyi şəraitin ətraflı təsviri ilə eyni anda təqdim olunduğuna hesablanmışdır” (Ignatıyev, 2010, s.4).

Beləliklə, dil mühitindən kənar şəraitdə xarici dilin öyrənilməsində tələbələrin sosial-mədəni bacarıqlarının formalaşması üçün videomateriallardan istifadə dərşin vacib komponentlərindən biridir. Bu materiallar böyük potensiala malikdir. Onların əsasında müxtəlif tematik dərslər və maraqlı auditoriyadan xaric iş hazırlamaq olar. Dil mühitindən kənar xarici dilin öyrənilməsində video materiallardan istifadə qismən

də olsa, dil mühitinin olmamasını kompensasiya etməyə yardım edir.

Ədəbiyyat

1. Azimov, E.H.G. (2009). *Novyi slovar' metodicheskikh terminov i ponyatii (teoriya i praktika obucheniya yazykam)*. Izdatel'stvo IKAR.
2. Bykova, O.P. (2010). K voprosu o printsipial'nykh razlichiyakh v prepodavanii RKI v rossiiskikh i zarubezhnykh uchebnykh zavedeniyakh. *I Mezhdunar. nauch.-prakt. Internet-konf. «Russkii yazyk. Literatura. Kul'tura: aktual'nye problemy izucheniya i prepodavaniya v Rossii i za rubezhom»*. *Trudy i materialy*. MAKS Press, c. 470-480.
3. Əliyeva, A. (2017). İtalyan dilinin tədrisində milli-mədəni faktorlar. “*Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri*” mövzusunda *Azərbaycan Dillər Universitetinin yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri* (11-12 may, 2017-ci il). Mütərcim.
4. Ignat'ev, O.V. (2010). Rech' v kino i sredstva kinovyrazitel'nosti pri izuchenii russkogo yazyka inostrannymi uchashchimisya. *Professional'no napravlennoe obuchenie russkomu yazyku inostrannykh grazhdan. Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. t. 2., s. 3-7.
5. Orekhova, I.A. (2007). Yazykovaya sreda est'. Yazykovoi sredy net. *Russkii yazyk za rubezhom*. №3, s.35-38.

Arzu Huseynli

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-4571-4678>

huseynovaarzu@mail.ru

The first schools of Shusha

Açar sözlər: elm, mədəniyyət, təhsil, töhfə vermək, dil

Keywords: science, culture, education, contribute, languages

At the beginning of the 19-th century new type schools were opened in Azerbaijan. In 1826 Basel missionaries' school started in Shusha which was the first in Azerbaijan. Pupils were taught Russian and other languages. Only Muslim students were taught the German language.

Shusha Gaza school was the first gaza school in Azerbaijan where secular education was provided. It started on December 30, 1830. Its aim was to prepare state employees, and first of all, russian-azerbaijani translators. At first there were 3 classes. From 1878 there were 4 classes. The main subjects were native language, Russian and French. During the first year 19 pupils entered the school. In 1833 there were 27, in 1834 – 44 pupils. They studied religion, handwriting, maths, the Azerbaijani and Russian languages. There were also courses of agriculture and gardening. The graduates of the school played an important role in further development of education in Azerbaijan. The school lasted till 1874. Then Shusha town school started in the same building.

Shusha Town School was the first in Caucasus. All seven year-old children could enter the school without any exams. They were taught religion, reading, writing, Russian, maths, practical geometry, geography, physics, history, nature study, drawing, singing and gymnastics. In 1880 special music course

was opened in the school. Children from poor families could get free education. Due to Pushkin's 100th anniversary 20 manat grant was given to the best students from poor families. During the first years 375 students studied here. It was the most number of students of the period. The school had well-provided rooms and a library. There were zoological collections, maps, special equipment for physics and chemistry, musical instruments. Additional professions were also taught. In 1875 the free pension was opened where poor children could live and study. Abdulali Mukhtarov, Mirza Hasan bey Amirov, Mirza Aslan bey Amirov were the teachers of the school. Among the graduates were Firudin bey Kocharli, Suleyman Alasgarov, Safarali bey Valibayov, Najaf bey Vazirov, Asraf Abbasov, Aftab Kazimova. Shusha Town School played a great role in the development of education in the whole Azerbaijan.

Shusha Marinski Girls' School started in 1875. It was located in the house of the Ananyevs family. Girls could study there regardless their religion and background. The curriculum included practical subjects, reading and writing in the native language, handwriting, maths, general geography, history, Russian, drawing. Poor children could study free. Students could also attend free gymnastics courses. For additional payment they could learn French and German.

Shusha Realni School was one of the first which provided secondary education. It was opened in 1881. There were 6 preparatory and 3 main classes. It provided general education and some technical knowledge. Students learnt maths, physics, nature study, drawing, religion, German and French. Students were mostly from rich families, but poor children could enter the school, too. Students had to pay for the study. If the number of poor children was less than 10 per cent, they could study free. Poor children who had good results could get once-paid financial aid or annual grant. During the first year 159 children

entered the school. Shusha Realni School had a rich library, special study rooms. It was one of the most distinguished schools in Caucasus. Hashim bey Vazirov taught the Azerbaijan language, Ahmad bey Aghayev was French teacher. Mirza Salah bey Zohrabbayov was Russian teacher. The poet and doctor Mirza Sadig Latifov taught nature and religion. Literature was the main subject. The graduates of the school continued their education in Russia and Europe and after returning contributed to development of different spheres of economics, industry, culture and science. The teacher Ismayil bey Shafibayov, writer Abdurrahim bey Hagverdiyev, Yusif Vazir Chamanzaminli, Khan Shushinski studied here.

In 1896 Shusha Nikolayevski Russian-Tatar school was opened on initiative of Shusha intelligence. The population of the town paid all expenses of the school. Fatali Mirza Gajar and Khurshudbanu Natavan granted their homes to the school. The money from 2 performances of students and from Hagverdiyev's play "Broken Unity" ("Dagilan Tifag") was spent on the construction of the school. 210 children entered the school in the first year. 20% of students studied free. Zulfugar and Uzeyir Hajibayovs, Mirza Khosrov Akhundov and others got education at this school.

The first schools in Shusha fulfilled their mission with dignity. The graduates of these schools contributed to the development of science and culture in Azerbaijan. On 12 May, 2021 President İlham Aliyev laid the foundation of the secondary school No.1 in Shusha and on November 7, 2023 the president and the first lady took part in the opening ceremony of the school. Soon new schools, colleges and a new university will be opened in Shusha.

Tamilla Turabova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-4980-8505>

tamilla.turabova@mail.ru

Xarici dillərin tədrisi - İngiltərə praktikasında

Açar sözlər: dil, tədris, praktika, tədqiqat, pedaqogika

Keywords: language, teaching, practice, research, pedagogy

Dilləri kim öyrənməlidir? Nottingem Universitetinin alman dili və dilçilik tarixi üzrə professoru Nikola Maklelland deyir: “Bu sualın cavabı zamanla cinsiyyət, sinif və akademik qabiliyyət baxımından çox dəyişdi. Müxtəlif vaxtlarda insanlar fərqli şeylərin doğru olduğuna ürəkdən inanırdılar”.

Dilin tədrisi və öyrənilməsi tarixinə dair tədqiqatlar Foster Uotsonun iyirminci əsrin əvvəllərində “Müasir mövzular (fənlər)” tarixinə dair əsəri ilə başlayır. O vaxtdan bəri Britaniyanın öz xarici dil pedaqogikası mütəxəssisləri tərəfindən nisbətən az tarixi tədqiqat aparılmışdır, onların sayı nisbətən azdır ki, bu da həm müasir dillərin əsas məktəb kurikulumunda nisbətən zəif mövqeyinin, həm də müəllim hazırlığının tarixi strukturunun nəticəsidir. 1960-cı illərdən bəri dil tədrisi tarixinə dair düşüncələri Stiven Houkinsin kitabında tapmaq olar.

Rəsmi dil tədrisinin ən erkən sübutu eramızın 1000-ci illərində gənc rahiblər üçün tərtib edilmiş ikidilli ingilis-latin dialoqları şəklində olan kitabçadır. 1066-cı ildə Norman fəthin-dən sonra fransız dili - əvvəlcə fəthlər və onlarla əməkdaşlıq edən elita üçün ilk xarici dil və nüfuzlu dil oldu. Britaniyanın qonşu Fransa ilə yaxın əlaqələri və Fransanın əsrlər boyu Avropada mədəni üstünlüyü o vaxtdan bəri fransız dilini əksər britaniyalı uşaqlar üçün “ilk” xarici dil olmasının əsas səbəbi olmuşdur. Fransız dili orta məktəblərdə ən çox tədris olunan

xarici dil olaraq qalırdı. 2014-2015-ci illərdə ibtidai məktəblərdə 7 yaş (Əsas Mərhələ 2) və yuxarı bütün şagirdlərə xarici dil öyrədilməsi məcburi oldu. Həmin vaxtda ibtidai məktəblərin 77%-i xarici dil olaraq fransız dilini seçmişdir. Bir çox britaniyalılar fransız dilini çox az bilirlər və ya heç bilmirlər, lakin müəyyən təhsili olan, demək olar ki, hər kəs bir neçə fransız sözünü bilir.

XVI və XVII əsrlərdə italyan, ispan və alman dillərinin öyrənilməsinin populyarlığı siyasi, ticari və mədəni maraqlar dəyişdikcə zəiflədi və azaldı. Fransız dilindən sonra, XVIII əsrdə ən çox çiçəklənən dil alman dili oldu. Bu nüfuzun artmasına, şübhəsiz ki, 1714-cü ildən (Kral I Corcdan başlayaraq) Britaniya monarxlarının Hannoverdəki Alman Evindən olması kömək etdi. Beləliklə, on doqquzuncu əsrdə formal təhsil daha geniş yayıldığı zaman, fransız dili öyrənilən ilk xarici dil idi, lakin alman dili əksər hallarda ikinci idi. Bu əməkdaşlıq - fransız, sonra alman - fransız və alman dillərində ixtisaslı dil müəllimləri nəslini yetişdirdi, onlar da öz növbəsində Britaniya məktəblərində dil təkliflərində status-kvonu qoruyub saxladılar.

Bununla belə, status-kvo nəhayət iyirminci əsrin sonlarında ispan dilinin yüksəlişi ilə sarsıldı və 2001-ci ildə ispan dili ikinci xarici dil olaraq alman dilini geridə qoydu. İspan dili də ardıcıl olaraq onun müdafiəçiləri tərəfindən öyrənilməsi asan bir dil kimi təqdim edilirdi. Buna ilk nümunə, 1930-cu il Təhsil Şurasının hesabatını göstərmək olar. Hesabatda qeyd olunur ki, "İspan dili qeyri-adi sadəlik və asanlıq dilidir", onun sintaksisi "aydın və asan"dır.

Britaniyada dil tədrisi metod və texnikalarının tarixi Avropa və Şimali Amerikanın başqa yerlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Həqiqətən də, ən azı iyirminci əsrin əvvəllərinə qədər bütün Avropada tədris və təlim materiallarının təkrar emalı və təyinatının dəyişdirilməsi ilə bağlı xeyli iş aparılmışdır; nümunə kimi XVI əsrdə Noel de Barlemont dialoqlarını, XVIII

əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Y.V.Maidigerin “praktik qrammatikalarını” və XIX əsrdə F.Ahn, H.G.Ollendorf və bu kimi müəlliflərin patentləşdirilmiş metodlarını göstərmək olar.

Avropanın başqa yerlərində olduğu kimi, Britaniyada da XVI və XVII əsrlərə aid tipik dərslik, demək olar ki, həmişə qrammatika və ikidilli dialoqlardan (hədəf dil və paralel sütunlarda ingilis tərcüməsi ilə) ibarət olurdu. Bir çox vəsait sonrakı dövrlərdə oxumaq və ya tərcümə etmək üçün bəzi seçilmiş paraqrafla, şəxsi və/yaxud kommersiya məktublarını modelləşdirməyi, az-çox geniş lüğəti, bəlkə də idiom və ya atalar sözləri siyahılarını da əhatə edirdi. Müəlliflərin ön sözlərində qrammatikanın məzmununu hər dəfə bir bölmə üzərində işləmək və yadda saxlamaq tövsiyə olunurdu. Bu şəkildə qrammatikaya sərf olunan dərsin birinci hissəsindən sonra dərsin qalan hissəsini oxumağa, dialoqları əzbərləməyə və məşq etməyə həsr etmək olar – XVIII əsr italyan ustası Cüzeppe Baretinin dərslikləri belə bir dərsin necə davam edə biləcəyini göstərən canlı bir mənzərə təqdim edir.

Demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul edilmiş bu ümumi yanaşmanın dörd aspektini qeyd etmək lazımdır. Birincisi, danışıq təcrübəsinin üstünlüyünə diqqət yetirin - şifahi ünsiyyət bacarıqlarına vurğu XX əsrin ixtirası deyil. İkincisi, ikidilli təqdim olunan materiallara diqqət yetirin. Üçüncüsü, qrammatika üzrə açıq biliklər qismən mütəxəssis müəllimləri öz dillərində mütəxəssis biliyi olmayan sırf ana dili danışanlardan fərqləndirmək üçün (qismən latın dilinin tədrisi ilə eyni əsasda daha az prestijli xalq dillərinin mənimsənilməsini əsaslandırmaq) gözlənilirdi. Lakin son olaraq, öyrənilən qrammatik nöqtələri tətbiq etmək üçün məqsədyönlü qrammatik tapşırıqlar yox idi.

Britaniyanın dil tədrisi tarixi dil tədrisinin mərkəzləşdirilməsi və dövlət idarəçiliyi dərəcələrindəki fərqlərə baxmayaraq,

Avropada və onun hüdudlarından kənarında baş verən inkişaflarla yanaşı gedir.

Набат Кахраманова

Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет

<https://orcid.org/0009-0004-1045-0731>

nabat.gahramanova@yahoo.no

Основные принципы инклюзивного образования в вузах

Ключевые слова: *доступность, адаптация, поддержка, толерантность, гибкость, барьерная среда*

Açar sözlər: *uyğunlaşma, əlçatanlıq, maneə, çeviklik, dəstək, sərbəst mühit*

Keywords: *adaptation, accessibility, barrier, flexibility, support, free environment*

Инклюзивное образование в университетах – это процесс создания условий для обучения студентов с особыми образовательными потребностями наравне с другими учащимися. Оно направлено на обеспечение равного доступа к высшему образованию независимо от физических, психологических, социальных или других особенностей студентов. Основные принципы инклюзивного образования в вузах:

1. Доступность – обеспечение архитектурной, информационной и образовательной доступности-это обеспечение того, чтобы образовательные учреждения и их ресурсы были открыты для всех студентов, особенно для тех, у кого есть физические или умственные ограничения. Это включает наличие необходимого оборудования и ресурсов, а также отсутствие препятствий в зданиях (например, пандусы, лифты, доступные туалеты).

2. Адаптация образовательного процесса – разработка специальных программ, методик и технологий обучения - это процесс изменения учебных программ, методов и учебных материалов в соответствии с индивидуальными особенностями студентов. Это создание оптимальных условий для обучения. Например, для студентов с особыми потребностями могут быть упрощены учебники и задания, а также могут быть предоставлены дополнительные часы на выполнение заданий и тестов.

3. Поддержка студентов – предоставление ассистентов, тьюторов, консультантов, а также использование специализированного оборудования - это различные услуги и помощь, которые предоставляются студентам для облегчения их учебы и достижения успеха. Это может включать академическую помощь, социальные услуги, психологические консультации и физическую помощь, такую как ассистенты в учебных и лабораторных помещениях.

4. Создание толерантной среды – формирование инклюзивной культуры среди преподавателей и студентов - процесс формирования инклюзивной культуры, направленной на уважение, принятие и поддержку всех студентов, независимо от их особенностей. Важно, чтобы преподаватели и студенты работали в условиях, где различия воспринимаются как ценность, а не как препятствие.

Меры по внедрению инклюзии в университетах: Развитие без барьерной среды (лифты, пандусы, адаптированные аудитории). Использование цифровых технологий (онлайн-курсы, программы с голосовым вводом, электронные учебники). Подготовка преподавателей и сотрудников к работе со студентами с ОВЗ. Введение психологической и социальной поддержки.

Инклюзивное образование в вузах способствует социальной интеграции, расширению возможностей трудоустройства выпускников и формированию более справедливого общества, гибкость и индивидуальный подход – учет индивидуальных потребностей студентов при организации учебного процесса. Принципы инклюзивности должны пронизывать не только учебный процесс, но и всю инфраструктуру учебного заведения. Это включает в себя не только доступность учебных материалов, но и создание открытой и дружелюбной атмосферы.

Fatma Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6650-5330>
fatma.aliyeva@mail.ru

Tələbələrdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması

***Açar sözlər:** vətənpərvərlik, milli ideologiya, torpaq, millət, tələbə*

***Keywords:** patriotism, national ideology, land, nation, student*

Vətənpərvərlik və dövlətçilik azərbaycançılıq ideologiyasının mühüm əsaslarını təşkil edir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Ulu öndər milli ideologiya barədə çıxışlarının birində bu fikri çox aydın şəkildə ifadə edib: “Milli ideologiya nədən ibarətdir? Birinci, dövlətçilik. Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Ona görə də hər bir vətəndaş vətənpərvərlik hissləri ilə yaşmalıdır”.

Vətənpərvərlik insanı öz dövləti ilə sıx bağlayır. Bu hiss hər bir fərdi öz torpağına, vətəninə sahib çıxmağa səsləyir. Vətənpərvərlik anlayışına geniş mənada tərif vermək olar. Sokrata görə, vətənpərvərlik döyüşdə vuruşub böyük qəhrəmanlıq göstərməklə bitmir. Hər bir insanın üzərinə düşən vəzifəni ədalətlə, vicdanla yerinə yetirmək də vətənpərvərlikdir.

Vətənpərvərlik – Vətənə olan ülvi məhəbbətdir. Vətənpərvərlik məsələsi cəmiyyətdə daim aktual olmuş, bu gün də aktual

olaraq qalır. Millətin vətənpərvərliyi onun tamlığının, bütövlüyünün təməlidir desək, bəlkə də, səhv etmərik. Bir xalqın, millətin vətənpərvərlik şüuru onun digər xalqlar və millətlər tərəfindən qəbul edilməsi, tanınması, hörmətlə qarşılanması, ən əsası isə, o xalqın yaratdığı dövlətin bütövlüyü, varlığı, suverenliyi ilə ölçülür. Azərbaycanın igid, cəsur oğulları, qeyrətli qızları həmişə vətənpərvər olmuş, yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə apararaq Vətəni düşmən ayağına verməmişlər. Mərd, mübariz oğul və qızlarımız öz doğma vətənlərini həmişə hərəarətlə sevmiş, onun qədrini bilmiş, vətən naminə canlarını qurban verməkdən çəkinməmişlər. Bu igid Vətən övladları doğma yurd naminə canlarından keçməklə əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərmiş, şərəfli bir iz qoyub getmişlər. Bu gün milli vətənpərvərlik Vətənin göz bəbəyi kimi qorunmasında təzahür edir və bunu bugünkü gənclərimiz bütün məsuliyyəti ilə dərk edirlər. Milli vətənpərvərlik hissənin məzmununu doğma Vətənə məhəbbət, onun tarixi keçmişi, adət-ənənələri ilə fəxr etmək, Vətənin, millətin mənafeyini öz mənafeyi kimi dərk etmək və onun müdafiəsinə hər an hazır olmaq təşkil edir. Milli mənləyə vətəni sevmək, doğma yurda məhəbbət bəsləmək, təbii sərvətləri qorumaq və s. bağlı sosial keyfiyyətlər daxildir.

Ölkə əhalisinin mühüm bir hissəsini əhatə edən bu sosial təbəqənin ailədə vətənpərvərlik tərbiyəsi yüksək səviyyədə aparılmalıdır. Milli dövlətin qarşısında duran ən başlıca işlərdən biri əhaliyə düzgün, sağlam vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hissələrini aşılamadır. Ailədə uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə məşğul olması üçün valideynin özü hazır olmalıdır. Bütövlükdə cəmiyyətdə sağlam vətəndaşların formalaşmasında ailə tərbiyəsi ilə yanaşı, uşaq bağçasından tutmuş məktəblər də özünəməxsus rol oynayır. Bir növ bu təsisatların vəhdəti sayəsində tərbiyə işi aparılır. Dünyada dini, etnik nöqteyi-nəzərindən müxtəlif tərbiyə üsulları var. Bütövlükdə ailə

tərbiyəsinin cəmiyyətdə oynadığı rol, ata-ananın tərbiyəsi, onun dünyagörüşü və əxlaq tərzi ilə ölçülür. Yəni onların əxlaq tərzi, düşüncəsi, cəmiyyətə, insanlığa, dövlətə, xalqa və vətənə münasibətinin hansı səviyyədə olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin Vətənə məhəbbət, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz atababalarının ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyatı əhəmiyyətli məsələ kimi baxmış. Bu bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir.

Danılmaz bir faktdır ki, insanda vətənpərvərlik hissi qəhrəmanlığın əsasını qoyan amildir. Azərbaycan şanlı tarixi və əfsanəvi qəhrəmanları ilə həmişə fəxr edir. Azərbaycan xalqı qəhrəman xalqdır. Və bu xalq öz Vətənini göz bəbəyi kimi qorumağa hazır olan mətin gənclər yetişdirib. Erməni qəsbkarlarına qarşı ölüm-dirim savaşında həlak olan Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızlarının ibrətamiz həyatı, şəxsi nümunəsi apardığımız hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işində ön plana keçməlidir. Müstəqil dövlətdə yaşayan hər bir gənc, ilk növbədə, bu dövlətin müstəqilliyinin təmin edilməsini özünün əsas vəzifəsi və məqsədi hesab etməlidir. Gənclər bilməli və dərk etməlidir ki, Azərbaycan üçün dövlət müstəqilliyi ən böyük hadisədir və bu bilik vətənpərvərlik hissini aşılanması vasitəsilə təlqin edilə bilər. Hər bir ölkənin gələcəyi onun gənclərinin düşüncə tərzindən, intellektual səviyyəsindən, milli ruhdan və digər amillərdən asılıdır. Azərbaycan gəncliyi bütün dövrlərdə ölkənin taleyüklü məsələlərinə münasibətdə, həlledici məqamlarda öz sözünü deyib. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra gənc nəslin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşüb. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu müstəqil Azərbaycanın gənclər siyasəti də məhz bu amala xidmət edir. Ümummilli lider müstəqil düşüncə tərzinə sahib

vətənpərvər nəslin yetişməsinə dəfələrlə qürur hissi ilə vurğulayıb: “Məni hədsiz dərəcədə sevindirən odur ki, Azərbaycanın gələcəyini möhkəm əllərdə saxlaya bilən, Azərbaycanı daim bütün xətalardan qoruya bilən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, demokratik dövlətini qoruya bilən gəncliyi var”.

Azərbaycan Ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə milli vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin gücləndirilməsi, onların tam bir vətənpərvər kimi formalaşdırılmasına zəmin yaradılması, onların şüurunda vətənə sədaqət, azərbaycançılıq məfkurəsinin tam bərqərar edilməsi, cəmiyyətin milli-mənəvi və əxlaqi kamilliyinin təmin edilməsi təşkil edir.

Bənövşə Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-8610-178X>
tt.aaa.2014@mail.ru

Mətnə dair fikir və araşdırmalar

Acar sözlər: *dilçilik, funksional, semantik, sintaktik vahid, qavrayış*

Keywords: *linguistics, functional, semantics, syntactic unit, perception*

İngilis dili dövrümüzə qədər kifayət qədər araşdırılmış, onun morfoloji və qrammatik kateqoriyaları barədə yetərinə tədqiqatlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Dilin tədqiqi zamanı xüsusi olaraq onun morfoloji və sintaktik aspektlərdən araşdırılması mühüm amillərdən biridir. Bu baxımdan, dilçilikdə xüsusi yer tutan morfolojiya və sintaksisin tədqiqi öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. Hamıya məlumdur ki, mətn insanlar arasında kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Mətnin qurulması zamanı bütün səviyyə vahidləri iyerarxik şəkildə bir-biri ilə məqsədyönlü şəkildə birləşərək mətnin formalaşmasına şərait yaradır. Məhz bu baxımdan da mətnin informasiya strukturunun araşdırılması və onun təməlini təşkil edən morfoloji və sintaktik vasitələrin təhlili mühüm məsələlərdəndir.

Mətnə dair fikir və araşdırmaların tarixini iki rəsmi dövrə ayıra bilərik: Birinci dövr F.de Sössür tərəfindən “*langue and parole dixotomiya*”nın tətbiqi ilə başlayır. Birinci dövr F.de Sössürün fransız dilli ardıcılılarının araşdırmaları ilə yanaşı, ingilis dilli linqvistik əsərləri ilə xarakterizə olunur. Z.S.Hərisə görə, “*diskurs*” əsasən “*mətn*” ilə yanaşı, *cümlədən daha böyük bir dilin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunurdu*”.

Mətn dilçiliyində qarışıqlığın müəyyən bir elementi N.E.Enkvist tərəfindən aydınlaşdırıldı: *diskurs mətn + kontekst deməkdir, burada kontekstdə situasiya hissəsi var.*

Mətn kateqoriyası cümlə xaricində olan mövzuları əhatə etdikcə, mətnin quruluşu, mətn əlaqəsi, mətnin funksional perspektivi, mətndə informasiyaların paylanması və mətnin praqmatikası kimi məsələlər ortaya çıxır. Burada mətnin daxili və xarici bütövlüyünü təmin edən linqvistik və məntiqi amillər vardır. Leksik təkrarlanmalar, formal qrammatik elementlər (artikllər, ədatlar, bağlayıcılar və s.), fikirlərin inkişafı (tema, rema) ən vacib dil amillərindəndir.

Dil ilk növbədə məna vermək üçün bir qaynaqdır, buna görə də mətn kontekstdə məna vermək prosesidir. Mətn linqvistik təhlil üçün istifadə olunan informasiya vasitəsidir, qrammatikanın bütün təsvirləri mətnə əsaslanır. Ənənəvi olaraq bu əsasən təsvir olunan növün virtual mətni olub, təsvir kateqoriyasını göstərmək üçün qrammatistlər tərəfindən hazırlanmış nümunələrdir. O zaman mövcud olan yeganə həqiqi mətn yazılı mətn idi və O. Yespersen kimi ingilis dilinin bəzi görkəmli qrammatistləri yazılı mətnlərdən informasiya mənbəyi kimi yararlanırdılar.

Mətnin semantikasını informasiyanın ötürülməsinin kommunikativ vəzifəsi ilə müəyyən edilir; mətnin strukturu mətn vahidlərinin daxili təşkilinin xüsusiyyətləri və bu vahidlərin inteqral mesaj (mətn) çərçivəsində qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir (mətn struktur bütövdür). Semantik-struktur səviyyədə mətn vahidləri bunlardır: deyim (reallaşmış cümlə), frazalararası vəhdət (bir sıra deyimlər semantik və sintaktik cəhətdən birləşərək vahid fraqmentə çevrilir). Frazalararası birliklər, öz növbəsində, uzaq və kontakt semantik və qrammatik əlaqələrin həyata keçirilməsi hesabına mətnin bütövlüyünü təmin edən daha böyük fraqmentlərə – bloklara birləşir. Kompozisiya səviyyəsində keyfiyyətə fərqli tipli vahidlər fərqləndirilir – paraqraflar, fəsillər, bölmələr,

yarımbaşlıqlar və s. Semantik-qrammatik (sintaktik) və kompozisiya səviyyəsinin vahidləri bir-birinə bağlıdır və bir-birindən asılıdır, konkret halda onlar bir-biri ilə əlaqəli ola bilər, hətta məkan baxımından bir-biri ilə üst-üstə düşür. Hər bir mətn az-çox ifadə olunan funksional üslub yönümünü (elmi mətn, bədii ədəbiyyat və s.) ortaya qoyur və bu oriyentasiyaya, üstəlik, ayrı-ayrı müəllifin diktə etdiyi üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Mətnin üslub keyfiyyətləri bütün mətn məkanında özünü göstərən tematik və ümumi stilistik dominantlığa tabedir. Mətnin strukturu mövzu, ifadə edilən məlumat, ünsiyyət şərtləri, konkret mesajın məqsədi və seçilmiş təqdimat tərzilə müəyyən edilir. Mətn nitq əsəri kimi ardıcıl birləşmiş şifahi vasitələrdən (ifadələr, frazalararası vahidlərdən) ibarətdir. V.V.Vinoqradovun fikrincə, mətn doktrinası inteqral strukturların xüsusi növü kimi öz-özünə məzmunlu əsərlərin şifahi tərtibat növləri haqqında təlimdir. Mətni öyrənmə yolları ifadəni yalnız hazır məhsul kimi deyil, onu yaranma prosesində şərh etmək cəhdləri ilə müəyyən edir. Əslində, mətn dilçiliyi tədqiqatçıların cümlənin formal dil vahidi kimi tədqiqindən uzaqlaşmaq və nitqin funksional vahid, real nitq istehsalı və nitq qavrayış vahidi kimi tədqiqinə keçmək zərurətini hiss etdikləri anda yaranmışdır. Beləliklə, mətnin öyrənilməsi funksional sintaksislə hərtərəfli hazırlanır. Sintaktik vahidlərin öyrənilməsinə funksional yanaşma cümlə-ifadələrin hüdudlarından kənara çıxmağa, onun digər cümlə-ifadələr sistemindəki yerinə diqqət yetirməyə, onlar arasında əlaqə yaratmağa imkan verdi. Linqvistik kateqoriyalar sistemində mətn müəllif modallığı ilə bir yerdə saxlanılan funksional, mənalı və struktur cəhətdən tam nitq birliyidir.

İstənilən mətn – çoxfunksiyalı və multimodal – hər şeydən əvvəl, semantik və struktur (interfaza) əlaqələri əsasında qruplaşdırılaraq mətn vahidlərinə – frazalararası birliklərə, komponentlərə və ya mətnlərə birləşdirilən cümlə-ifadələr toplusu, mətn fraqmentləri və nəhayət, bütöv bir nitq əsəridir.

Mətn funksional-semantik-struktur vəhdət kimi müəyyən qurulma qaydalarına malikdir, onu təşkil edən vahidlərin semantik və formal əlaqə qanunauyğunluqlarını açır. Mətnin formalaşması mexanizmləri (nitq fəaliyyəti zamanı təzahür edən hədəf təyinatından fərqli olaraq) adətən seçmə xarakter daşıyır və sosial praktika ilə işlənmiş öz quruluş və təşkili formalarına malik olan müxtəlif mətn növlərinin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, mətnin informasiya strukturunun formalaşması zamanı sintaktik vasitələr və onların rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Fidan Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-4935-0645>

fa.mammadova@adpu.edu.az

Azərbaycanda mətbuat əski yazı ilə

Acar sözlər: əlifba, əski yazı, mətbuat, Azərbaycan əlifbası, qəzet

Keywords: alphabet, old script, press, Azerbaijani alphabet, newspaper

Azərbaycanda mətbuatın inkişafı və xüsusilə əski yazı ilə əlaqəli bir neçə maraqlı məqam mövcuddur. Əski yazı, daha çox qədim Azərbaycan əlifbası olan “şahməd” və ya “İran yazısı” kimi tanınan ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu yazı sisteminin istifadə olunduğu dövr, əsasən XIX əsr və əvvəlki dövrlərə aiddir. Azərbaycanın mətbuat tarixində, ilk mətbuat orqanları XIX əsrin ortalarında Osmanlı İmperiyasının təsiri altında yaranmağa başladı. İlk qəzet “Əkinçi” (1875) kimi Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbuat orqanları idi. Bu dövrdə mətbuat, əski yazı ilə, yəni ərəb əlifbası ilə çap edilirdi.

Mətbuatın əski yazı ilə çap edilməsi, həm də Azərbaycan dilinin özünün strukturu ilə uyğun gələn bir ənənə idi. Bu yazı ilə yazılan məqalələr, dövrün ictimai-siyasi həyatını, ədəbiyyatını və mədəniyyətini əks etdirirdi. Bu gün artıq müasir Azərbaycan mətbuatı latın əlifbası ilə yazılır, lakin tarixdəki əski yazı ilə çap olunan mətbuat orqanları o dövrün ədəbi və mədəni irsini qorumaqda əhəmiyyətli rol oynamışdır.

“Əkinçi” qəzeti Azərbaycan mətbuat tarixinin ilk və ən mühüm mərhələlərindən birini təmsil edir. 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən təsis olunan “Əkinçi”, həmçinin Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk qəzetdir. Bu qəzet, müasir

Azərbaycan mətbuatının təməlini qoymuş və dövrün sosial-siyasi həyatını işıqlandırmışdır.

“Əkinçi” qəzeti və əski yazı arasındakı əlaqəyə gəldikdə, bu qəzet də ərəb əlifbası ilə yazılıb və çap edilib. Ərəb əlifbası o dövrdə Azərbaycanda geniş istifadə olunan yazı sistemi idi, buna görə də “Əkinçi” qəzetinin də mətnləri bu əlifba ilə dərc edilmişdir. “Əkinçi” və Əski Yazı ilə əlaqədar fonetik xüsusiyyətlər:

1. Ərəb əlifbası ilə yazı: “Əkinçi” qəzeti ərəb əlifbası ilə yazıldığı üçün, həmin dövrün fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışırdı. Lakin ərəb əlifbası, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna tam uyğun gəlmirdi. Məsələn, Azərbaycan dilindəki bəzi səslər, məsələn, “p”, “v”, “ç”, “ə” və “ğ” kimi səslər ərəb əlifbasında yoxdur. Buna görə də, bu səslərin yerinə “b”, “f”, “c” və s. kimi səslər istifadə edilirdi.

2. İşarələrin istifadəsi: Ərəb əlifbasında səs uzunluqlarını göstərmək üçün hərf işarələri (məsələn, fəthə, kəsre, damma) və cəmləşdirmə işarələri istifadə olunurdu. Lakin həmin dövrdə, xüsusilə mətbuatda bu işarələr çox vaxt istifadə olunmurdu və oxucuların mətnləri düzgün başa düşməsi çətinləşirdi.

3. Vurğular və səs uzunluqları: Ərəb əlifbasında Azərbaycan dilindəki vurğulama və səs uzunluqları dəqiq göstərilmədiyi üçün, yazılı mətndə bu məsələlərə diqqət yetirilməsi vacib idi. “Əkinçi” qəzetinin məqalələrində vurğu və səs uzunluqları bəzən qeyd olunmurdu, bu da oxucular üçün mətnin başa düşülməsində çətinliklər yarada bilərdi.

4. Qrammatik məhdudiyyətlər: Ərəb əlifbası, Azərbaycan dilinin qrammatik tələblərinə tam uyğun gəlmirdi. Məsələn, yazı birləşmələrini və heca quruluşunu düzgün ifadə etmək çətin olurdu. Bu səbəbdən, bəzi qrammatik nüanslar mətbuatda ya tam ifadə olunmur, ya da fərqli şəkildə yazılırdı.

5. İşarələrin çətinlikləri: Ərəb əlifbası ilə yazıdan istifadə edən mətbuatda, müəyyən səs dəyişiklikləri və “səsli və səssiz”

hərflər arasında fərqlər də düzgün əks etdirilmədiyi üçün oxucular zaman-zaman yanlış oxuya bilirdilər.

“Əkinçi” qəzeti həm fonetik, həm də qrammatik baxımdan bəzi çətinliklər yaradırdı. Lakin bu qəzetin təbliğ etdiyi maarifçilik ideyaları və sosial dəyişikliklər öz dövründə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ərəb əlifbası ilə yazılmasına baxmayaraq, “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan mətbuatının inkişafında mühüm mərhələ olmuş və cəmiyyətin maariflənməsinə ciddi töhfələr vermişdir.

Molla Nəsrəddin jurnalı və əski yazı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı (1906-1931) Azərbaycan mətbuat tarixində çox önəmli yerə sahibdir və bu jurnalın dövrü həm sosial, həm də mədəni baxımdan əhəmiyyətlidir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Xalq yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən təsis edilmiş və Azərbaycanda ictimai və mədəni həyatı əks etdirən ən nüfuzlu nəşrlərdən biri olmuşdur.

Əski yazı ilə əlaqədar xüsusiyyətlər:

1. Ərəb əlifbası ilə yazılması: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, o dövrdəki digər mətbuat orqanları kimi, ərəb əlifbası ilə çap edilirdi. Həmin dövrün əsas yazı sistemi olan ərəb əlifbası, Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini tam əks etdirməyə də, bu yazı ilə müasir mətbuata təsir edən bir çox nüanslar ortaya çıxmışdı.

2. Fonetik problemlər: Ərəb əlifbası Azərbaycan dilindəki bəzi xüsusi səsləri, məsələn, “ç”, “p”, “v”, “ə” və ya “ğ” kimi səsləri tam olaraq ifadə edə bilmirdi. Buna görə də, jurnalda bu səslər bəzən ya başqa hərflərlə, ya da sözün fonetik tələbinə uyğun olmayan şəkildə yazılırdı. Məsələn, “ç” səsi “c”, “v” səsi “f” ilə əvəz edilə bilirdi.

3. İşarələrdən istifadə: Ərəb əlifbası ilə yazılan mətnlərdə səs uzunluqlarını göstərmək üçün fəthə, kəsrə, damma və digər əlamətlərdən istifadə olunsaydı da, bu işarələr jurnalın bəzi

saylarında nadir hallarda görülürdü. Bu da yazının bəzən yanlış oxunmasına və başa düşülməməsinə səbəb olurdu.

4. Sosial və mədəni məsələlərə toxunulması: “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas xüsusiyyəti, satira və ironiya ilə Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni və sosial problemlərinə toxunması idi. Jurnalın əski yazı ilə çap olunmasına baxmayaraq, o, gündəlik həyatda baş verən əxlaqi, siyasi və dini məsələlərə dair çox açıq fikirlər irəli sürürdü. Bu, jurnalın məqsədini daha da önəmli edir, çünki o dövrün cəmiyyətində dini və sosial təsirlərə qarşı bir növ “dirəniş” funksiyasını yerinə yetirirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, ərəb əlifbası ilə çap olunsa da, yazılı mətbuatın inkişafında və ictimai həyatın formalaşmasında çox mühüm bir rol oynadı. Əski yazı ilə yanaşı, onun təbliğ etdiyi sosial tənqid və ironiya çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu jurnal, həm də dövrün mədəni mühitini formalaşdırmaqda və yeni fikirlərin cəmiyyətə daxil olmasında mühüm bir vasitə olmuşdur.

Aygün Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-4811-5937>
aygunmemmedova1964@gmail.com

Dilin lüğət fondunun zənginləşdirilməsi yolları

Açar sözlər: xalq, lüğət, dil, leksika, qrammatika

Keywords: folk, dictionary, language, lexicon, grammar

Dilin lüğət tərkibi daim dəyişkəndir. Hər bir dildə yeni sözlər meydana gəlir, köhnə sözlər aradan çıxır. Dilin leksik sistemi eyni vəziyyətdə yox, dəyişən vəziyyətdədir. Leksik sistemdə sözlərin məzmun münasibətlərinə sözlərin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi təsir göstərir.

Sözlər, dil sisteminin ünsürləri kimi, bir-biri ilə əlaqədardır, onlar arasında daxili əlaqə mövcuddur. Söz və onun mənaları müxtəlif qruplarda birləşir və bu birləşmə oxşarlığa və ya mənaya əsaslanır.

Söz müəyyən mənənin daşıyıcısıdır. Məna sözdə ona görə yaşaya bilir ki, o, sözdə müəyyən maddi işarə ilə möhkəmləndirilir. Sözü müəyyən mənaya malik olması o deməkdir ki, söz müəyyən məna sisteminə, müxtəlif məna tiplərinə, başqa sözlərlə əlaqəyə girmək imkanına, sözyaratmağa, üslubi xüsisyyətə malikdir.

Sözü mənəsini dəqiqləşdirmək üçün leksik və sintaktik imkanlardan istifadə olunur. Hər bir söz öz semantik əlamətlərinə görə başqa sözlərlə birləşir. Birləşmə daxilində, sintaqm daxilində bir üzv kimi çıxış edir. Bu qarşılıqlı əlaqə sözü paradigmatik və sintaqmatik planlarda işlədiyini göstərir. Paradigmatik və sintaqmatik cəhətlər sözü mənəca bütövlüyünü və strukturca bütöv formalaşmasını nümayiş etdirir. Paradigmada sözlərin forma sistemində dəyişməsi, semantik mahiyyəti,

müvafiq sözlərə mənaca münasibət modelləri, sintaqmada isə sözlərin konkret formaları açılır.

Paradiqmada sözün bütün mənə strukturu, sintaktik mənalarının məcmusu, müvafiq mənə sahəsində yeri, mənə əlaqələri, emosional çalarları, qrammatik formaları, fonetik variantları, sintaktik funksiyası, potensial birləşməsi və s., sintaqmada isə sözün həmin xüsusiyyətlərindən biri müəyyənləşdirilir. Sözün forma sistemində dəyişməsi paradiqma yaradır. Paradiqmada sözlər mənə əlamətlərinə görə cərgələnir, sözün bütün formaları və qrammatik mənaları birləşir. Sözlərin bir qismi eyni zamanda bir neçə leksik-semantik paradiqmanın üzvü ola bilər. Sözlərin leksik-semantik paradiqmalarını dərəcələrə ayırmaq olar. Omonim, sinonim və antonim sözlər bir-birindən dərəcələrinə görə fərqlənir. Sinonimlər eyniliyə və ya fərqləndirməyə, antonimlər isə bir məfhumə xas olan ayrı-ayrı keyfiyyətləri bir-birinə qarşı qoyulmaya əsasən qarşılaşdırılır. Omonim cərgələr üçün xarakterik cəhətlər söz formalarının eyniliyi, eyni və müxtəlif kateqoriyalara aidliyi, müxtəlif leksik mənəlilik, müxtəlif paradiqmaya aidliyidir.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bütün bunların rolu var.

Dilin müxtəlif sistemləri (lüğət tərkibi, lüğət fondu və qrammatik quruluşu) arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibət vardır. O, uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı gündən mövcuddur. Lüğət tərkibi xalqın həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini əks etdirir. Məsələn, eskimosların yaşadığı yer ilin çox hissəsi qarlı örtülmüş olur. Ona görə də onlarda qarın 40-a yaxın adı var, ərəblərdə dəvənin 200 adı məlumdur. Sibir xalqlarının dilində ovçuluqla, dəniz və balıqçılıqla (məşğuliyyətinə görə) əlaqədar xeyli söz mövcuddur.

Xalqın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, həyatda real münasibət, yeni istehsalat üsulları,

yeni texniki tərəqqi, elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, istehsal, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, siniflərin meydana gəlməsi, dövlətin yaranması, bütün bunlar dilin lüğət tərkibinə təsir göstərərək onun zənginləşməsinə səbəb olur. İctimai yaşayışı, istehsalatı, əmək əlaqələrini, yeni dünyagörüşü, ideologiyanı əks etdirən çoxlu yeni sözlər yaranır.

Xalqın təsərrüfatı, ictimai və mədəni həyatı, məişəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun lüğət tərkibi də mürəkkəbləşir, zənginləşir. Dilin zənginliyi və inkişafı lüğət tərkibinin zənginliyi və çoxcəhətliyi ilə əlaqədardır. Lüğət tərkibi özlüyündə hələ dil demək deyildir, o ancaq dil üçün zəruri tikinti materialıdır. Lüğət tərkibi qrammatikanın ixtiyarına keçəndən sonra böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Onda ictimai həyatın, istehsalatdan bazis, bazisdən üstqurumun bütün növlərinə kimi bütün rəngarəngliyi ilə birbaşa, bilavasitə əks olunur. Bu, dilin istehsalla və başqa ictimai fəaliyyət sahələri ilə bilavasitə bağlılığını göstərir.

Dilin lüğət fondunun müəyyən hissəsini ümumi leksik fond təşkil edir. Bu anlayış həm xalqların birliyi, həm də qohum dillərin leksik vahidlərinin toplusu mənada işlədilir.

Xalqların iqtisadi-siyasi və mədəni həyatının intensivləşdirilməsi, əməkdaşlığı və qarşılıqlı köməyi, dostluğunun inkişafı, rifah halının, mədəni və ümumtəhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, milli ədəbi dillərin zənginləşməsi və möhkəmlənməsi, elm, texnika, incəsənət və ədəbiyyatın inkişafı, görülən böyük mədəni və maarif işləri və s. nəticəsində mümkündür.

Hər hansı xalqın dilinin ümumi leksik fondunun yaranmasının səciyyəvi xüsusiyyəti xalqların qarşılıqlı siyasi, mədəni əlaqələri və dillərin birliyi şəraitində formalaşmışdır.

Ümumi leksik fond çox vaxt beynəlmiləl leksika ilə eyniləşdirilir. Əslində isə bunlar bir-birindən fərqlənir. Ümumi leksik fond beynəlmiləl sözlərə nisbətən tərkibcə daha zəngin və

geniş, dilləri əhatə etməsinə görə müxtəlifdir. Beynəlmiləl leksika, əsasən, latın və yunan sözləri ilə əlaqədardır. Bunlar daha çox ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqədar işlədilən terminlərdirsə, ümumi leksik fond xalqların qarşılıqlı ünsiyyəti, dostluğu şəraitində və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşmasıdır, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Nüşabə İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-2412-0268>
nusaba-331@mail.ru

Dil dərslərində mətnlərin metodik iş sistemində uyğunlaşması

Açar sözlər: *xarici dil, mətn, hekayə, metod, ünsiyyət*
Keywords: *foreign language, text, story, method, communication*

Mətn bir fikir və mövzu ilə birləşdirilən cümlələr toplusudur. Mətnə cümlələr qrammatik əlaqə ilə yanaşı, leksik əlaqəyə də malikdir. Mətn ən böyük nitq vahidlərindən biri hesab olunur. Mətn eyni zamanda da yalnız və yalnız ünsiyyət proseslərində yaranan, formalaşan və mövcud olan əsas nitq vahidi hesab olunur. Mətn böyük və yaxud da kiçik hərtərəfli məzmunu və bu məzmunun təmsil etdiyi formaya malik olan şifahi və ya yazılı işarələr sistemidir.

Mətn anlayışının izahında mübahisəli məqam mətnin ən azı bir neçə cümlədən ibarət olmasıdır. Əksər ekspertlər belə düşünür ki, mətn ən aşağısı iki cümlədən ibarət olmalıdır. Lakin atalar sözlərini, aforizmləri, şüarları xatırlayanda bu ümumi fikirlə razılaşmaya bilərik. Mətnin dolğun məzmunu və müəyyən formaya malik olduğunu nəzərə alsaq, bir cümlədən ibarət atalar sözlərini də mətn hesab edirik. Problemə digər tərəfdən baxaq. İncəsənət janrları daim dəyişir, yeniləri meydana çıxır. Bu zaman bir misralı şeir və ya bir cümləlik hekayə yazılan zaman mətnin ən azı bir neçə cümlədən ibarət olması mübahisə mövzusu olmamalıdır.

Mətnin mövzusu ilə bağlı müəllifin mövqeyini ifadə edən vasitələrdən biri də nitq növüdür. Bu o deməkdir ki, müəllif öz

fikrini müəyyən nitq növləri vasitəsilə çatdırır. Üç əsas nitq növü var: təsviri, nəqli və qiymətləndirici.

Təsvir, obyektin davamlı və ya birdəfəlik xüsusiyyətlərinin və ya hərəkətlərinin siyahısı kimi ifadə edilən nitq növüdür. Təsvirdə çox vaxt əşyanın keyfiyyətini və xüsusiyyətlərini bildirən sözlərdən - sifətlərdən, zərflərdən istifadə olunur. Feillər daha çox keçmiş zamanda, aydınlıq üçün indiki zamanda işlənir. Sinonimlər və ifadələr tez-tez istifadə olunur.

Dilin səviyyəsindən asılı olaraq, hər bir şagirdə və ya hər sinifə müxtəlif orijinal materiallar öyrədilir. Başlayanlara daha az söz ehtiyatı və daha sadə söz ehtiyatı olan mətnlər verilir. Şagirdlər dil bacarıqlarını təkmilləşdirdikcə onlara çoxlu yeni sözlərdən ibarət daha mürəkkəb mətnlər verilir.

Mətni şagirdlərə verməzdən əvvəl siz onları açar sözlərlə tanış edə və sonra kiçik qruplarda mətnlə bağlı bir neçə suala cavab vermələrini xahiş edə bilərsiniz. Bu zaman şagirdlər mətni oxuduqdan sonra əvvəlki biliklərini öz bilikləri ilə əlaqələndirərək mətni daha asan başa düşə bilərlər.

Ana dili ingilis dili olan insanlar sözlərin mənasını başa düşməkdən çəkinmirlər. İngilis dilini ikinci dil bacarıqları kimi inkişaf etdirmək üçün tələbələr lövhədə yeni sözlə cümlə yazma və şagirdlərə cümlənin mənasını axtara bilərlər. Bu zaman tələbələrin hər hansı materialdan, eləcə də lüğətdən istifadə etmələrinə ehtiyac qalmır. Burada əsas məqam mətləbdən çıxış etməkdir.

Şagirdlər mətni oxuduqdan sonra müxtəlif oyunlar oynamaq və ya mətni başa düşdüklerinin yoxlanılması üçün maraqlı tapşırıqlar yerinə yetirə bilərlər.

Şagirdlərdən hekayə və ya mətnin məzmununu yazmaq və ya suallara cavab vermək tələb oluna bilər. Bunu daha da maraqlı etmək üçün tələbələrdən rol oynamağı, şifahi hekayə danışmağı və ya kiçik qrup müzakirəsi aparmağı xahiş etmək olar.

Müzakirələr tələbələrə fikirlərini daha asan ifadə etməyə kömək edir. İstənilən mövzunun debat şəklində müzakirəsi şagirdlərdə öz fikrini əsaslandırmaq bacarığını inkişaf etdirə bilər. Burada təbii ki, bir qrup digərinə qarşı çıxmaq fikrini əsaslandırır. Yəni hər qrup öz baxışını sübut etməyə çalışır. Müzakirə zamanı müəllimin mənalı, ardıcıl, tərbiyəvi mövzular seçməsi vacibdir. Məqsəd şagirdləri çaşdırmaq deyil, onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Şagirdlər həmçinin hər bir problemə fərqli prizmadan baxmağı öyrənirlər. $4 + 5$ doqquz, $6 + 3$ isə doqquzdur, buna görə də tələbələr bir-birinin fikrinə hörmət etməyi öyrənirlər.

Cross Talk kimi fəaliyyətlər də şagirdlərin danışıq qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Tələbələrə məşqlər və ya oyunlar vasitəsilə ünsiyyət qurmağı öyrətmək olar. Bu cür məşqlər vizual öyrənmə vasitəsilə şagirdlərin söz ehtiyatını artırır və eyni zamanda onların daha asan ünsiyyət qurmasına kömək edir.

Vəfa Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-2387-1070>
axmedova3178@mail.ru

Xarici dil dərslərində refleksiv öyrənmənin əsas prinsipləri

Açar sözlər: *refleksiv öyrənmə, öyrənmə metodları, şəxsi inkişaf, özünütəhlil, öyrənmə prosesi*

Keywords: *reflective learning, learning methods, personal development, self-reflection, learning process*

Xarici dil öyrənmə prosesi tələbələrin yalnız dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, həm də onların öz öyrənmə metodlarını və yanaşmalarını inkişaf etdirmələrini tələb edir. Refleksiv öyrənmə, öyrənmənin təcrübələrini dərk etməsi, öyrənmə prosesini təhlil etməsi və bu məlumatları gələcəkdə daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün istifadə etməsi prosesini əhatə edir. Xarici dil dərslərində bu prinsiplərin tətbiqi, öyrənmə nəticələrini artırmaqla yanaşı, tələbənin dil öyrənməyə qarşı motivasiyasını da gücləndirə bilər.

Refleksiv öyrənmə anlayışı və əsas prinsipləri. Refleksiv öyrənmə, öz düşüncələrini, duyğularını və hərəkətlərini təhlil edərək öyrənmə prosesini tənqid edən və bu prosesdən yeni biliklər əldə etməyə çalışan bir yanaşmadır. Refleksiv öyrənmə həm şəxsi, həm də peşəkar inkişafın vacib bir komponenti olaraq, tələbələrin təcrübələrini nəzərdən keçirərək, öz davranışlarını və öyrənmə proseslərini qiymətləndirmələrini təmin edir (Davydov, 1996).

Refleksiv öyrənmənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

Özünü qiymətləndirmə: öyrənmənin öz irəliləyişlərini, güclü və zəif tərəflərini müəyyən edir. Bu qiymətləndirmə öyrənmə

prosesini şəxsiləşdirir və öyrənənin öz təcrübələrindən daha çox faydalanmasına imkan yaradır.

Təcrübə və nəzəriyyə arasında əlaqə: refleksiv öyrənmə təcrübə və nəzəriyyə arasında qarşılıqlı əlaqə qurmağa kömək edir. Dil öyrənənlər, dil bacarıqlarını gündəlik həyatla əlaqələndirərək öyrənmələrini dərinləşdirirlər.

Özünü tənqid və təkmilləşdirmə: tələbələr öz fəaliyyətlərini qiymətləndirərək hansı metodların onlara daha yaxşı kömək etdiyini öyrənir və bu bilikləri gələcəkdə istifadə edirlər.

Aktiv iştirak: refleksiv öyrənmə tələbəni öyrənmə prosesində fəal iştirak etməyə təşviq edir (Schön, 1987).

Xarici dil dərslərində refleksiv öyrənmənin tətbiqi

Xarici dil dərslərində refleksiv öyrənmə müxtəlif fəaliyyətlər və yanaşmalar vasitəsilə tətbiq oluna bilər:

Qrup müzakirələri və təhlil: dil öyrənənlər qrup şəklində müzakirələr apararkən, həm öz fikirlərini paylaşır, həm də başqalarının təcrübələrindən öyrənirlər. Qrup müzakirələri, dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, tələbələri təcrübələrini şərh etməyə və tənqid etməyə təşviq edir.

Qabaqcıl özünü qiymətləndirmə: tələbələrə öyrəndikləri dilin qrammatikasını, leksikasını və digər aspektlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif özünü qiymətləndirmə alətləri təqdim olunur. Bu yanaşma tələbələrin öz inkişaflarını izləmələrinə və daha yaxşı nəticələr əldə etmələrinə imkan verir.

Özünü təhlil etmə və müstəqil öyrənmə: tələbələr öz öyrənmə metodlarını müstəqil olaraq təhlil edərək hansı yanaşmaların onlara daha uyğun olduğunu müəyyən edirlər. Müstəqil öyrənmə refleksiv prosesin mühüm hissəsidir, çünki tələbələr yalnız dərslərlə məhdudlaşmır, həm də özlərinə uyğun metodlarla öyrənirlər (Little, 2004).

Refleksiv öyrənmənin xarici dilin öyrənilməsində çoxsaylı faydaları vardır:

Tələbələr öz təcrübələrini təhlil edərək öyrəndikləri məlumatları daha dərinə anlayırlar.

Motivasiya artımı: refleksiv öyrənmə, tələbənin öyrənmə prosesində fəal iştirak etməsinə və öz nailiyyətlərini qiymətləndirməsinə şərait yaradır.

İntellektual inkişaf: refleksiv öyrənmə tələbələrin analitik düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, çünki onlar hər bir təcrübəni və fəaliyyətlərini təhlil edirlər.

Çətinliklər və həll yolları

Refleksiv öyrənmənin tətbiqində müəyyən çətinliklər də mövcuddur.

Özünü-tənqid qabiliyyətinin zəifliyi: bəzi tələbələr özlərini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkə bilirlər. Bu halda müəllimlər, tələbələrə öz inkişaflarını necə qiymətləndirə biləcəklərini öyrətməli və onlara özlərini düzgün şəkildə qiymətləndirmək üçün alətlər təqdim etməlidirlər.

Zamanın çatışmazlığı: refleksiv öyrənmə əlavə zaman tələb edə bilər, çünki tələbələr özlərini qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün müəyyən vaxt sərf etməlidirlər (Cowan, 2018).

Xarici dilin öyrənilməsində refleksiv öyrənmənin tətbiqi tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların öz öyrənmə metodlarını və yanaşmalarını inkişaf etdirmələrinə də şərait yaradır. Refleksiv öyrənmə prinsipləri tələbələrin daha fəal və müstəqil öyrənmələr olmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Cowan, J. (2018). *On becoming an innovative university teacher: Reflection in action*. McGraw-Hill Education.
2. Davydov, V.V. (1996). *Problemy razvivayushchego obucheniya*.
3. Little, D. (2004). The autonomy of language learners: A new perspective. *Modern Language Journal*, 88(4), 419–428.

4. Schön, D.A. (1987). *Die reflektierende Praxis: Wie Fachleute in Handlung denken.*

İlahə Əmiraslanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
nəzdində ADPK

<https://orcid.org/0000-0001-8654-6543>

ilahamiraslanova@gmail.com

Tələbələrin ingilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin yeni metodları

Açar sözlər: tələbə, ingilis dili, qiymətləndirmə, metod

Keywords: student, English, assessment, method

Qloballaşma dövründə ingilis dili ünsiyyət, elm, texnologiya və biznes sahələrində əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, tələbələrin ingilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında vacib amillərdəndir. Bu məqalə ingilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilmə metodları və təsir edən amilləri araşdırır.

İngilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsində bir neçə üstün metod vardır:

1. Diaqnostik testlər – tələbələrin dil bilikləri və çatışmayan sahələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir;

2. Formativ qiymətləndirmə – davamlı rəy əsasında tələbənin inkişafını izləməyə imkan yaradan metoddur.

3. Summativ qiymətləndirmə – məlumat toplamaq və yekun nəticələri qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

4. Beynəlxalq testlər – IELTS, TOEFL və digər beynəlxalq sertifikat imtahanları tələbələrin qlobal miqyasda dil biliklərini ölçməyə imkan verir.

Ali pedaqoji təhsildə ingilis dilinin qiymətləndirilməsi, müəllim və tələbələrin dil bacarıqlarını dəyərləndirmək, onların mövcud bilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək və gələcək tədris hədəflərini formalaşdırmaq üçün mühüm bir mexanizm rolunu

oynayır. İngilis dili tədrisinin inkişafı dedikdə, əsas diqqət tədris proqramı, dərsliklər, infrastruktur və imtahan nəticələri kimi amillərə yönəldilir.

Baxmayaraq ki, ingilis dilinin tədrisi sahəsində müəyyən yeniliklər mövcuddur, qiymətləndirmə metodlarında hələ də çatışmazlıqlar qalmaqdadır. Tədrisin keyfiyyəti və tələbələrin nailiyyətləri barədə məlumatlar əsasən qiymətləndirmə nəticələri vasitəsilə tələbələrə, müəllimlərə, valideynlərə və idarəetmə qurumlarına çatdırılır. Ali təhsildə ingilis dilinin qiymətləndirilməsi, əsasən, dil bacarıqlarının summativ dəyərləndirilməsinə əsaslanır.

Tədqiqatçılar (Begum & Farooqui, 2008) ingilis dilinin tədrisində yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqini tələbələrin dinləmə, səlis nitq, effektiv ünsiyyət, mətnləri anlama və yazılı ifadə bacarıqlarının inkişafı üçün vacib hesab edirlər. Lakin mövcud qiymətləndirmə sistemində dinləmə-anlama, analitik oxu, akademik yazı və tənqidi düşüncə bacarıqlarına az diqqət yetirilir. Araşdırmalar göstərir ki, tələbələrin gündəlik ingilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsi əvəzinə, əsas diqqət linqvistik təhlilə, yəni qrammatik vahidlərin seçimi, fonetik xüsusiyyətlər, lüğət istifadəsi və cümlə tərcüməsinə yönəldilir.

Nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsində tələbələrin yalnız lüğəti düzgün işlətməsi və cümlələri təkrarlaması əsas götürülür. Eyni zamanda, tənqidi düşüncə və analitik təhlil qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş vasitələrin olmaması tələbələrin sərbəst düşüncə, təhlil və sintez bacarıqlarını yetərinə formalaşdırmır.

Qiymətləndirməyə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- Müəllim faktoru – qiymətləndirmə metodlarının düzgün tətbiqi müəllimin peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır.

- Mütəmadi praktikalar – dili aktiv istifadə etmə imkanlarının yaradılması tələbənin bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir.

- Psixoloji faktorlar – tələbənin özünə inamı və motivasiyası da dil öyrənmə prosesinə təsir edir.

İngilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsi təhsil sisteminin ayrılmaz bir hissəsidir. Düzgün metodlardan istifadə etməklə, tələbələrə öyrənmə prosesini təkmilləşdirmək mümkün olur. Qiymətləndirmə prosesinin şəffaf və effektiv olması, tələbələrə bilik və bacarıqlarını obyektiv dəyərləndirməyə imkan yaradır.

Şəbnəm Xəlilzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-5130-5723>
khalilzade90@inbox.ru

XX əsr Amerika ədəbiyyatında satiranın transformasiyası

***Açar sözləri:** satira, Amerika ədəbiyyatı, qara yumor, satirik güllüş, tənqid*

***Keywords:** satire, American literature, black humor, satirical laughter, criticism*

Satira ictimai mübarizənin bir vasitəsi kimi mənşəyi, genezisi lap qədimlərdə, antik dövrlərdə meydana gəlmişdir. Antik dövrdə satira əvvəlcə xalq yaradıcılığı formasında üzə çıxmışdır. Satira cəmiyyətdə baş verən hadisələrə münasibətdə reallığı tənqid edən ədəbi janrdır. Satira heç vaxt, xüsusilə də hakim ideologiyaya münasibətdə alqışla qarşılanan ədəbi janr olmamışdır. Hər bir ədəbi janr kimi, satira janrı da öz başlanğıcından üzü bəri təkamül yolu keçmişdir. İnsanların həyat tərzi, ideologiyaları, sosial, siyasi və ictimai düşüncələri dəyişdikcə, bu janr da müəyyən dəyişiklərə məruz qalmışdır.

Ədəbiyyatda satira Qədim Roma ədəbiyyatında yaranmışdır. Orta əsrlərdə isə nümunələri daha çox şifahi xalq ədəbiyyatında meydana çıxmışdır. Tədqiqatçıların fikrinə əsasən, qədim yunan filosofu Antisfen, antik filosof və yazıçı Bion Borisfenit satira janrının əsasını qoymuşlar. Qədim Yunan dramaturqu Aristofan isə “komediyanın atası” hesab edilir. O satiranın, satirik güllüşün müxtəlif formalarından məharətlə istifadə etmiş, öz əsərlərində xalqın iztirablarını, məşəqqətlərini, hiyləgər, zalım və qəddar dövlət xadimlərinin əməllərini öz əsərlərində ifşa etmişdir. Onun yaradıcılığı, satirik üslubda yazdığı komediyaları Avropa

ədəbiyyatında satirik janrın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, hər bir dövrdə satirik olmayan şair və yazıçıların da yaradıcılığında müəyyən mənada satira elementlərinə rast gəlinir, çünki satira cəmiyyətdə mühüm sosial-siyasi rola malikdir. Yazıçı satirik janrda yazdığı əsərlərdə hakimiyyətə qarşı öz tənqidi fikirlərini səsləndirə bilir, qlobal problemlərə toxunur, cəmiyyətdəki qüsurlar və nöqsanları müşahidə edərək, həyat həqiqətlərini, reallıqları inandırıcı, eyni zamanda gülüş, rişxənd dolu bir üslubda izah edərək insanları ətrafda baş verən naqisliklər, eybəcərliklər fonunda nələrin baş verdiyini dərk etməyə, düşünməyə məcbur edirlər. Satira ustaları hər zaman öz dövrünün, zamanının qabaqcıl fikir və ideyaları ilə silahlanmış ziyahları olmuşdur. Satira neqativ hadisələrə özünəməxsus tərzdə, xüsusi qanunlar çərçivəsində baxmışdır. Satiranın şərti olaraq, iki vektor üzrə təkamülü qeyd olunmuşdur: Birinci satirik vektor satiranın təsvir edilən hadisələrini absurdluğa aparan fantastik yöndə nəqletməsinə əsaslanır. Bu halda müəllif hiperbolizasiya, qroteks, fantastika elementlərindən istifadə edərək, bir-birinə zidd və ictimai-mədəni hadisələri nümayiş etdirir. Belə bir nəqletmədə əsas janr kimi müxtəlif modifikasiyalarda əsas süjet xətti olmayan, müxtəlif vəziyyətləri, personajları daha dolğun şəkildə göstərməyə imkan verən satirik roman janrı əhəmiyyət kəsb edir. İkinci satirik vektor isə satiranın tiplərini və xarakterini şərtləndirir. Bu zaman solumun, cəmiyyətin sosial qruplarının neqativ cəhətləri satirik əsərin personajlar sferası vasitəsilə solumdan kənara çıxmaq şərti ilə üzə çıxır. Linda A.Morris satira ilə bağlı belə bir fikir söyləmişdir: “Yumora əsaslanan hər hansı bir əsər həm insani, həm də cəmiyyətə xas olan uğursuzluqları ifşa edir və satiranın məqsədini aydınlaşdırmağa cəhd göstərir.”

Satira hər bir cəmiyyətin güzgüsüdür. Satirik janrda yazan şair və ya yazıçı həmin güzgüdə hər bir kəsin əsl simasını, xarakterini göstərməyi bacarmalıdır. Cəmiyyətdəki narazılıqları,

eybəcərlikləri göstərmək, tənqid hədəfinə çevirərək acı gülüş yaratmaq üçün satira bir bədii vasitə kimi rəngarəng və çox kəskin maneraya malik bir janrdır. Edvard. A və Lillian D. Blum belə bir yanaşma ilə çıxış edərək bildirmişdir: “Dərinliyi nə olursa olsun, oxucu öz sosial anlamasını və özünü tanımanı həyata keçirmək üçün olan potensialının öncədən qazanılmış satirik təcrübəsindən doğacağını, ortaya çıxacağını etiraf edir.”

XVII əsrdə satirik janra qarşı bir qədər sönük münasibət nəzərə çarpır. Lakin fransız yazıçı J.B.Molyerin simasında satirik janr yenidən çiçəklənmə dövrünü yaşamağa başlayır. Maarifçilik dövründə satirik janrın təkamülü prosesinə satirik əsərləri, komediyaları ilə D.Defo, T.D.Smoletta, P.Bmarşe öz töhvələrini vermişlər. Elə həmin dövrlərdə D.Didronun, Volterin və digər yazıçıların qələmindən çıxan əsərlər, dünyanı radikal dəyişikliklərə çağıran satirik romanlar işıq üzü görmüşdür. Dövrün ən məşhur romanlarından biri də D.Sviftin “Quliverin macəraları” romanı olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Bernard Şounun satirası xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bernard Şounun yaradıcılığında satira əsasən ruhanilərə və meşşanlığa qarşı yönəlmişdi. Satirik janrın sosial funksiyasını müşahidə edən Corc A. Test təsdiq edir ki, “satira müxtəlif istiqamətlərdə təcavüzün, aqressiyanın azaldılmasında, potensial olaraq bölücü, xaotik olan niyyətin bədii və faydalı ifadə tərzinə çevrilməsində yeganə yol kimi görünür.” XIX əsrin yazıçıları satira janrına yeni çalarlar əlavə etməyə başlamışlar. F.Fuko, L.Tik, K. Bentano, Ç.Dikkens, O. de Balzak , V.Hüqo kimi yazıçılar o dövrün hakim janrı olan roman janrında satirik elementləri inkişaf etdirmişlər. XX əsrdə müəlliflər artıq satira janrında süjetin kosmik simvolikalarla fəlsəfi-abstrakt istiqamətinə diqqət çəkirlər. Ən çox A. Kamyunun, V.V.Nabokovun əsərlərində bu özünü büruzə vermişdir. XX əsr ABŞ satirik nəsrinə M.Tvenin , F.Dannın,

A.Birsin adları ilə bağlıdır. Satiranın ABŞ-da inkişaf prosesindən bəhs edərkən “qara yumor” termininə də toxunmaq lazımdır. Satira və qara yumorun fərqli xüsusiyyətləri olsa da, dünyanın bir çox yazıçılarının, həmçinin ABŞ yazıçılarının “qara yumora” aid olan əsərləri meydana çıxmağa başlamışdır. XX əsrin 50-70-ci illərində ABŞ ədəbiyyatında “qara yumora” aid edilən bir çox əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin əsərlərdə “qara yumor” termininin istifadəsi tez bir zamanda dəbdən düşmüş və “postmodern” termini ilə əvəz edilməyə başlamışdır. Amerika satirik yaradıcılığının kökü çox uzaqlara gedir, xalq yaradıcılığında, folklorda satirik elementlərə kifayət qədər rast gəlinir. XX əsrdə ümumilikdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında satira janrı çox intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə Amerika ədəbiyyatı qeyri-ənənəvi süjetlərin eksperimenti ilə xarakterizə olunur. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ABŞ ədəbiyyatı müəlliflərinin fərqli dünya qavrayışları təsiri altında yaratdıqları əsərlər öz orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə seçilməyə başlamışdır. Müasir Amerika ədəbiyyatı da digər xalqların ədəbiyyatı kimi müəyyən problemlərə malikdir və bütövlükdə ABŞ ədəbiyyatı, xüsusilə də satirik nəsr az tədqiqat predmetinə çevrilmiş janrlardandır. Çağdaş Amerika ədəbiyyatında son zamanlar siyasi satirik romanlara diqqət artmışdır. Bu romanlar Müasir Amerika siyasətini xarakterizə edən əsərlər hesab edilir. XX əsrdə yaşamış və müasir dövrün satirik yazıçılarına Kurt Vonnequtu, Bryus Cey Fridmanı, Corc Simmons Bartı, Ceyms Patrik Dorlini, Kritofor Teylo Baklini, Corc Sondersi nümunə kimi göstərmək mümkündür.

Beləliklə, nəinki Amerika ədəbiyyatında, eləcə də digər xalqların ədəbiyyatında satira janrı mühüm yer tutur. Satira insan həyatını mümkün qədər yaxşılaşdırmaq, dolğun və mənalı etmək kimi məqsədlərə xidmət edir.

Nazilə Rəhimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-7353-7798>
rnazile@inbox.ru

Xarici dilin öyrənilməsində daxili və xarici motivasiya

Açar sözlər: təhsil, daxili və xarici motivasiya, konsept, psixoloq, mütəxəssis

Keywords: education, intrinsic and extrinsic motivation, concept, psychologist, specialist

Dil öyrənməsində daxili və xarici motivasiya konsepsiyası sosial psixologiyadan qaynaqlanır. Sosial psixoloqlar arasında daxili və xarici motivasiyanın tərfi ilə bağlı mübahisələr xarici dil tədqiqatçılarının daxili və xarici amillərin ikinci dil öyrənmə motivasiya tədqiqatına gec inteqrasiyası üçün səbəb ola bilər. Mütəxəssislər arasında mübahisələr davam edir, çünki daxili və xarici motivasiya ilə inteqrativ və instrumental motivasiya arasındakı münasibət birmənalı deyil.

Dornyenin fikrincə, motivasiyanın inteqrativ komponenti fərqli sahələrdəki motivasiya mütəxəssisləri tərəfindən fərqli qəbul edilmişdir. Dornye üçün inteqrativ motivasiya pozitiv “İkinci dil qrupuna meyl, qarşılıqlı əlaqə və həmin cəmiyyətin dəyərli üzvünə bənzəmək arzusunu” əhatə edir. Beləliklə, cəmiyyətə səmimiyyət, hörmət və bəzən eyniləşdirmə inteqrativ motivasiyanın elementləridir. Kariera inteqrativ motivasiyanın “hədəf dil qrupuna qarşı müsbət münasibət və hisslərə” aid olduğunu ifadə edərək Dornyenin tərifini vurğulamışdır (Dörnyei, 1994, s.270).

İnteqrativ və instrumental motivasiya konsepsiyası Qardnerin irəli sürdüyü yenilikçi fikirlər ilə zənginləşmişdir. Gardner,

inteqrativ və instrumental motivasiyanın ikitərəfli olmadığını vurğulayaraq sələfləri ilə razılaşmır. Qardner üçün inteqrativ motivasiya instrumental motivasiyanı əvəz edir və onun nəzəriyyəsi motivasiyanın inteqrativ aspektinə əsaslanır çünki, “Motivasiya bir münasibətin tərkib hissəsinə daxil olan məqsədyönlü bir davranışdır” (Gardner, 2006, s.241).

Instrumental motivasiya isə mütəxəssislər arasında hər hansı bir mübahisəyə səbəb olmur: “Daha yaxşı bir iş və ya daha yüksək əmək haqqı qazanmaq kimi ikinci dil bacarıqlarının potensial faydalı qazanclarından” bəhs edilir.

Kariera və Dornye üçün daxili motivasiya birbaşa bir şəxsin bir fəaliyyət göstərdikdə bundan razı qalması və məmnuniyyəti ilə əlaqələndirilir. Kariera daxili motivasiyanın öz naminə bir fəaliyyət göstərmək demək olduğunu bildirir. Əlavə olaraq, Dornye daxili motivasiyanın “hər hansı bir davranışın daxili cəhətdən faydalı olması üçün bir şərt olaraq” müstəqilliyi təsdiqləməsi lazım olduğunu vurğulayır. Xarici motivasiya isə Dornye və Karieraya görə xarici mükafatlar və ya təhdidlərlə birbaşa əlaqəlidir. Kariera “daxili və xarici motivasiyaları ikitərəfli deyil, lakin davamlıdır ” fikrini dəstəkləyən tədqiqatçılarla razılaşır.

Daxili və xarici motivasiyalar mükafat yönümlüdür, yəni, fəaliyyəti özü üçün həyata keçirir. Bir qrup üzvləri ilə ünsiyyət qurmaq və ya daha yaxşı maaş almaq kimi inteqrativ və instrumental motivlər sosial yönümlüdür.

Motivasiya ilə bağlı əvvəlki tədqiqatların əksəriyyəti iştirakçıların motivasiyasının işin məzmunu ilə birbaşa əlaqəli olduğu məktəblərdə, liseylərdə və ya universitetlərdə qurulmuşdur və valideynlər, müəllimlər, ümumiyyətlə motivasiya dəyişkənləri və şagirdlərin nailiyyətləri üçün təsirli amillərdir. Yetkin motivasiya daha çox özünü təyin edən bir prosesdir və yetkin şagirdlərin motivasiya faktorlarını öyrənmək çox sayda fərqi diqqətə almağı nəzərdə tutur. Tələbələrin şəxsi və peşə həyatı,

habelə ingilis dili və mədəniyyət olaraq fərdi qavrayış və təcrübəsi kimi böyüklərin ingilis dilini öyrənmə motivasiyasına müdaxilə edə biləcək müxtəlif amillər mövcuddur.

Bu gün Stokholmdakı ingilis dili müəllimlərinin yetkinlərin təhsilində mühüm rolu var, çünki bu dilin özü cəmiyyətdə fərdi tərəqqi üçün bir şərtədir. Bununla birlikdə, Təhsil Nazirliyi ingilis dili müəllimlərinə şagirdlərin məmnuniyyətini ölçən xüsusi pedaqoji məqsədlər və anketlər təqdim edərsə, müəllimlər şagirdlərinin motivasiya profilini anlama və qavraya biləcəklər. Bu iş İsveçdə böyüklər təhsili üçün əlavə araşdırmaların aparılmasının vacibliyini və Dornye çox məhdud hesab etdiyi müəllimlərin təhsil proqramlarında motivasiyanın yerini genişləndirməyin zəruriliyini vurğulayır. Yetkin tələbələrin ingilis dilini qavramaları və istifadəsi, şübhəsiz ki, İsveç müəllimlərinin təcrübələri ilə əlaqədardır və sinfin aktiv xüsusiyyətləri olmalıdır. Bu iş, böyüklərin ingilis dilini öyrənmək motivasiyasında mədəni fərqləri, qabiliyyəti, öyrənmə tərzlərini və strategiyalarını araşdırmaq üçün daha çox araşdırmaya ehtiyac olduğunu göstərir.

Öyrənmənin öz cəhdləri haqqında müsbət bir fikir sahibi olması üçün ona dərəcə və hər cür təhsil, məktəb və akademik təşviq kimi bəzi mükafatlar verilməlidir. Buna görə, siniflər üçün hazırlanmış təşviqlər yaxşı və ya müsbət bir öyrənmə nəticəsinə nail olmaq üçün vacib rol oynayır. Şagird, həqiqətən, zəhmətinin müəllim tərəfindən qiymətləndirildiyini bilməlidir. Bu səbəbdən müəllimlər kiçik və cüzi də olsa, şagirdlərinin bütün fəaliyyətlərindən xəbərdar olmalıdırlar. Bundan sonra, şagirdlərin yaxşı işləri və ya fəaliyyətləri üçün müsbət cavablar (reaksiyalar) göstərməlidirlər. Beləliklə, dil öyrənmələrin davranışlarına görə uyğun mükafatların verilməsi vacib və əvəzolunmaz məqamdır. Müəllim bundan əlavə dil öyrənmələrin daxili, xarici, həm də inteqrasiya olunmuş və instrumental

motivasiyasından irəli gələn müsbət davranışlarını və təqdirəlayiq fəaliyyətlərini nəzərə almalı, diqqət göstərməli və nəhayət gücləndirməlidir.

Nəticə olaraq, motivasiya birbaşa dil öyrənənin öyrənmə metodlarına, bacarıqlarına və təcrübələrinə təsir göstərir. Yəni motivasiya, oxumaq, anlamaq, danışmaq və yazmaq kimi dil tədrisinin istənilən səviyyələrini inkişaf etdirməklə yanaşı, öyrənənlərin əcnəbilərlə ünsiyyətinə, öyrənmə miqdarını təyin etməyə yüksək təsir göstərir. Qısaca motivasiya dil öyrənmənin həm keyfiyyətinə, həm də miqdarına birbaşa təsir göstərir.

Ədəbiyyat

2. Dörnyei, Z. (1994). Motivation and motivating in the foreign language classroom. *The Modern Language Journal*, 78(3), 273-284.
3. Gardner. (2006). *Gardner's Socio-educational Model*. "A main feature of the socio-educational model is motivation".
4. "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının tezisləri (06-07 dekabr 2018-ci il, Bakı – Azərbaycan). ADU.
5. Nəzərov, A. (2012). *Müasir təlim texnologiyaları*.

Fidan Yusifova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orchid.org/0000-0002-0300-0749>

yusifovaf@gmail.com

Müasir dilçilikdə dil və nitq konsepsiyalarının əlaqəsi

Açar sözlər: dilçilik, nitq, dil, konsepsiya, kommunikasiya

Keywords: linguistics, speech, language, concept, communication

Ferdinand de Sössür dil və nitq arasındakı əlaqəni ilk dəfə olaraq aydın şəkildə fərqləndirən alimdir. O, dilin “hazır bir məhsul” olduğunu, nitqin isə “zəka və iradənin fərdi bir aktı” olduğunu qeyd etmişdir. Bu yanaşmaya görə, dil bir sosial fenomen olaraq qəbul edilir, nitq isə fərdi bir fenomen olaraq qəbul edilir. Sössür bu iki anlayışın bir-biri ilə əlaqəli olduğunu, çünki “nitq olmadan dil formalaşmaz” ifadəsini də vurğulamışdır. L.V.Şerba isə Sössürün yanaşmasına fərqli bir baxış açısı gətirərək, dilin sistemi, dil materialı və nitq fəaliyyətinin birliyini vurğulamışdır. O, nitq fəaliyyətinin dil materialına əsaslandığını və bu fəaliyyətin dil sistemində dəyişikliklərə səbəb olduğunu bildirmişdir. Belə ki, Noam Xomskinin transformasiya-generativ qrammatika nəzəriyyəsi dilin dinamik təhlilinə yeni yanaşmalar gətirmişdir. Bu yanaşma dilin strukturunun dinamikliyini və dil istifadəçilərinin dil bacarığını araşdırır, həmçinin dilin müxtəlif funksiyalarını daha dərinlən öyrənir. Chomsky'nin yanaşması, dilin strukturunun dəyişkən təbiətini və fərdi istifadəçilərin dilə təsirini önə çıxarır. İ.A.Boduen de Kurtene dilə psixoloji bir fenomen kimi yanaşmış və daha sonra onu psixo-sosial bir fenomen olaraq təyin etmişdir. Onun fikrincə, dil insanın dünyagörüşünü və əhval-

ruhiyyəsini əks etdirir və bu səbəbdən dilin özünəməxsus bir bilik olduğunu bildirir. V.A.Zveginsev isə nitqi ünsiyyət vasitəsi olaraq görür, dilə isə mənanın “diskretləşdirilməsi” kimi baxır. F.M.Berezin və B.N.Golovin dilin və nitqin təsnifatını verərək dilin “simvolların toplusu” olduğunu, nitqin isə “kommunikasiya aktında dil materialı içində ardıcıl simvol sırasıdır” deyə qeyd edirlər. A.İ.Smirmitskiy dil və nitqi psixoloji fenomenlər olaraq qəbul etmiş və dilin tam şəkildə nitqdə təzahür etdiyini vurğulamışdır. A.A.Potebnya dilin fərdi düşüncədə və xalqın yaddaşında mövcud olduğunu bildirərək, dil və nitqin obyektiv və subyektiv ifadələr olaraq fərqləndiyini qeyd edir.

Müasir dilçilikdə antropentrizm prinsipi əsas prinsip olaraq qəbul edilir. Bu yanaşmaya görə, dil və nitq arasındakı fərqlər, insanın şəxsi təcrübəsi və sosial kontekstdən asılı olaraq formalaşır. Bu zaman dilin yalnız ədəbi normativlərindən deyil, həm də müxtəlif sosial qrupların və yaş qruplarının fərdi nitq xüsusiyyətlərindən də danışılır. Sapir-Whorf konsepsiyasına əsaslanaraq, müasir dilçilər dilin insanın dünyanı necə gördüyünü müəyyənləşdirən bir vasitə olduğunu qəbul edirlər. Bu müxtəlif nəzəriyyələr və yanaşmalar, dilin və nitqin təhlili zamanı əsas xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılmasında əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dilçilik getdikcə dil və nitqi ayrı-ayrı anlayışlar kimi deyil, tək bir fenomen kimi nəzərdən keçirməyə daha çox meyl edir. Vacibdir ki, tarixən bu terminlərin müxtəlif varlıqlar kimi şərh olunmasına baxmayaraq, müasir elmdə onların qarşılıqlı əlaqəsinə və bağlılıqlarına diqqət yetirilir. Dil, nitqdə ifadə olunan düşüncələri əks etdirir və dil nitqdə reallaşır. Lakin buna baxmayaraq, dil və nitq eyni anlayışlar deyildir.

Dil, səsler, morfolojiya, leksika və sintaksis kimi müxtəlif səviyyələri əhatə edən əlamət və qaydalar sistemi kimi başa düşülür. Nitq isə dilin mövcudluq formasını təşkil edir, hansı ki, ünsiyyət prosesində şifahi və ya yazılı formada təzahür edir. Nitq, dil fəaliyyətinin nəticəsi olaraq danışanın fərdi

xüsusiyyətlərini əks etdirir və ünsiyyətin kontekstindən asılıdır. Bu baxımdan, nitq hərtərəfli bir prosesdir və o, nitq aktının fiziki reallaşması, danışanın xüsusiyyətləri, intonasiya, həyat təzi və ifadə formaları ilə yanaşı, ünvanlının qəbulunu və müraciətin mövzusunun da əhatə edir. Dil və nitq bir-birinə təsir edərək inkişaf edir və bir-birini daim tamamlayır. Beləliklə, müasir dilçilikdə bu anlayışların öyrənilməsi onların qarşılıqlı əlaqəsinə, yəni sərt bir şəkildə ayırd edilməməsinə diqqət yetirir. Bu yanaşma dilçilik hadisələrinin təbiətini və dinamikasını daha dərinləndirən başa düşməyə imkan verir. Etiket tələblərindən, ünsiyyət sferasından və ünsiyyət üsulundan (yazılı və ya şifahi) asılı olaraq insan yaratdığı nitq məhsullarını (funksional dilçiliyin səriştəsi) fərqləndirir”.

Dil nitq fəaliyyəti ilə hər an danışanın özünüifadə vasitəsinə çevrilir. Dil nitqə bütün quruluşu ilə deyil, parçalanmış şəkildə toxunur, natiqin ehtiyaclarına uyğun olaraq. Söz (dil vahidi) danışan tərəfindən danışdığı şeyə subyektiv münasibət bildirmək üçün istifadə olunur. Hazırda qlobal təhsil məkanına daxil olmağa yönəlmiş yeni təhsil sistemi yaradılır. Təhsilin modernləşdirilməsi konsepsiyası müasir məktəb qarşısında sürətlə dəyişən dünyada, gələcəyin yüksək qeyri-müəyyənliyi şəraitində yaşamağa hazır olan şəxsiyyətin formalaşdırılması vəzifəsini qoyur. Bu, müəllimləri tədrisə ənənəvi yanaşmaları yeniləməyi və onları təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verəcək, şagirdlərin qabiliyyət və maraqlarını dərk etməyə imkan verəcək, onların şəxsi yaradıcılıq potensialının inkişafını təmin edəcək yeniliklərlə tamamlamağa məcbur edir. Son illərdə artan məlumat axını linqvistik səriştənin inkişafına və tələbələrə kommunikativ universal təhsil fəaliyyətinin formalaşmasına diqqət yetirməyi tələb edir. Dil səriştəsi dil və nitqi mənimsəməyə, özünü inkişaf etdirməyə və şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəlmiş idrak fəaliyyətinin prosesi və nəticəsidir. Kommunikativ səriştə həyatın istənilən

sahəsində praktik insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Müasir cəmiyyətdə şifahi və yazılı nitqi mükəmməl bilən, hərtərəfli savadlı insanlara xüsusi ehtiyac var. Peşəkar, işgüzar əlaqələr, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr müasir insandan həm şifahi, həm də yazılı nitqdə müxtəlif ifadələr yaratmaq üçün universal bacarıq tələb edir. Bundan əlavə, kommunikativlik prinsipinin həyata keçirilməsi assimilyasiya üçün nəzərdə tutulmuş dil materialının təqdimatı və sonrakı metodik inkişafı metodunda, xüsusən də rus dili üçün mövcud proqramda nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verən tapşırıqlar və tapşırıqlar sistemində özünü göstərməlidir. Müvafiq dil vasitələrinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş kommunikativ tədris texnologiyalarına diqqətin artırılması tələbələrin nitqlə qarşılıqlı əlaqədə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə imkan verir və sosial uyğunlaşmanı təkmilləşdirir, öyrənmə prosesində ünsiyyətə güvənmək tələbələrin fərdi oriyentasiyasını təmin edir. Dil vasitələrinin mənimsənilməsi (bacarıq və bacarıqlar səviyyəsində) ilə mürəkkəb nitq bacarıqlarının inkişafı arasında əvvəllər başa düşüldüyü və şərh edildiyi kimi təkcə vasitələr və məqsədlər arasındakı əlaqə deyil, həm də hissə ilə bütövlük arasında əlaqə də fəaliyyət göstərir. Fakt budur ki, fonetik və qrafik bacarıqlar, orfoqrafiya, leksik və qrammatik bacarıq və qabiliyyətlər mürəkkəb nitq bacarıqlarının tərkib hissələrini təşkil edir. Dil vasitələri sahəsində bacarıq və bacarıqlar, xüsusən də qrammatik və leksik bacarıqlar ilk növbədə real dil ünsiyyətinə yaxın şəraitdə inkişaf etdirilməlidir. Bu vəziyyətdə, onlar istənilən köçürməni və nəticədə mürəkkəb nitq bacarıqlarının ayrılmaz komponentləri kimi fəaliyyət göstərməyi ən çox bacarırlar. Məhz bu təlimlər müvafiq dil materialının konsolidasiyası və təkrarlanması prosesində dominant mövqə tutmalıdır. Ünsiyyət yönümlü dil məşqləri tələbələrdən gücləndirilmiş və ya təkrarlanan dil materialından istifadə edərək elementar ünsiyyət tapşırığını həll etməyi tələb

edir. Nəticə etibarilə, onlar müvafiq dil vasitələrinin istifadəsində tələb olunan avtomatizm dərəcəsinə nail olmaq məqsədi ilə kommunikativ diqqəti birləşdirir.

Sədaqət İsgəndərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6582-589X>
amil_ismayilov_1993@mail.ru

Ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmə yolları

Açar sözlər: şagird, ünsiyyət, nitq vərdişləri, metod

Keywords: student, communication, speech habits, method

Ünsiyyət sözü danışmaq, yazmaq və ya başqa bir şəxsə mesaj göndərmək mənasından başqa bir çox şeyi ifadə edir. Bu, mesajın hədəf auditoriyaya çatmasını və alıcının mesajı düzgün başa düşməsinə və cavab verməsinə təmin edir. Ünsiyyət davranışın mühüm aspektidir; insan ünsiyyəti insan davranışına təsir edən bütün amillərdən təsirlənir.

Ünsiyyət qarşılıqlı başa düşülən simvollar vasitəsilə bir fərddən və ya təşkilatdan digərinə məlumat və məna ötürmə prosesidir. Əsas elementi mənadır. Ünsiyyətin əsas məqsədi bu mənanın ötürülməsidir. Ünsiyyət prosesi o zaman müvəffəq olur ki, qəbuledən ideyanı göndərənə nəzərdə tutduğu kimi başa düşsün. Hər iki tərəf təkcə ötürülən məlumatı deyil, həm də həmin məlumatın mənasını anlamalıdır.

Ünsiyyət şifahi və şifahi olmayan, yazılı, vizual və dinləmə daxil olmaqla bir çox formada baş verir. Bu, şəxsən, internetdə (forumlarda, sosial mediada və veb saytlarda), telefonla (proqramlar, zənglər və videolar vasitəsilə) və ya poçtla baş verə bilər.

Ünsiyyət bacarıqları düzgün danışmaq və yazmaq üçün lazım olan bacarıqlardır. Ünsiyyət davamlı və dinamik bir prosesdir. Bu, məlumatın düzgün kontekstdə yayılmasını və anlaşılmasını əhatə edir. Gündəlik ünsiyyətdə insanlar danışmaq dilindən və qeyri-verbal işarələrdən istifadə edərək öz fikirlərini, duyğularını, rəylərini və düşüncələrini təsadüfi şəkildə ifadə

edirlər. Bu cür ünsiyyətdə anlaşılmazlıq ehtimalı böyükdür. İstər formal, istərsə də qeyri-rəsmi vəziyyət olsun, ünsiyyət mənalı, təsirli və düzgün olmalıdır. Effektiv ünsiyyət zamanı diqqətlə dinləmək və istənilən vəziyyətdə aydın yazmaq və danışmaq bacarığı olmalıdır. Buna görə də effektiv ünsiyyət üçün yaxşı oxuma, yazma, danışma və dinləmə bacarıqları vacibdir. Effektiv ünsiyyət sözlərin düzgün istifadəsini, düzgün tələffüzü, sözlərin çatdırılma sürətini, uyğun ton və bədən dilinə uyğun olmasını tələb edir. Mesajı çatdırmaq üçün vasitələrdən düzgün istifadə ünsiyyəti mənalı edir. Effektiv ünsiyyət insanları mesajlara düzgün cavab verməyə və bir-biri ilə ahəngdar işləməyə sövq edir. Təməşəçilərlə göz təması saxlayarkən düzgün danışa bilən, auditoriyanın ehtiyaclarına uyğun müxtəlif lüğət və ifadəli nitqdən istifadə edən şəxs ümumiyyətlə effektiv natiq sayılır. Eynilə, effektiv yazıçı öz mesajını və fikirlərini oxuculara çatdırmaq üçün müxtəlif üslub və üsullarda yazılı sözlərdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

İdeyanın ötürülməsi üçün ideyanı ifadə edən simvollardan (sözlər, işarələr, şəkillər, səslər) istifadə etməliyik. Simvollar ünsiyyət qurmaq niyyətində olduğumuz şəxs və ya şəxslər tərəfindən başa düşülməlidir. Hər ikisi istifadə olunan simvollarla eyni mənanı verməlidir; əks halda, yanlış ünsiyyət yaranar.

Şagirdlərə uğurlu şifahi nitq fəaliyyətləri qurmağa kömək etməkdə şifahi ünsiyyət üçün tələblərin müəyyən edilməsi və müxtəlif üsullardan istifadə orta məktəblərdə ingilis dili dərslərində kommunikativ bacarıqların artırılmasına kömək edir.

Bir çoxumuz istər şəxsən, istərsə də əlimizdə olan saysız-hesabsız rəqəmsal platformalarda insanlarla hər gün ünsiyyət qururuq. Bəs ünsiyyətimizin nə qədəri həqiqətən nəzərdə tutulan auditoriyaya və ya şəxsə ümid etdiyimiz şəkildə çatır? Effektiv ünsiyyət bizdən ifadə etməyə çalışdığımız şeydə aydın və tam olduğumuzu tələb edir. Effektiv ünsiyyət mesajın aydınlıq və məqsədlə qəbul edilməsi və başa düşülməsi üçün fikir, düşüncə,

rəy, bilik və məlumat mübadiləsi prosesidir. Effektiv ünsiyyət qurduqda həm göndərən, həm də qəbul edən özünü məmnun hiss edir.

Effektiv ünsiyyət, nəzərdə tutduğunuz mesajın başqaları tərəfindən düzgün qəbul edilməsini və başa düşülməsini təmin edir. Aydın və qısa dildən istifadə etməklə, müvafiq kontekstlə təmin etməklə və başqalarını fəal şəkildə dinləməklə biz anlaşılmazlıqları minimuma endirə və özümüzü daha yaxşı izah edə bilərik. Bu, həm şəxsi, həm də peşəkar şəraitdə daha güclü əlaqələrə və artan harmoniyaya gətirib çıxarır.

Məlumatın ötürülmə üsulundan və ya istifadə olunan vasitədən asılı olaraq müxtəlif ünsiyyət formaları mövcuddur. Ünsiyyət danışmaq, oxumaq, rəqs etmək, işarə dili, bədən dili, toxunma və göz təması, internet və hətta geyim tərzini kimi bir çox formada ola bilər. Müəllimlər tələbələrə bilikləri müxtəlif üsullarla, o cümlədən sinifdə üzvbüz təlim, yazılı qeydlər, əyani vəsaitlər və təcrübələr və video konfranslar kimi onlayn resurslar vasitəsilə ötürüklərindən, tədris də ünsiyyət formasıdır. Ünsiyyət növləri ümumiyyətlə aşağıdakılardır:

Şifahi ünsiyyət: bu, adından da göründüyü kimi, sözlərdən istifadə etməklə ünsiyyətdir. Buraya səslər, sözlər, dil və danışmaq daxildir. Danışq ünsiyyətin effektiv üsuludur: o, şəxslərarası ünsiyyət və ictimai nitq kimi təsnif edilir. Şəxslərarası ünsiyyət bir şəxs digəri ilə birbaşa danışdıqda baş verir. Bu vəziyyətdə ünsiyyət qeyri-rəsmi olur və həm göndəricini, həm də qəbuledəni idarə edən sosial normalarla məhdudlaşdırılsa da, həqiqi hisslərin ifadəsi üçün açıq olacaqdır. İctimai nitq bir adamın böyük bir qrupla danışdığı zaman baş verir. Bu, natiqin ilk növbədə konkret nəticəyə nail olmağa yönəldiyi formal, qaydalara bağlı ünsiyyət nümunəsidir. Nətiqlər bu vəziyyətlərin hər hansı birində mübahisə etmək, öyrətmək, inandırmaq və ya əyləndirmək məqsədi daşıya bilər.

Qeyri-şifahi ünsiyyət sözlərdən istifadə etmədən fikirlərin çatdırılması prosesidir. Bu, bədən dili, toxunma və səs tonundan istifadə etməklə şifahi olmayan şəkildə ifadə etdiyimiz bütün məlumatları, mesajları və anlayışları əhatə edir. Musiqi, rəqs, rəsm, teatr və heykəltəraşlıq şifahi olmayan ünsiyyət nümunələridir. İşarə dili hər kəsin istənilən vaxt istifadə edə biləcəyi qeyri-şifahi ünsiyyət nümunəsidir. Demək olar ki, hər şey bir işarə kimi istifadə edilə bilər və demək olar ki, hər bir işarə ünsiyyətdə bir çox məqsəddə xidmət edə bilər. İşarənin mənası onun kontekstindən asılıdır.

Yazılı ünsiyyət: bu, yazılı sözlər vasitəsilə digər insanlarla ünsiyyət deməkdir. Yazılı ünsiyyət həm şəxsi, həm də peşəkar məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Yazılı ünsiyyətə misal olaraq qeydlər, hesabatlar, məqalələr, elektron məktublar və mətnlər daxildir. Yazılı ünsiyyətin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, nəzərdə tutulan şəxsə göndərilənə qədər dəfələrlə redaktə edilə və dəyişdirilə bilər.

Yazılı ünsiyyətdə məktubun mətnini hazırlamaq, yazmaq, göndərmək, qəbul etmək və oxumaq şifahi ünsiyyətdə danışmaq, eşitmək, dinləmək və anlamaqdan daha uzun çəkir. Yazılı ünsiyyət daha çox vaxt tələb edir və yazılı ünsiyyətdə əks əlaqə daha yavaş olur. Yazışmalar faylda saxlanır və gələcəkdə istinad üçün istifadə edilə bilər.

Vüsalə Əsgərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində

ADPK

<https://orcid.org/0000-0000-5436-0998>

vusaleliyeva33@gmail.com

İngilis dilinin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadə

Açar sözlər: ingilis dili, bədii ədəbiyyat, qrammatika, tədris

Keywords: English language, fiction, grammar, teaching

Dil öyrənmə prosesində qrammatikanın tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili tədrisində qrammatik biliklərin mənimsənilməsi tələbələrin yazı və danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bununla yanaşı, bədii ədəbiyyatdan istifadə dil öyrənənlərin söz ehtiyatını artırmaqla yanaşı, qrammatik strukturların praktik tətbiqinə dəstək olur. Bu məqalədə ingilis dilinin tədrisində qrammatik materialların öyrədilməsi üsulları və bədii ədəbiyyatın istifadəsinin faydaları araşdırılacaqdır.

İngilis dili qrammatikasının tədrisi müxtəlif metodlara əsaslanır. Müasir tədris yanaşmaları qrammatikanın kontekstual və kommunikativ metodlarla öyrədilməsini vurğulayır. Ənənəvi və müasir metodlar arasında əsas fərqlər aşağıdakılardır:

- Ənənəvi metodlar: Qaydaların izahı və məşqlərin yerinə yetirilməsi əsas götürülür. Tələbələr müəyyən qaydaları əzbərləyir və bu bilikləri testlər və yazılı tapşırıqlar vasitəsilə tətbiq edirlər.

- Kommunikativ metodlar: Qrammatik strukturların danışmaq və yazı vasitəsilə mənimsənilməsinə üstünlük verilir. Praktiki tapşırıqlar və real həyatda istifadə edilə bilən dialoqlar əsasdır.

- İnteraktiv yanaşmalar: Müasir texnologiyalar, o cümlədən onlayn platformalar və oyunlaşdırma üsulları ilə tələbələrin qrammatik bilikləri aktiv öyrənməsi dəstəklənir.

Bədii ədəbiyyat dil öyrənmələrə yalnız yeni sözlər öyrətmir, həm də dilin qrammatik quruluşunu daha dərinlən mənimsəməyə imkan yaradır. Bədii mətnlərdə qrammatikanın real kontekstdə tətbiq olunması tələbələrin öyrəndiklərini praktikada istifadə etməsinə şərait yaradır.

Bədii ədəbiyyatın əsas üstünlükləri:

- Tələbələrin söz ehtiyatını genişləndirir və ifadə tərzini inkişaf etdirir.

- Qrammatik strukturların təbii axarda təqdim olunmasını təmin edir.

- Oxuduqları mətnlər sayəsində tələbələr müxtəlif üslubları və nitq formalarını mənimsəyirlər.

- Mətnlərdəki kontekstdən istifadə etməklə tələbələr naməlum sözlərin və qrammatik konstruksiyaların mənasını daha yaxşı anlayırlar.

Bədii mətnlər vasitəsilə qrammatikanın tədrisini təşkil etmək üçün bir neçə effektiv metod mövcuddur:

- Kontekstual analiz: Tələbələr məqalə və hekayələrdəki qrammatik strukturları müəyyənləşdirib, onların istifadə qaydalarını araşdırma bilirlər.

- Yaradıcı yazı tapşırıqları: Müəyyən bir məqalə və ya hekayə əsasında tələbələrə oxşar strukturlar işlətməklə yeni mətnlər yazmaq tapşırılır.

- Rol oyunları: Bədii əsərlərdəki dialoqlardan istifadə edərək, tələbələr həmin situasiyaları canlandırma bilirlər.

- Qrammatik tapşırıqlar: Müəyyən mətnlər üzərində qrammatik strukturun müəyyən edilməsi və istifadə qaydalarının tətbiq olunması ilə bağlı tapşırıqlar verilməlidir.

İngilis dilinin tədrisində qrammatik materialların mənimsənilməsi mühüm rol oynayır. Lakin bu prosesin daha effektiv

olması üçün bədii ədəbiyyatdan istifadə vacibdir. Bədii mətnlər dilin təbii istifadəsini öyrənməyə, tələbələrin söz ehtiyatını artırmağa və qrammatik strukturların mənimsənilməsinə yardım edir. Beləliklə, müasir tədris metodları bədii ədəbiyyatın və qrammatikanın vəhdətinə əsaslanaraq tələbələrin dil biliklərini daha dərin və mənalı şəkildə inkişaf etdirməyə kömək edir.

Şəbnəm Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-3004-1112>

shebnememmedova18@gmail.com

Bulud texnologiyalarının üstünlükləri və çatışmazlıqları

Açar sözlər: bulud, server, üstünlük, nəzarət, provayder

Keywords: cloud, server, advantage, control, provider

Cloud Computing, yəni bulud hesablamaları, internet üzərindən təqdim olunan xidmətlərə aiddir. Buraya serverlər, saxlama məkanları, proqram təminatı və digər alətlər daxildir.

2020-ci ildə müəssisələrin 60%-i bulud texnologiyasına keçdi, bunun əsas səbəbi COVID-19 pandemiyası zamanı uzaqdan işləməyə tələbatın artması idi. Bulud əsaslı xidmətlər işçilərə istənilən yerdən daha çevik işləmək və əməkdaşlığı davam etdirmək imkanı verdi. Bu tendensiya bizneslərin bulud texnologiyalarına marağının artdığını göstərir. Lakin bu, bütün şirkətlər üçün ideal seçimdirmi? Yoxsa nəzərə alınmalı bəzi çatışmazlıqlar var? Gəlin, bulud hesablama sisteminin əsas üstünlüklərini və mənfi tərəflərini araşdıraq.

Biznes üçün Bulud Hesablamanın üstünlükləri:

1. Daha aşağı xərclər. Bulud əsaslı xidmətlər adətən “istifadə etdikcə ödə” modeli ilə işlədiyindən bizneslər lazımsız xərclərdən qaça bilirlər. Xidmət olaraq proqram (SaaS) və infrastruktur (IaaS) kimi modellər böyük şirkətlər üçün xərcləri optimallaşdırmağa kömək edir. Bununla belə, kiçik və orta bizneslər üçün bəzən yerli server quraşdırmaq daha sərfəli ola bilər.

2. Çeviklik və miqyaslanma imkanı. Bulud xidmətləri biznesin ehtiyaclarına uyğun genişlənmə və ya azaldıla bilər. Müəssisələr yalnız ehtiyac duyduqları resurslar üçün ödəniş edərək, lazımsız investisiyalardan çəkinə bilərlər.

3. Məlumatların təhlükəsizliyi və nəzarət. Bulud serverlərində məlumatların saxlanması itki riskini azaldır. Yerli saxlama sistemləri avadanlıq problemləri və kiberhücumlar qarşısında həssas ola bilər. Bulud texnologiyası isə ehtiyat nüsxələrin saytdan kənar saxlanmasını təmin edərək, məlumatların daha təhlükəsiz olmasına şərait yaradır.

4. Daha rahat giriş imkanı. İşçilər internet bağlantısı olduğu müddətcə istənilən vaxt və yerdən bulud sisteminə daxil ola bilərlər. Mobil cihazlardan belə asanlıqla bulud xidmətlərinə qoşulmaq mümkündür ki, bu da uzaqdan işləməyi daha rahat edir.

5. Effektiv əməkdaşlıq. Bulud əsaslı sistemlər komanda üzvlərinin eyni sənədlər üzərində birgə işləməsinə şərait yaradır. Faylların mərkəzləşdirilmiş şəkildə saxlanması və dəyişikliklərin qeydə alınması daha koordinasiyalı və səmərəli əməkdaşlığa imkan verir. Eyni zamanda, müştərilər və tərəfdaşlarla təhlükəsiz məlumat mübadiləsi aparmaq mümkündür.

Bulud hesablamaları biznes üçün bir çox üstünlüklər təklif etsə də, hər müəssisə üçün uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək vacibdir.

Müəssisələr üçün Bulud Hesablamanın çatışmazlıqları:

1. Məhdud nəzarət və görünürlük. Bulud infrastrukturunun idarəsi xidmət provayderinə aid olduğu üçün daxili idarəetmə yükünü azaldır. Lakin bu, müəssisələrin öz məlumatları üzərində tam nəzarət edə bilmədiyi hissini yarada bilər.

Bəzi hallarda, məlumatların fiziki olaraq harada saxlandığını dəqiq bilmək çətin olur. Bu isə məlumatların təhlükəsiz silinməsi və mümkün kiberhücum risklərinin qarşısının alınması baxımından problemlər yarada bilər. Bir çox bulud provayderi

"ortağ məsuliyyət" modelindən istifadə edir, yəni məlumatların qorunması həm provayderin, həm də müəssisənin üzərinə düşür. Bu səbəbdən, bizneslər öz təhlükəsizlik strategiyalarını inkişaf etdirməli və buludda fəaliyyətlərini izləmək üçün monitoring alətlərindən istifadə etməlidirlər.

2. Təhlükəsizlik riskləri. Təşkilatların 94%-i bulud təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatdır. Dəyərli məlumatları üçüncü tərəfə ötürmək nəzarət imkanlarını məhdudlaşdırdığından, onların necə qorunduğunu bilmək vacibdir.

Bulud əsaslı xidmətlərdə ən çox rast gəlinən təhlükəsizlik problemləri yanlış konfigurasiya və məlumat sızmaları ilə bağlıdır. Bulud platformaları müxtəlif təhlükəsizlik parametrləri təklif etsə də, onların düzgün qurulmaması məlumatların təhlükəyə məruz qalmasına səbəb ola bilər. Bulud infrastrukturu məlumat paylaşımını asanlaşdırır, lakin bu, eyni zamanda, təhlükəsizlik risklərini də artırır. Çox vaxt müəssisələr bulud sistemlərinin təhlükəsizliyini tam anlamır və səhv konfigurasiyalar ciddi problemlərə yol açmağa bilər. Araşdırmalar göstərir ki, təhlükəsizlik boşluqlarının 99%-i məhz insan faktorundan qaynaqlanır.

Bulud xidmətlərinin əlçatan olması böyük üstünlükdür, lakin bu, eyni zamanda icazəsiz şəxslərin sistemlərə daxil olmasını da asanlaşdırmağa bilər. Zəif parol siyasətləri və ya səhv qurulmuş təhlükəsizlik parametrləri kibercinayətkarların hesablarına icazəsiz giriş əldə etməsinə şərait yarada bilər.

Etibarlılıq. Bulud hesablamasının əsas çatışmazlıqlarından biri onun tamamilə internet bağlantısından asılı olmasıdır. İnternet kəsildikdə, bulud əsaslı proqramlara və xidmətlərə giriş mümkün olmur. Gündəlik iş proseslərində internetdən geniş istifadə edildiyi üçün bu, çox vaxt böyük problem yaratır.

Lakin hər hansı texniki nasazlıq yarandıqda, biznes əməliyyatlarının davamlılığı üçün bulud xidmət təminatçısına güvənmək riskli ola bilər. Bunun nümunələrindən biri Fastly-nin son

hadisəsidir. Fastly, veb saytların yüklənmə sürətini və etibarlılığını artıran bir Məzmun Çatdırılma Şəbəkəsi (CDN) xidmətidir. Ancaq sistemdə yaranan nasazlıq nəticəsində Gov.uk və Reddit kimi bir çox əsas veb saytlar təxminən bir saat əlçatan olmadı.

Bu hadisə göstərir ki, tək bir texniki səhv belə, geniş miqyaslı fasilələrə səbəb ola bilər. CDN-lərdə bu cür problemlər nadir hallarda baş versə də, meydana çıxdıqda ciddi təsirlər yaradır. Əgər biznesiniz həmin provayderə etibar edirsə, xidmətin dayanması sizə maliyyə və nüfuz baxımından baha başa gələ bilər.

Sona Cəmşidli

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-3237-3029>
cemshidlis@gmail.com

Milli kinoda investisiya proseslərinin idarə edilməsi

***Açar sözlər:** kino investisiyaları, hökumət tərəfindən dəstəklənən investisiyalar, investisiya proseslərinin idarə edilməsi, milli kino sənayesi, maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi*

***Keywords:** film investments, government-backed investments, investment process management, national film industry, financial decision-making*

Kino bir ölkənin mədəni ifadə formalarından kənara çıxmış, həm də mühüm iqtisadi sektora çevrilmişdir. Milli kino mədəni kimliyin bir parçası olmaqla yanaşı, həm məşğulluq yaratmaq, həm turizm gəliri təmin etmək, həm də iqtisadi artıma töhfə vermək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Kino sənayesi böyük investisiyalar və yüksək riskli layihələr tələb etdiyindən, investisiya prosesinin idarə edilməsi bu sahədə mühüm rol oynayır. Milli kinoda investisiya prosesinin səmərəli idarə olunması kino layihələrinin reallaşdırılmasına kömək etməklə yanaşı, sektorda iqtisadi artıma da təkan verir. Bu tezisdə milli kinoya investisiya prosesi, investisiya qərarları, dövlət tərəfindən dəstəklənən investisiyalar və qarşıya çıxan çətinliklər müzakirə olunacaq, bu sahədə qabaqcıl təcrübələr və həlli təklifləri təqdim ediləcəkdir.

Milli kino sektoru ilə bağlı akademik araşdırmalar ümumiyyətlə iki əsas ox ətrafında toplanır: kino sektoruna inves-

tisiyalar və bu investisiyaların maliyyə idarəçiliyi və kino sektorunda dövlətin rolu. Kino sənayesi kommertiya qərarları, maliyyə riskləri və uzunmüddətli investisiyalar, eləcə də yaradıcı proseslər tələb edən bir sektordur. Kino investisiyalarının idarə edilməsi təkcə maliyyə təhlili və bazar araşdırmasından ibarət deyil, həm də bədii bir baxış daşıyır. Ədəbiyyatda kino layihələrinin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan üsullar və bu layihələrin kommertiya uğursuzluğu ilə nəticələnməsinin qarşısını almaq üçün strateji planlaşdırmanın vacibliyi vurğulanır. Dövlət tərəfindən dəstəklənən kino sərmayələri bir çox ölkələrin mədəni və bədii irsinin qorunması məqsədilə müxtəlif fondlar və təşviqlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu stimullar sənayedə müstəqil istehsalçılar üçün böyük imkanlar təqdim edir. Digər tərəfdən, dövlət siyasətinin sektorda yaradıcılıq azadlığı ilə ziddiyyət təşkil etməməsi və sektora səmərəli töhfə verməsi ədəbiyyatda tez-tez müzakirə olunan məsələdir.

Milli kinoya investisiya prosesi kino layihəsinin başlanğıcından başlayaraq bir sıra mərhələlərdən ibarətdir. Bu proses ümumiyyətlə layihənin qiymətləndirilməsi, maliyyənin əldə edilməsi, istehsala keçməsi və filmin yayılmasından ibarətdir. İncvestorlar film layihələrinin yaradıcı tərəflərini və kommertiya potensialını nəzərə alaraq qərarlar qəbul edirlər. İncvestisiya prosesinin əsas elementləri bunlardır:

1. Layihənin qiymətləndirilməsi: film layihəsinə qərar verməzdən əvvəl incvestorlar layihəni hərtərəfli qiymətləndirirlər. Bu qiymətləndirmə prosesinə ssenari, rejissor və aktyor heyəti kimi elementlər daxildir.

2. Maliyyələşdirmə: film layihələri böyük büdcələr tələb edir və adətən incvestorlar, hökumət fondları və özəl sektorun dəstəyi ilə maliyyələşdirilir. Bundan əlavə, sığorta, borc vəsaitləri və ya ortaqlıqlar da film istehsalı üçün ümumi maliyyələşdirmə üsullarıdır.

3. İstehsal fazası: çəkilişlər başlayır. Bu mərhələ film istehsalının ən bahalı və vaxt aparan hissəsidir.

4. Paylaşdırma və marketinq: Film tamamlandıqdan sonra tamaşaçılara çatmaq üçün paylama strategiyaları hazırlanır. Film kinoteatrlarda, rəqəmsal platformalarda və ya televiziya kanallarında yayımlana bilər.

Kino sənayesi yüksək risk ehtiva edən və qeyri-müəyyən gəlirlər verə bilən bir sənayedir. Bir film layihəsinə investisiya qoymazdan əvvəl investorlar layihənin maliyyə gəlirlərini proqnozlaşdırmağa çalışırlar. Investisiya qərarlarında mühüm amillərə bazarın təhlili, hədəf auditoriyanın müəyyən edilməsi, kinonun mədəni dəyəri və kommersiya potensialı daxildir. Investorlar film layihələrinin təkcə bədii keyfiyyətini deyil, həm də kommersiya uğurlarını nəzərə alırlar.

İnvestisiya qərarları yaradıcı komandanın təqdim etdiyi film layihəsinin baxışı ilə formalaşır. Kinoya qoyulan sərmayələr təkcə maddi gəlir əldə etmək deyil, həm də mədəni töhfə vermək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə kino layihələrinin mədəni təsiri dövlətin kinoya baxışına təsir edə bilər.

Dövlət tərəfindən dəstəklənən investisiyalar milli kino sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bir çox ölkələr kino sənayesini təşviq etmək üçün müxtəlif hökumət fondları və vergi güzəştləri təklif edirlər. Bu cür dövlət dəstəyi kino layihələrinin xərclərini azaldır, müstəqil prodüserlərə böyük büdcəli layihələrə girməyə imkan verir. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən göstərilən maliyyə dəstəyi milli kinonun mədəni zənginliyini və rəngarəngliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Dövlət siyasəti kino sektoruna uzunmüddətli investisiyalar yatırmağı hədəfləyir. Bu siyasətlər təkcə yerli prodüserləri dəstəkləmir, həm də ölkə kinosunun beynəlxalq səviyyədə təbliğinə şərait yaradır. Dövlət tərəfindən dəstəklənən sərmayələr kino sənayesində müstəqil prodüserlərə daha asan maliyyə əldə etməyə və yaradıcı layihələr həyata keçirməyə kömək edir. Kino sənayesində

investisiya prosesləri bir çox çətinliklərlə üzləşə bilər. Bunlara maliyyə riskləri, bazar qeyri-müəyyənlikləri, yaradıcı proseslərə nəzarətin olmaması və paylama kanalındakı çətinliklər daxildir. İnvestorlar layihələrə investisiya qoymazdan əvvəl bu problemləri təhlil etməli və həll strategiyaları hazırlamalıdırlar.

Həll təklifləri:

- Daha çox bazar araşdırması: film layihələrinin bazar potensialını daha dəqiq qiymətləndirmək olar. Hədəf auditoriyasının düzgün müəyyən edilməsi kommersiya uğurunu artırmağa bilər.

- Hökumət təşviqləri: kino sektoru üçün dövlət vəsaitlərinin artırılması sektorda riskləri azalda və investisiyaları təşviq edə bilər.

- Effektiv risklərin idarə edilməsi: Sığorta və maliyyə təhlükəsizlik sistemləri film layihələrində rast gəlinən mənfi vəziyyətlərin idarə edilməsi üçün mühüm vasitədir.

Milli kinoda investisiya prosesinin idarə edilməsinə həm maliyyə, həm də yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. İnvestorlar təkcə kommersiya uğurunu deyil, həm də mədəni təsirləri nəzərə almalıdırlar. Kino layihələrinin reallaşdırılması üçün dövlət tərəfindən dəstəklənən vəsait və stimullar mühüm resurs təşkil edir. Kino sənayesində investisiya proseslərində qarşıya çıxan çətinlikləri effektiv risklərin idarə edilməsi, bazar araşdırması və yaradıcı proseslərə nəzarət etməklə aradan qaldırmaq olar. Nəticə etibarlı ilə milli kino sektoru düzgün idarə edildikdə iqtisadi artıma töhfə verən və mədəni irsi qoruyan güclü sahəyə çevrilə bilər.

Asudə Əzizova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-0039-5561>

aysel.azizova.2001@mail.ru

Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi üçün effektiv strategiyalar

Açar sözlər: *əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi, maliyyə sabitliyi, risklərin azaldılması, diversifikasiya, əsas vəsaitlərin dinamik bölüşdürülməsi*

Keywords: *asset and liability management, financial stability, risk mitigation, diversification, dynamic asset allocation*

Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi biznes və maliyyə institutları üçün riskləri tarazlaşdırmaq və maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün mühüm prosesdir. Effektiv əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyaları təşkilatlara əsas vəsaitlərin bölüşdürülməsini optimallaşdırarkən maliyyə riskini minimuma endirəcək şəkildə öhdəlikləri idarə etməyə kömək edir.

Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin effektiv idarə olunması istənilən təşkilatın maliyyə sağlamlığı üçün vacibdir. Bu praktika, öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməklə yanaşı, investisiyalardan gəlir əldə etmə imkanlarını da optimallaşdırır. Mövcud çətinlikləri nəzərə alaraq, riskləri və mükafatları balanslaşdırmaq üçün strateji yanaşma tələb olunur.

Bugünkü qeyri-sabit iqtisadi mühitdə əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsinə dair dərin biliklərə sahib olmaq hər zamankından daha vacibdir. Təşkilatlar, sabitlik və mənfəəti

qorumaq üçün dəyişkən faiz dərəcələri, likvidlik problemləri və tənzimləyici dəyişikliklərə uyğunlaşmalıdır.

Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi əsasən təşkilatın əsas vəsait və öhdəlikləri ilə bağlı maliyyə riskləri və gəlirləri tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Əsas prinsiplərdən biri əsas vəsait və öhdəliklərin müddətlərinin uyğunlaşdırılmasıdır. Bu, əsas vəsaitlər və öhdəliklər müddətlərinin uyğunluğunu təmin edərək, likvidlik çatışmazlıqlarının qarşısını almağı nəzərdə tutur. Məsələn, əgər bir şirkətin uzunmüddətli öhdəlikləri varsa, o, ideal olaraq uzunmüddətli əsas vəsaitlərə sahib olmalıdır ki, onları vaxtından əvvəl satmaq məcburiyyətində qalmasın.

Digər bir prinsip isə diversifikasiyadır. İntestisiyaları müxtəlif əsas vəsaitlər sinifləri, sektorlar və coğrafi bölgələr arasında yaymaqla təşkilatlar hər hansı bir sahədə baş verə biləcək mənfi hadisələrin təsirini azalda bilərlər. Diversifikasiya təkcə bazar riskini deyil, həm də kredit riskini idarə etməyə kömək edir, çünki bu yanaşma hər hansı bir investisiyadan böyük itkilərin qarşısını almağa imkan yaradır. Məsələn, diversifikasiya olunmuş portfel səhmlər, istiqrazlar, daşınmaz əmlak və alternativ investisiyaların qarışığını ehtiva edə bilər.

Risqlərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi də əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsinin ayrılmaz hissəsidir. Bu, faiz dərəcələrinin dəyişməsi və ya kredit defoltrları kimi potensial riskləri müəyyənləşdirmək və onların qarşısını almaq üçün strategiyalar həyata keçirməkdən ibarətdir. Stress testləri təşkilatın maliyyə sağlamlığına müxtəlif şərtlərin təsirini qiymətləndirmək üçün tez-tez istifadə olunan alətlərdir. Bu alətlər mümkün nəticələri anlamağa və ehtiyat planlarını hazırlamağa kömək edir.

Effektiv ünsiyyət və idarəetmə də eyni dərəcədə vacibdir. Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi, maliyyə, risk idarəetməsi və xəzinədarlıq da daxil olmaqla müxtəlif şöbələrin koordinasiyalı səylərini tələb edir. Aydın ünsiyyət kanalları və

möhkəm idarəetmə çərçivələri hər kəsin təşkilatın əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyası ilə uyğunlaşmasını təmin edir. Bu uyğunluq məlumatlı qərarlar qəbul etmək və dəyişən bazar şəraitinə çevik reaksiya vermək üçün vacibdir.

Ən qabaqcıl əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyaları əsas prinsipləri aşaraq qərar qəbul etmə və riskin azaldılması proseslərini inkişaf etdirmək üçün mürəkkəb texnikaları və alətləri özündə birləşdirir. Bu yanaşmalardan biri, bazar şərtlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin prinsiplərini davamlı şəkildə tənzimləyən dinamik əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsidir. Bu strategiya bazar hərəkətlərini qabaqcıdan görmək və mövqeləri müvafiq olaraq tənzimləmək üçün real vaxt analitikası və proqnoz modelləşdirməsini tələb edir. Məsələn, əgər proqnoz modelləri faiz dərəcələrinin artacağını göstərsə, təşkilat portfelini dəyişkən faizli istiqrazlar kimi belə şəraitdə daha yaxşı fəaliyyət göstərən əsas vəsaitlərə yönəldə bilər.

Digər bir inkişaf etmiş strategiya risklərin hədcinqi üçün törəmə alətlərdən istifadədir. Faiz dərəcəsi svopları, fyuçerslər və opsiyonlar kimi törəmə alətlər faiz dərəcəsi dalğalanmalarına və digər maliyyə risklərinə məruz qalmanı idarə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, faiz dərəcəsi svopu sabit faiz dərəcəsinə dəyişkən faiz dərəcəsi ilə əvəz etmək üçün tətbiq oluna bilər ki, bu da təşkilatın faiz dərəcəsi profilini gələcək faiz dərəcələri üzrə gözləntilərinə uyğunlaşdırır. Bu, nəinki nağd pul axınlarının stabilləşməsinə kömək edir, həm də portfelin ümumi risk-mükafat profilini optimallaşdırır.

Stress testləri inkişaf etmiş əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsində daha yüksək səviyyəyə çatdırılır. Standart ssenarilərə etibar etmək əvəzinə, təşkilatlar öz unikal riskə məruz qalma və biznes modellərinə uyğunlaşdırılmış fərdi stress testləri inkişaf etdirə bilərlər. Bu xüsusi ssenarilər potensial zəif cəhətləri daha dərinədən dərk etməyə və daha effektiv ehtiyat

planları hazırlamağa imkan yaradır. Məsələn, bir bank kredit portfelinə qəfil iqtisadi tənəzzülün təsirini simulyasiya edərək potensial defolt faizlərini və tələb olunan kapital ehtiyatlarını müəyyən edə bilər.

Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyalarına davranış maliyyəsinin inteqrasiyası da inkişaf etmiş bir texnikadır. Bu, müxtəlif bazar şəraitlərində müştərilər və investorlar kimi maraqlı tərəflərin davranışlarını başa düşmək və proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir. Davranış nümunələrini təhlil etməklə təşkilatlar erkən vəsait çıxarışı və ya kreditlərin vaxtından əvvəl ödənişi kimi hərəkətləri daha yaxşı proqnozlaşdırmağa bilər ki, bu da likvidliyə və faiz dərəcəsi riskinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Böyük məlumat dəstlərini təhlil etmək və davranış tendensiyalarını müəyyən etmək üçün maşın öyrənmə alətlərindən istifadə edilə bilər, bu da risk faktorlarını daha dəqiq başa düşməyə imkan yaradır.

Tənzimləmə uyğunluğu - etibarlılığı və maliyyə sabitliyini qorumaq üçün tənzimləyici tələblərə və sənayenin ən yaxşı təcrübələrinə riayət etmək vacibdir. Təşkilatlar kapital və likvidlik tələblərinə uyğunluğu təmin etmək üçün inkişaf edən qaydalara dair aktual olmalıdırlar.

Texnologiyadan və məlumat analitikasından istifadə - Qabaqcıl texnologiya və məlumat analitikası bazar tendensiyaları və maliyyə göstəriciləri haqqında məlumat verir. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsindən istifadə etməklə təşkilatlar əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsində proqnozlaşdırma və qərar qəbulunu təkmilləşdirə bilər.

Faiz dərəcəsi riskinin idarə edilməsi – dəyişən faiz dərəcələri həm əsas vəsaitlərə, həm də öhdəliklərə təsir göstərə bilər. Qurumlar faiz dərəcəsi dəyişikliyinə təsirini azaltmaq üçün faiz dərəcəsi svopları, opsiyonlar və fyuçers kimi hedcinq strategiyalarından istifadə etməlidirlər.

Strateji borcun idarə edilməsi - borcu səmərəli idarə etmək maliyyə gərginliyini minimuma endirmək üçün vacibdir. Təşkilatlar borcları əlverişli faiz dərəcələri və ödəmə şərtləri ilə strukturlaşdırmalıdırlar və lazım olduqda yenidən maliyyələşdirmə imkanlarını araşdırmalıdırlar.

Effektiv əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi maliyyə sabitliyi və uzunmüddətli davamlılıq üçün vacibdir. Hərtərəfli əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi çərçivəsinin tətbiqi yalnız aktivləri qorumur, həm də böyümə imkanlarını və maliyyə şoklarına qarşı dayanıqlığı maksimuma çatdırır. Güclü əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyalarına sərmayə qoyan şirkətlər gələcək genişlənmə üçün strateji mövqə tutarkən öhdəliklərini yerinə yetirə bilmələrini təmin etməklə rəqabət üstünlüyü əldə edəcəklər. Maliyyə mənzərəsi inkişaf etdikcə, yaxşı həyata keçirilmiş əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi planına malik olanlar uzun müddət ərzində uğur və sabitliyi saxlamaq üçün daha yaxşı hazır olacaqlar.

Kənan Yusubli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-8821-2731>

kenanyusubov399@gmail.com

Müasir tarixi dövrdə Qarabağ faciəsinə həsr olunmuş operalar

Açar sozlər: Azərbaycan, bəstəkar, mədəniyyət, musiqi, opera

Keywords: Azerbaijan, composer, culture, music, opera

Azərbaycanın musiqi irsində tarixi-qəhrəmani tematika ilə bağlı əsərlərin yaranmasının müəyyən tarixi dövrlər və hadisələrlə əlaqədar olduğunu müşahidə edirik.

XX əsrin sonunda Azərbaycanda başlayan Qarabağ müharibəsi, milli azadlıq hərəkatı və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsilə tarixi-qəhrəmani və vətənpərvərlik mövzusu, demək olar ki, musiqinin bütün janrlarında öz təcəssümünü tapdı.

Bu baxımdan Ramiz Mustafayevin “Vaqif” operası Azərbaycan klassik operasında dramatik prinsiplərin yeni inkişafına yönəlmiş əsərlər sırasındadır. Eyni zamanda da bu əsər Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operasının ənənələrinin davamçısı kimi çıxış edir. Bu xüsusilə əsərin ideya məzmunu ilə bağlıdır. Xalqın azadlığı uğrunda apardığı mübarizə operanın kütləvi səhnələrində cərəyan edən epik xarakterlə sıx bağlıdır.

“Vaqif” operası S.Vurğunun eyni adlı əsəri əsasında yazılmış, libretto müəllifi Firudin Mehdiyevə məxsusdur. Operanın premyerası 1960-cı ildə olmuş, əsas rolları L.İmanov, F.Əhmədov, F.Mehdiyev, A.Bünyatzadə ifa etmişlər.

Əsərin əsas ideyasını xalqın azadlığını tərənnüm edən şairin obrazının ətraflı şəkildə açıqlaması təşkil edir. Əsərdə bəstəkar

şairin şəxsi faciəsinə də böyük diqqət yetirmişdir. Burada qəhrəmanlıq xətti isə öz təcəssümünü xalq və onun başçısı Eldar obrazında tapır. Eldar obrazı öz səciyyəsinə görə “Cəngi”yə yaxın döyüş musiqisində təqdim olunur. Operada qəhrəmanlıq mövzusu bir qədər qapalı şəkildə inkişaf edərək ədəbi mövzu burada ön plana keçir.

Azərbaycan bəstəkarlarının operalarında tarixi mövzuya müraciət XXI əsrin əvvəllərində yaranmış əsərlərdə də özünü göstərir. Burada söhbət Vasif Adıgözəlovun “Natəvan” və Firəngiz Əlizadənin “İntizar” (ikinci adı “Qarabağnamə”) operalarından gedir.

Bu əsərlərdə öz əksini tapmış tematika birbaşa XX əsrin sonlarından başlayaraq, bu gün də davam edən hadisələrlə - Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin, eləcə də 20 faiz torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğalı, xalqın öz dədə-baba yurdundan qaçqın düşməsi, məcburi köçkünlük həyatı sürməsi, azərbaycanlıların düşməyə qarşı mübarizəsi, xalqın, ölkənin azadlığı uğrunda mübarizə mövzusu ilə bağlıdır.

Adı çəkilən operalarda hadisələr əsasən XIX əsrdə cərəyan etsə də, onlar bu günümüzə səsləşir. Belə ki, bu mövzu bu gün də aktualdır. XX əsrin sonlarında biz bu hadisələrin şahidi olmuşuq. Buna görə də Qarabağda yaşanan sarsıntılar, xalqımızın faciəsi, torpaq itkisi, igid oğul və qızlarımızın düşməyə qarşı mübarizəsi - bütün bunlar tariximizin səhifələridir, eyni zamanda, bu günkü reallığımızdır.

Bəlkə də yuxarıda adı çəkilən operalarda tarixə müraciət olunması rəmzi mənə daşıyır: biz tarixin dərslərini unutmamalıyıq, tarixdən ibrət ahl, gələcəyimizi qurmalıyıq.

Bu səbəbdən qeyd etdiyimiz səhnə əsərləri mübarizəyə, azadlığa, qələbəyə çağırış kimi səslənir. Həm V. Adıgözəlovun “Natəvan”, həm də F. Əlizadənin “İntizar” operalarının sonu faciəvi notlarla bitmə də, bunda bədbinlik deyil, əksinə, ümid, inam özünü göstərir.

V. Adıgözəlovun “Natəvan” operası üzərində bir qədər ətraflı dayanaraq fikirlərimizi izah edək. Bu opera 2003-cü ilin dekabr ayında Azərbaycan Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Operanın libretto müəllifi Nazim İbrahimovdur. Əsərin əsas rollarını X.Qasımova, H.Enami ifa etmişlər.

Opera XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi və dövlət xadimi Xurşidbanu Natəvanın həyatından bəhs edir. Xurşidbanu sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı olmuşdur, buna görə də xalq arasında “Xan qızı” adı ilə tanınmış və çox sevilmişdir. Natəvanın tarixi şəxsiyyət kimi həyatı və fəaliyyəti operanın librettosunun əsasını təşkil etmişdir. Eyni zamanda, Natəvanın həyatı xalqın həyatı ilə, o dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə qırılmaz əlaqədə verilmişdir. Bu da əsərin süjet xəttində tarixiliyi qabarıq nəzərə çatdırır və operanın məhz tarixi əsər kimi qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Opera bir-biri ilə əlaqədar olan bir neçə süjet xəttinə əsaslanır: bir tərəfdən XIX əsrdə Qarabağda düşmənçilik niyyəti ilə bağlı əməllərin, çar Rusiyasının və ermənilərin siyasi hiyləgərliklə dolu dedi-qoduların aşkarlanması ilə bağlıdır, ikinci xətt - Qarabağın yüksək mənəvi və mədəni həyatının təsviri, üçüncü xətt - Azərbaycan xalqının sevincli və kədərli günlərinin təsvirindən ibarətdir. Bütün bunlar əsərin ana xəttini təşkil edən Qarabağ hökmdarı Mehdiqulu xanın qızı Natəvanın xalq arasında, kübar cəmiyyətində, mötəbər dairələrdə, ədəbi mühitdə, eləcə də ailə arasında səciyyələndirilməsi ilə bağlanır. Bu, bir daha sübut edir ki, tarixi şəxsiyyətin həyatı cəmiyyətdən, xalqdan təcrid oluna bilməz və yalnız vətəni, xalqı üçün çalışanlar tarixdə əbədi iz salırlar. Öz həyatını, yaradıcılığını doğma Vətəninə, xalqına həsr etmiş Nətəvan da belə şəxsiyyətlərdəndir. Natəvanın istedadı, zəkası, xalqın rifahı naminə məhsuldar fəaliyyəti, onun Azərbaycan poeziyasındaki rolu, həyatı, sevgisi, kədəri, nifrəti hərtərəfli əksini tapır. Natəvanın Şuşanı abadlaşdırması, böyük çətinliklər bahasına

şəhərə içməli su çəkdirməsi, xalqın qayğısına qalması, gözəl qəzəllər müəllifi olmaqla yanaşı, dövrünün görkəmli şairlərini ətrafına yığaraq “Məclisi-üns” yaratması, kübar cəmiyyətdə dövrünün tanınmış şəxsiyyətləri ilə dostluq əlaqələri qurması operada təsvir olunur. Bu baxımdan, bəstəkar Vasif Adıgözəlov, libretto müəllifi ilə birgə Azərbaycan xalqının milli vətənpərvərlik hisslərini yüksək tutan bir əsər yaratmağa nail olmuşlar.

Beləliklə, “Natəvan” operasının aparıcı xətti olaraq, vətənpərvərlik, vətənə, millətə sevgi, Vətən üçün ölməyə hazır olmaq ideyası özünəməxsus tərzdə öz əksini tapmışdır. Bu da tarixi mövzunun təfsirində mühüm cəhətlərdən biri olub, əsərin janr xüsusiyyətlərini önə çəkir.

Rəşad Novruzov

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-5884-3084>

novruzovrsd@gmail.com

Fizikanın tədrisində Nəsrəddin Tusi irsindən istifadə imkanları

Açar sözlər: fizika, Xristofor Kolumb, tədris, işarələrin şərh

Keywords: physics, Christopher Columbus, teaching, interpretation of signs

Görkəmli alimlərimizin vətən və xalq üçün əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu cür xidmətlər, milli və mənəvi keyfiyyətlər şagirdlər üçün nümunə ola bilər. Hər bir müəllim dərsi tədris edən zaman şagirdlərdə elmi düşüncələrin formalaşdırılması üçün dünya alimləri ilə yanaşı beynəlxalq nüfuz qazanmış Azərbaycan alimlərinin də həyatı və elmi fəaliyyətindən söhbət açmalıdır. Orta məktəblərdə tədris edilən fizika fənnində yer alan kəşflər fiziki hadisələr və s. bir çoxu xarici alimlərlə bağlı olsa da, bu elmlərin əsası ilk dəfə Şərqdə qoyulmuşdur. Yer kürəsinin ən çox günəşlənən hissəsi şərq tərəfidir. Bu işə şərq alimlərinin günəşdən başqa digər planetlər barədə də fikirlərə də sahib olduğunu göstərir.

Bu alimlərdən biri də Azərbaycan xalqının elm və mədəniyyəti tarixində böyük yer tutan Nəsrəddin Tusi olmuşdur. Nəsrəddin Tusi Marağa rəsədxanasının elmi rəhbəri olmuşdur.

1201-ci ildə Nəsrəddin Tusi Tus şəhərində və ya Rəşidəddinin dediyi kimi, Həmədan şəhərində anadan olmuşdur. Nəsrəddin Tusi orta təhsilini atasının yanında, sonradan isə görkəmli filosof Bəhmənyarın yanında davam elətdirmişdir. Nəsrəddin

Tusinin 1247-ci ildə yazmış olduğu “İşarələrin şərh-i” əsərində sonda qeyd edir ki, mən öz ətrafımda fəlakət üzüyü görürəm. Özüm isə bu üzüyə taxılmış qaşam. Nəsrəddin Tusi XIII əsrin 40-cı illərində Qəhistun adlanan bir vilayətin hakiminin yanında uzun müddət çalışır. Həmin hakimin adının şəərəfinə əxlaqa aid bir əsər yazır, bu əsərin adı “Əxlaqi Nasir” adlanır. “Əxlaqi Nasir” əsəri 3 məqalədən ibarətdir, birinci məqalə əxlaqın təmizliyi, ikinci məqalə ailə tərbiyəsi və üçüncü məqalə ölkənin idarə edilməsinə əsaslanır. Nəsrəddin Tusi təbiətin inkişaf qanunlarında maddənin əbədililiyi haqqında belə yazmışdır: “Əgər cisimlərin halına və tərkibinə diqqət yetirsək görürük ki, heç bir cisim yaranmayıb və yox olmur. 1942-ci ildə Xristofor Kolumb Amerikanın kəşfindən götürülmüş meridian ilk dəfə Nəsrəddin Tusinin öz yazılarında göstərdiyini qətiyyətlə göstərmişdir. Xristofor Kolumbun qeydlərinə görə Amerikanın kəşfindən əvvəl Şərq yarımkürəsindəki alimlərin bu torpaqlar haqqında məlumatı olmuşdur. Bu qeydlərdə yazılır ki, Marağa rəsədxanasında tərtib olunmuş coğrafi koordinatlar cədvəlində Amerika torpaqları Qrinviç meridianından 34-35 dərəcə qərbdə yerləşdirilmişdir. Orta məktəblərdə tədris edilən həndəsə kursu Evklid tərəfindən elmə gətirilmişdir. Bir çox tarixi mənbələrdə Evklidin yunan olduğu yazılsa da, Tusinin qeydlərində Evklidin Suriyalı olduğu qeyd olunur. 1248-ci ildə Nəsrəddin Tusinin “Təhrir oqlədis” əsəri redaktə edilmişdir. Tusi bu əsərini iki dəfə redaktə etmişdir. Birinci çapda Pifaqor teoreminin 36 cür isbatını, ikinci redaktəsində isə bu teoremin 12 cür isbatını vermişdir. Nəsrəddin Tusinin Marağa rəsədxanasında bilavasitə özünün yazmış olduğu astronomiya, ədədlər həndəsəsi və triqonometriyaya aid əsərləri olmuşdur.

Zeynəb Əlyarova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-0709-391X>

zeyneb.elyarova.01@mail.ru

Ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin vəziyyəti

***Açar sözlər:** ümumtəhsil məktəbləri, məktəb rəhbərliyi, təlim-tədris prosesi, təhsil siyasəti, resursların idarə olunması*

***Keywords:** comprehensive schools, school administration, teaching and learning process, education policy, resource management*

Ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin tətbiqi, müasir təhsil sisteminin səmərəli işləməsi və keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün əsas amillərdən biridir. Son onilliklər ərzində təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər və islahatlar idarəetmə praktikalarında yenilikçi yanaşmaların və strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur. Məktəblərin idarə olunması yalnız təşkilati strukturların və resursların bölüşdürülməsi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda müəllimlərin peşəkar inkişafı, şagirdlərin təhsil prosesində aktiv iştirakı və rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası kimi aspektləri də özündə birləşdirir. Bu kontekstdə, məktəblərdə tətbiq olunan idarəetmə metodlarının güclü və zəif tərəflərinin müəyyənəndirilməsi, qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması və gələcək inkişaf istiqamətlərinin formalaşdırılması zərurəti yaranır. Belə yanaşma, ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətinin davamlı inkişafını təmin edərək, onların daha çevik və effektiv idarə olunmasına töhfə verə bilər. İdarəetmənin müasir təhsil sistemində rolu təkcə resursların səmərəli bölgüsü və təşkilati strukturun qurulması ilə məhdudlaşmır. Effektiv idarəetmə, məktəblərin özünəməxsus şəraitinə uyğun çevik və

innovativ yanaşmaların tətbiqi, açıq və şəffaf qərar qəbuletmə mexanizmlərinin yaradılması ilə də sıx bağlıdır.

Bu vasitələrlə əldə olunan analitik nəticələr, idarəetmə prosesində daha elmi yanaşmaların və düzgün qərarların qəbul edilməsinə zəmin yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, məktəbdaxili kommunikasiya və əməkdaşlıq səviyyəsinin artmasına da müsbət təsir göstərir. Müəllimlərin və rəhbərlik heyətinin peşəkar inkişafı, idarəetmənin effektivliyinin artırılması üçün vacib hesab olunur. Davamlı təlim proqramları və seminarlar, təlim-tərbiyə prosesində yenilikçi metodların tətbiqinə, həmçinin idarəetmə təcrübələrinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verir. Bu cür təşəbbüslər, məktəbin özünənamını və dinamizmini artıraraq, dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirir.

Bundan əlavə, məktəblərin idarəetməsində yerli icma və valideynlərlə sıx əməkdaşlıq, demokratik qərar qəbuletmə proseslərinin formalaşmasına yardımçı olur. Maraqlı tərəflərin fikirlərinin və ehtiyaclarının nəzərə alınması, təhsil sistemində daha ədalətli və inklüziv yanaşmaların yaranması ilə nəticələnir. Bu da öz növbəsində, məktəblərin sosial məsuliyyətini və cəmiyyətlə əlaqələrinin möhkəmlənməsini təmin edir.

Beləliklə, idarəetmənin müasirləşdirilməsi və strateji yanaşmaların tətbiqi, təhsil sektorunun regional və qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə və davamlı inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin tətbiqi, müasir təhsil sisteminin kompleks problemlərinin həllinə yönəlik strateji addımların həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Teymur Həsənlı

Bakı Biznes Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-1662-3275>

thesenli425@gmail.com

Vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

***Açar sözlər:** maliyyə nəzarət sistemi, vergi siyasəti, maliyyə meneceri, vergi uçotu*

***Keywords:** financial control system, tax policy, financial manager, tax accounting*

Hal-hazırda ölkəmizdə stabil yüksəlişin ağırlıq mərkəzində qüvvələr nisbəti bilavasitə vergi nəzarətinin öhdəsinə düşmüşdür. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında başlıca mənbələrdən hesab edilən vergi yığımları əhəmiyyətli tərzdə vergi ödəyicilərinin qayda-qanunlara hörmətlə yanaşması, onların qanunvericilikdən doğan tələblərə ciddi riayət etməsi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Vergi nəzarəti dövlətin səlahiyyət daşıyan orqanlarının tam və hədəfyönlü işini özündə ehtiva edən vergitutma sahəsində mövcud qanunvericiliyin tələblərinə söykənir və rezidentlərin vergi öhdəliklərinə dair tələblərin icrası ilə əlaqədar məlumatların yığılması və təhlilinə istiqamətlənir.

Ölkəmizdə büdcə sistemi yenidən formalaşması dövrünü yaşayır, bunun da əsas səbəbləri dövlətin sosial-iqtisadi əsaslarının baza dəyişiklərindən, eləcə də institusional və struktur dəyişikliklərin aparılmasından ibarətdir. Hazırkı vəziyyət yeni çağırışlar kontekstində maliyyə-kredit sisteminin inkişafında dövlətin tənzimləyici rolunun təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması prosesində özünəməxsus

yerlərdən sayılan vergi yığımları bilavasitə vergi ödəyicilərinin qüvvədə olan qanunların tələblərinə ciddi əməl etməsi və qaydalara hörmətlə yanaşmasından asılıdır.

Ölkələr və regionlar üzrə əsaslı sübutlar göstərir ki, dövlətə inam güclü olduqda vergi ödəmək və islahatları dəstəkləmək istəyi daha yüksək olur. Vergi dövlətin tələbi olaraq cəmiyyətdən alınan xidmət haqqıdır. Vergi nəzarəti ondan ibarətdir ki, onun vasitəsilə bütün büdcə gəlirləri tənzimlənir. Yığımların əsas məqsədini təmin edən vergi nəzarətidir, onun sayəsində əsasən vergilər və ödənişlər hesabına dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin doldurulması baş verir. Rastlaşdığımız arzuolunmaz maliyyə böhranı zamanında maliyyənin yeri və vəzifəsinin daha da önəmli müstəviyə qalxdığı üçün maliyyə-vergi nəzarətinin rolu əhəmiyyətli şəkildə çoxalır. Maliyyə-vergi nəzarəti məhfumunun izahında alimlər arasında yekdil fikrə rast gəlinmir. Vergi nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin vacib ünsürü hesab edilməklə dəyər xarakterinə malikdir. K.S.Belskinin fikrincə, vergi sistemi - vergitutma sferasında müəyyən prinsiplərə əsaslanan qarşılıqlı əlaqədar hissələrin (elementlərin), vətəndaşların vergiödəmə qabiliyyətinin, vergi və yığımların qanunla müəyyənləşdirilmiş sisteminin, vergi inzibatçılığının və dövlət tərəfindən tətbiq edilən vergitutma metodlarının məcmusudur. M.V.Karaseva vergi sistemi dedikdə, dövlətdə vergitutma sferasında yaranan və iqtisadi, siyasi, təşkilati və hüquqi xarakterə malik olan bütün mövcud ictimai münasibətlərin məcmusunu başa düşür. Dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbəyi olan vergi yığımlarının dayanıqlığı xeyli dərəcədə vergi ödəyicilərinin intizamlı olmasından, onların qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməsi səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, vergi münasibətlərinin iştirakçısı olan dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında mənafehlərin toqquşması baş verir, yəni vergi ödəyiciləri mümkün qədər az vergi ödəməkdə, dövlət isə normal fəaliyyəti

təmin etmək üçün çox vəsait almaqda, yəni vergi yığımlarının səviyyəsinin artmasında maraqlı olur.

Vergi nəzarətinin olmaması və ya onun səmərəlilik səviyyəsinin aşağı olması halında vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin tam həcmdə və vaxtında ödəniləcəyinə tam etibar etmək heç də inandırıcı görünmür. Vergi nəzarəti bir tərəfdən zəruri maliyyə vəsaitlərinin dövlət büdcəsinə vaxtında daxil olmasını təmin edir, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin intizamlılığına nəzarəti həyata keçirir. Dayanıqlı şəkildə bu şərtlərə riayət olunması, vergi qanunvericiliyinin hüquqi normalarına əməl edilməsi, vergilərin tam həcmdə və vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməsi vahid nəzarət sistemi ilə təmin edilir.

Beləliklə, vergi yükü həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində vergi ödəyicilərinin üzərinə qoyulan yüküdür. Təsiri və qavrayışı qiymətləndirmək üçün istifadə olunan göstəricidir. Bu göstərici vacibdir. Ödənilmiş vergi məbləğinin gəlirə nisbəti kimi hesablanır. Lakin gəlirin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsindən və verginin məzmunundan asılı olaraq fərqlidir. Vergi yükü hesablamaları edilə bilər. Vergi yükünün maliyyə və iqtisadi əhəmiyyəti var. Maliyyə cəhətdən bunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, artan vergi yükü vergi ödəyicilərinin sərəncamında olan gəlirləri azaldır. Vergi ödəyiciləri bu vəziyyəti birbaşa mənfi və siyasi nəticələrlə qiymətləndirirlər. Belə ki, cəmiyyətin ödədiyi vergilər dövlət xidmətləridir. Kifayət qədər geri qayıtmadığını görəndə siyasi reaksiya daha sərt olur. Onun iqtisadi təsirləri verginin gəlir, əvəzetmə və qərar təsirləridir. Bu təsirlər birbaşa iqtisadi xarakter daşıyır. Vergi ödəyiciləri nə istehsal (istehlak), nə qədər istehsal edəcəkləri barədə qərar qəbul edərkən bu təsirləri diqqət dairəsində saxlayır. Məsələn, gəlir vergisi ödəyicilərinin təsiri altında vergi ödəyiciləri gəlirlərinin azalmasını kompensasiya etmək üçün daha çox işləmək lazım olmasından istifadə edə bilərlər. Son dövrlərdə vergidən yayın-

ma hallarının qarşısının alınması, beynəlxalq şirkətlər səviyyəsində vergitutma sahəsində fırıldaqçılıq hallarına qarşı mübarizə istiqamətində ölkədə sistemli və təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq bir sıra ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır ki, bu da, öz növbəsində, vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi konsepsiyasında öz həllini tapmalıdır. Fikrimizcə, çoxsahəli bir sistemi özündə ehtiva edən vergi nəzarətinin ayrı-ayrı istiqamətlərini təkmilləşdirməklə yanaşı, ölkədə vergi nəzarəti üzrə vahid konsepsiya işlənib hazırlanmalı, eyni zamanda nəzarət orqanlarının hesabatlılığı təkmilləşdirilməlidir. Bu problemlər yuxarıda sadalanan digər problemlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məhz bu səbəbdən tək-cə nəzarət orqanları arasında deyil, eləcə də nəzarət obyektləri və cəmiyyət arasında bir sıra qeyri-müəyyənliklər və anlaşılmazlıqlar nəzərə çarpır. Bütün bunlar isə nəzarətin səmərəliliyini azaldır. Odur ki, ilk öncə, vergi nəzarəti orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən mükəmməl qanunvericilik bazası formalaşdırılmalıdır.

Qönçə Şirinova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-0282-8745>

qonca.shirinova63@gmail.com

Müasir ali təhsildə marketing: pedaqoji perspektivlər

***Açar sözlər:** marketing, pedaqoji perspektivlər, tendensiya, marketing strategiyaları, ali təhsil müəssisəsi*

***Keywords:** marketing, pedagogical perspectives, trend, marketing strategies, higher education institution*

Müasir dövrdə ali təhsil sistemi sürətlə dəyişən qlobal tendensiyalara asanlıqla uyğunlaşmaq üçün müxtəlif inkişafyönlü strategiyalara ehtiyac duyur. Təhsil müəssisələrinin strukturundan asılı olmayaraq onların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və daha çox təhsil alanın cəlb edilməsi üçün müxtəlif marketing strategiyalarından istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Marketing strategiyaları təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərməklə bərabər təhsil müəssisəsinin beynəlxalq mühitdə tanınması üçün istifadə olunan son dərəcə mühüm yanaşmadır. Bu məsələyə pedaqoji yöndən nəzər salanda aydın olur ki, təhsil sahəsində marketingdən istifadə edilməsi təkə kommersiya məqsədi daşımır, o, həmçinin tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsil alanların akademik və peşəkar inkişafına dəstəyin verilməsi məqsədini hədəfləyir.

Ali təhsil müəssisələri üçün marketing dedikdə reklam və brendinq fəaliyyətləri, təhsil alanların tələb və ehtiyaclarının öyrənilməsi, tədris strategiyalarının formalaşdırılması və cəmiyyətlə effektiv kommunikasiyanın qurulması nəzərdə tutulur.

Marketing strategiyaları ali təhsil müəssisəsinin beynəlxalq imicini gücləndirmək üçün mühüm vasitə hesab olunur.

Marketing strategiyaların hazırlanması və onların ictimaiyyətlə paylaşılması vasitəsilə ali təhsil müəssisələri istehlakçılara təhsil müəssisəsində mövcud olan təhsil imkanlarını, eyni zamanda məzunların uğurlarını təqdim edərək, əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün lazımi strategiyaları inkişaf etdirə bilər. Ali təhsil müəssisələri rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından geniş miqyasda istifadə olunduğu müasir dövrdə sosial media, marketing texnologiyaları kimi vasitələrdən istifadə edərək öz fəaliyyətlərini və əldə etdiyi uğurları daha geniş auditoriyalara çatdırmağa bilər.

Təhsilin qarşısında qoyulan məqsədlərin mürəkkəbliyini nəzərə alsaq, ali təhsildə marketing strategiyaları təkə reklam kampaniyaları ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Pedaqoji aspektdən baxsaq, marketing strategiyasının daha effektiv nəticə verməsi üçün tələbəyönümlü təhsil proqramlarının hazırlanması, interaktiv və innovativ tədris metodlarının istifadə edilməsi mühüm hesab olunur. Ali təhsildə marketingin pedaqoji perspektivləri əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

- Tələbəyönümlü təhsil strategiyaları – hər bir ali təhsil müəssisəsi marketing strategiyasını hazırlamamışdan öncə təhsil alanlarının ehtiyaclarını, tələblərini, karyera gözləntilərini araşdırmalıdır. Bundan sonra marketing strategiyasını hazırlaya bilər. Məhz bu şəkildə hazırlanmış marketing strategiyası yeni ixtisasların açılmasını, tədris planlarının əmək bazarının tələblərinə uyğun hazırlanmasını və praktik biliklərə üstünlük verilməsini dəstəkləyir. Bu şəkildə hazırlanmış təhsil strategiyaları fərdiləşdirilmiş tədris proqramlarının hazırlanmasını təmin edir, təhsil alanların nəzəri bilikləri ilə yanaşı, praktik bacarıqlarını da inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

- Bredinq və rəqəmsal marketing – ali təhsil müəssisələrinin sosial mediada aktiv olması, onların veb saytlarının mövcudluğu

və onların funksionallıqlarının artırılması, ali təhsil müəssisəsinin gördüyü işlərin davamlı şəkildə paylaşılması təhsil alanlara ali təhsil müəssisəsi haqqında daha geniş məlumat əldə etməkdə kömək edir. Ali təhsil müəssisələri rəqəmsal marketinqin imkanlarından istifadə edərək elmi nailiyyətləri, məzunlarının uğurları, beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirakı haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırma bilər. Universitetlər Google Ads, Facebook Ads kimi reklam platformalarından istifadə edərək öz hədəflərini geniş auditoriyaya tanıda bilər.

- Məzun şəbəkəsi və karyera dəstəyi – tələbələrin universitetə cəlb olunmasında məzunların uğurlu karyerası mühüm rol oynayır. Bunun üçün də universitetlər məzun şəbəkələrini inkişaf etdirməli, onlara hərtərəfli karyera dəstəyi göstərməlidir. Bunu isə karyera mərkəzləri yaradaraq, təcrübə proqramları təklif edərək və fərdi karyera məsləhətləri təqdim edərək həyata keçirə bilərlər. Bundan əlavə universitetlər şirkətlərlə əməkdaşlıq edərək məzunları üçün iş imkanları yarada və təcrübə proqramları təşkil edə bilər.

Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin effektiv qurulması üçün marketinq strategiyalarının pedaqoji baxımdan düzgün qurulması olduqca vacibdir. Təkcə kommersiya məqsədli deyil, həmçinin tələbə mərkəzli, akademik inkişafı dəstəkləyən, faydalı marketinq strategiyaları tətbiq edilməlidir.

Lətifə Qasımova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-0736-4874>

letifeqasimova95@icloud.com

Aqşin Əlizadə yaradıcılığının Azərbaycan musiqisində rolu

***Açar sozlər:** Aqşin Əlizadə, Azərbaycan, bəstəkar, musiqi, mədəniyyət*

***Keywords:** Agshin Alizadeh, Azerbaijan, composer, music, culture*

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin parlaq nümayəndələrindən biri olan Əlizadə Aqşin Əliqulu oğlu 1937-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. İlk musiqi təhsilini Bülbül adına orta musiqi məktəbində almış, daha sonra isə Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru Cövdət Hacıyevin bəstəkarlıq sinfində təhsil almışdır. Gənc bəstəkarın inkişaf etməsində xalq musiqimizi dərindən bilməsi, əməksevərliyi, həssas forma duyumu, daima kamilləşmək, öyrənmək həvəsini, onun müəllimi Cövdət Hacıyevin böyük rolunu qeyd etməliyik. Görkəmli bəstəkar Qara Qarayevdən də mütəmadi olaraq məsləhətlər almışdır. Böyük bəstəkarın həssas və qayğıkeş rəhbərliyi ilə musiqi sənətinin Bela Bartok, İqor Stravinski, Sergey Prokofyev, Dmitri Şostakoviç, Qara Qarayev və digər ustadların təcrübəsindən mənimsəmişdir.

Konservatoriyanı bitirərkən gənc bəstəkar diplom işi kimi bir hissəli “Simfoniya”-nı (1962) yazmışdır. Bəstəkarın bu əsəri “Zaqafqaziya baharı” festivalında I diploma layiq görülüb. Aqşin Əlizadə simfonik və kamera orkestrləri, fortepiano və xor üçün bir sıra maraqlı əsərlərin, kinofilmlərə, tamaşalara yazılmış

musiqilərin müəllifidir.

Aqşın Əlizadənin bir peşəkar bəstəkar kimi yaradıcılığı çoxşaxəlidir. İstər irihəcmli, istərsə də kiçik həcmli əsərlərində hər zaman ümumbəşəri – sülh, əmin-amanlıq, insanların anaya, vətənə, torpağa, bir-birinə olan sevgi hissi ilə bağlı mövzularla yanaşı, milli dəyərlərə olan bağlılığı, onun qorunması uğrunda mübarizliyi, mövzulardakı müasir baxışı, aktuallığı hər zaman dinləyiciləri düşünməyə, səfərbərliyə, səmimiliyə çağırır. Bu ilk növbədə onun peşəkarlığının, zəngin dünyagörüşünün, gördüyü hər bir işə can yandıraraq olduqca həssaslıqla yanaşmasından irəli gəlir.

Bəstəkarın ilk əsərlərində onun milli incəsənətin ənənələri ilə açıq-aydın bağlılığı duyulur, beləliklə, əsərlərində xüsusi lakoniklik, ifadə gözəlliyi, tembr boyalarından özünəməxsus tərzdə istifadə etməsi və digər xüsusiyyətləri üzə çıxır. Bəstəkarın “Kamera simfoniyası” əsərinin premyerası Moskva-da bəstəkarlar evində olmuşdur. “Qara Qarayev respublika bəstəkarlarının plenumunda Aqşın Əlizadənin “Kamera simfoniyası” əsəri haqqında belə demişdir: “Elə bəstəkarlar vardır ki, artıq ilk əsərləri ilə ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir. Bu bəstəkarların əsərlərindəki sənətkarlıq, ifadə səmimiliyi, onlar haqqında professional ustalar kimi danışmağa bizi məcbur edir. Onların gənc olduğunu unudursan. Şübhəsiz ki, belə ciddi bəstəkarlar arasında kamera orkestri üçün simfoniyanın müəllifi Aqşın Əlizadə də vardır”¹. Bəstəkar “Kamera simfoniyası” əsərinə görə 1967-ci ildə Azərbaycan SSR Lenin komsomolu mükafatı laureatına layiq görülmüşdür. Sonrakı illərdə bəstəkarın yaradıcılığında kamera orkestrləri üçün yazılmış əsərlərində melodiyanın şəffaflığı, səslənmənin aydınlığı, formanın həmahəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Aqşın Əlizadənin musiqisi müasir və maraqlı tapıntılarla zəngindir. “Pastoral”, “Aşıqsayağı” (1969-1970) pyesləri SSRİ bəstəkarlarının IV qurultayında müvəffəqiyyətlə səslənmişdir. 1972-ci ildə isə

kamera orkestri üçün “Uşaq süitəsi”ni yazmışdır.

Onun yaradıcılığının maraq dairəsi çox genişdir. Onlara nəzər salanda, bu işə nə qədər məsuliyyətlə yanaşan bəstəkarın iç dünyasını müşahidə edirik.

Bəstəkarın xor üçün 1970-ci ildə Leninin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə görkəmli türk şairi Nazim Hikmətin sözləri əsasında xor əsərləri, 1977-ci ildə Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 60 illiyi münasibətilə xor və orkestr üçün “Bayram təntənəsi” əsərini yaratmışdır”². Lakin bəstəkarın yaradıcılığının zirvəsi olan və xalq yaradıcılığı əsasında yazılmış, müşayətsiz, oxunan *a capella* “Bayatılar” (10 nömrə xor) və “İyirmialtılar” kantatasını göstərmək olar.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətində xor kollektivinin və xor üçün əsərlərin yaranması Üzeyir bəyin adı ilə bağlıdır. Məhz 60-cı illərdə musiqi sənətinə öz böyük töhfələrini vermiş bəstəkarlardan biri olan Aqşin Əlizadəni də qeyd etməliyik. Bəstəkarın “Bayatılar” silsiləsi xor musiqisinin ən qiymətli, mühüm yerlərindən birini tutur.

Hər yazdığı əsərdə qırmızı xətt kimi onun folklorə, milli qaynaqlara, xalq həyatından alınmış lirik, məişət təsvirlərindən ibarət olan silsilədə bunu göstərmişdir. Onun əsərlərində olan bağlılığını, bu intonasiyaların içdən gəlməsinin də şahidi oluruq. Bəstəkarın yaradıcılığında xor əsərlərinin xüsusi bir yeri vardır. Bunun nəticəsi kimi, bəstəkarın xor əsəri ilk milli xor silsiləsi “Bayatılar” 10 nömrədən ibarətdir. Bəstəkar “Bayatılar” on miniatür xor əsərində lirika-məhəbbət mövzusunda xalq mətnlərini həssaslıqla interpretasiya edir. ““Bayatılar” adlı xor əsərinin özünəməxsus musiqi üslublu lad, melos, harmoniya quruluş, faktura və şairədə təzahür etsə də, etiraf edək ki, onun ən müəmmalı və anlaşılmaz cəhəti ritm ilə bağlıdır”.³ “Bayatılar” Azərbaycan xalq yaradıcılığının dərin kökləri ilə sıx bağlıdır. Bayatılara müraciət edən bəstəkarlarımız burada xalqın kədərini, ictimai quruluşunu, şairənəliyi, zülmə qarşı etirazı,

yadelli işğalçılara məruz qalmasını, azadlıq, xoşbəxtlik arzularını, məhəbbətə, ayrılığa, dostluğa aid təsirli obrazlar aləmini musiqidə məharətlə əks etdirir.

Aqşin Əlizadənin vokal-simfonik əsərlərindən - “Qədim laylay” (a capella xoru üçün), “Yumoreska” (Uşaq xoru üçün), xor və simfonik orkestr üçün Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə “Ana torpaq” odası, kamera əsərlərində - “Kənd süitəsi”, “Pastoral”, “Aşıqsayağı”, “Cəngi”, “Abşeron lövhələri” və digər əsərlərin müəllifidir. Bəstəkarın yaradıcılığını rəqs, muğam, mahnı və aşıq yaradıcılığı təşkil edir. Əsərlərindəki millilik, milli qaynaqlara bağlılığı, qərb musiqisinə xas olan inkişafı, yaradıcılıq üslubunun təkmilləşdirilməsi, bütün yaradıcılığı boyu əks etdirilir.

Fizuli Hüseynov

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-1985-159X>

huseynov.fizuli.02@inbox.ru

Ümumtəhsil layihələrinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

***Açar sözlər:** layihə, ümumtəhsil müəssisələri, təhsil, innovasiya, təhsil keyfiyyəti*

***Keywords:** project, general education projects, education, innovation, quality of education*

Ümumtəhsil layihələri müəyyən bir məqsədə xidmət edir. Məhdud zaman çərçivəsində həyata keçirilən bu tədbirlər sistemi ümumtəhsil müəssisəsinin inkişafına təkan verə bilər. Ümumtəhsil layihələri müxtəlif istiqamətləri əhatə edə bilər.

1. Pedaqoji yeniliklərin tətbiqi.
2. Kurikulumun yeni təhsil siyasətinə uyğunlaşdırılması.
3. Müəllim heyətinin peşəkar inkişafının təşkili.
4. Təhsil infrastrukturunun yaxşılaşdırılması.
5. Təhsilalanların akademik göstəricilərinin yüksəldilməsi.

Ümumtəhsil layihələrinin yaradılması və icra edilməsi müddətində onların pedaqoji, idarəetmə və psixoloji məqamlarının nəzərə alınması mühüm məsələ hesab olunur.

Ümumtəhsil layihələrinin ən vacib xüsusiyyəti onların təhsil prosesinə inteqrasiyasının təmin edilməsidir. Bu inteqrasiya nəticəsində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının artırılması prosesi sürətlənir. Aşağıda qeyd olunan məqamlar layihələrin uğurlu olması üçün ən əsas xüsusiyyətlər kimi özünü göstərə bilər.

Bütün ümumtəhsil layihələri konkret məqsədə sahib olmalıdır. Qoyulan məqsəd təhsil sistemindəki cari problemlərin

həllinə yönəldilməlidir. Buna görə də məqsədyönlülük ümum-təhsil layihələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab oluna bilər.

Ümumtəhsil layihələri təşkil olunarkən elmi əsasla sahib olmalıdır. Elmi əsaslandırma ilə yanaşı, layihənin yeni pedaqoji yanaşmalarla uyğunluğu layihənin uğuruna zəmin yarada bilər. Layihənin səmərəliliyinə təsir edən başqa bir məqam isə təhsil islahatlarıdır.

Ümumtəhsil layihələrinin başqa bir xüsusiyyəti yeni texnologiyaların geniş istifadəsidir. Layihələrin tətbiqi nəticəsində ümumtəhsil məktəbliləri interaktiv tədris vasitələri ilə öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə tətbiqi təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Beləliklə, təhsil müəssisəsində müəyyən dərəcədə innovativ mühitin yaradılması mümkündür.

Ümumtəhsil layihələri, qeyd etdiyimiz kimi, innovativ olmalıdır və inteqrasiya prosesi yaxşılaşdırılmalıdır. Şagirdlərin inkişafının təmin olunması üçün tətbiq olunan layihələr həm akademik, həm də sosial məsələləri əhatə etməlidir.

Ümumtəhsil layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi təhsil prosesinin keyfiyyətini artırır, idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldir və şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Bu layihələrin məqsədyönlü şəkildə idarə olunması və müasir təhsil standartlarına uyğun təşkil edilməsi təhsil siyasətinin mühüm prioritetlərindən biri olmalıdır.

Yusif Mehtiyev

Bakı Biznes Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-7095-1898>

yusif-mehtiyev@mail.ru

Sahibkarlıq fəaliyyətində vergi nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

***Açar sözlər:** dövlət maliyyəsi, vergi nəzarəti, büdcə nəzarəti, sahibkarlıq fəaliyyəti*

***Keywords:** state finance, tax control, budget control, entrepreneurial activity*

Dövlətin maliyyəsinin etibarlılığının və şəffaflığının təmin edilməsi büdcə vəsaitlərinin miqdarı ilə bərabər, büdcə prosesinin səmərəli təşkilindən bilavasitə əlaqədardır. Müasir dövrdə dövlət maliyyəsinin düzgün idarə olunması sahəsində lazımı təcrübənin olmaması, bəzi hallarda bu prosesin təşkilində olan çatışmazlıqlar dövlət büdcəsi vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinin səmərəliliyinə mənfi təsir edir. Maliyyə mexanizmini formalaşdırmaqla, dövlət onun bu və yaxud başqa zamanın maliyyə siyasətinin qarşıya qoyduğu tələblərinə daha dürüst şəkildə uyğun gəlməsinin təmininə cəhd edir ki, bu isə onun vəzifə və hədəflərinin bütöv şəkildə reallaşmasının təminatı hesab edilir. Bu zaman maliyyə mexanizminin və ona daxil olan fərqli elementlərin kollektiv və şəxsi maraqlarla daha bəsit bağlılığının daimiliyi saxlanar ki, bu da maliyyə mexanizminin effektivliyinin zəmanəti kimi özünü göstərar.

Vergitutma dövlətin səmərəli fəaliyyətinin gücləndirilməsinin tərkib hissəsidir. Hökumətlər və vətəndaşlar dairəsində sosial müqavilə arasında dialoqu təşviq etməklə dövlətlər və onların vətəndaşları üçün vergitutma prosesi daha effektiv və

hesabatlı olmaq üçün dövlətlər mərkəzidir. Bütçə-vergi daxilolmalarının təhlili və vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması, dövlətlərin maliyyə siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Bu proses, vergi sisteminin effektivliyini qiymətləndirməyə, gəlirləri artırmağa və vergi ödəyiciləri üçün optimal şərtləri yaratmağa yönəldilmişdir.

Vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünü qanuni yollarla azaltmaq, vergi ödənişlərini maksimum şəkildə effektivləşdirmək məqsəduyğundur. Bütçə-vergi daxilolmalarının təhlili və vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması, dövlət və vergi ödəyicilərinin maraqlarının balanslaşdırılması üçün vacibdir. Dövlət, vergi daxilolmalarını təhlil edərək vergi sistemini təkmilləşdirməyə çalışır, vergi ödəyiciləri isə qanuni yollarla vergi yükünü azaltmağa çalışırlar. Bu prosesdə şəffaflıq, ədalət və effektivlik prinsipləri rəhbər tutulmalıdır. Bütçə-vergi daxilolmalarının təhlili və vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması, dövlət və biznes arasında sağlam bir əlaqənin qurulmasına və iqtisadi inkişafa töhfə verir. Bu proseslərin düzgün idarə olunması, vergi sisteminin daha səmərəli və ədalətli olmasına, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artmasına və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına imkan yaradır.

Şübhəsiz ki, hər bir ölkə üçün bütçə gəlirlərinin təmin edilməsində vergi əsas rol oynayır. Hamı razıdır ki, vergi ödəmək vacibdir. Digər tərəfdən, əksər hallarda yüksək vergilərdən narazılıq ifadə edilir. Vergilərin sayı, növü və həcmi ilə bağlı mübahisələr uzun illər həm cəmiyyətdə, həm də elmi ədəbiyyatda müzakirə mövzudur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün normal şərait yaratmaq üçün vergi yükü nə qədər olmalıdır? Vergilərin artırılması bütçə gəlirlərini müəyyən qədər artırmağa bilər. Lakin onun dəfələrlə artması bütçə gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər, çünki vergilərin artması səbəbindən biznes strukturları fəaliyyətini

dayandıra bilər. Ona görə də hər bir ölkə üçün optimal vergilərin müəyyən edilməsi çox vacibdir.

Araşdırma apardığımız mexanizmlərin içərisində vergi idarəçiliyi başlıca təşkilatlarından biri hesab edilir. Vergi idarəçiliyi dedikdə, vergi münasibətlərinin dövlət istiqamətdən idarə olunması sistemi nəzər dairəsində saxlanılır. Vergi nəzarəti effektiv vergi idarəçiliyinin önəmli vasitələrindən biridir desək, yanlışlığa yol vermərik. Onun başlıca hədəfi vergidən yayınma hallarının qarşısına siper çəkmək və büdcə gəlirlərinin stabil daxilolmasının təmininə yönəlməkdir.

Bəllidir ki, respublikamızda vergi nəzarətini təkmilləşdirməyə tuşlanan tədbirlər öz parlaq nümunəsini ən çox mütəmadi günün tələbləri bazasında yenilənməkdə olan Vergi Məcəlləsindəki müddəalarda tapır. Burada isə hər şeydən öncə nəzarət tədbirlərini təkmilləşdirməklə, vergi ödəyicilərinə səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi məsələsi diqqət dairəsində tutulmuşdur. Xüsusilə, son zamanlar dövlətin iqtisadi durumunun ümumi inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri olaraq ölkəmizdə müstəqil sahibkarlığın davamlı inkişafından ötrü hər cür zəruri şəraitin formalaşmasının elan etdiyini nəzərdə tutsaq, bu amilin vacibliyi daha da çoxalmış görünür. Habelə, iqtisadi müstəvidə, xüsusən də qeyri-neft sektoru tərəfdə möhtəşəm perspektivli infrastruktur layihələrinin gerçəkləşməsi hədəfilə maliyyə mənbəyi hesab edilən dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergi daxilolmalarının əsas yerlərdə durmasını vurğulamaqla vergi nəzarəti işinin dürüst və effektiv təşkili düşündüyümüzdən də gərəqli məsələdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi siyasətində aparıcı tərəflərdən sayılan büdcə-vergi qanunvericiliyinin mütəmadi təzə iqtisadi proseslərlə uzlaşdırılmasıdır. Bu isə öz növbəsində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları vergi ödəyici-

lərinin hüquqlarının qorunması, vergi güzəştlərinin minimumlaşdırılması, vergidən yayınma hallarına qarşı sərt tədbirlərin təşkili, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasından ibarət olmalıdır. Ümumilikdə büdcə gəlirlərinin artırılmasını təmin etmək və idarə edilməsini təkmilləşdirmək hədəfi ilə çevik büdcə-vergi siyasəti həyata keçirilməli və büdcənin şəffaflığı daha da artırılmalı, vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərin daha da təkmilləşdirilməsi təmin edilməli və büdcə vəsaitlərinin daxil olması və düzgün istifadə edilməsi üzərində nəzarətin təşkili və dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsi səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

Ölkəmizdə son dövrlər aparılmış uğurlu sosial-iqtisadi islahatlar yekunu olaraq ölkənin iqtisadi inkişafı ilə bərabər büdcə-vergi sistemi də inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən büdcə-vergi siyasəti iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə çatmasına, əldə edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf sürətinin qorunmasına, iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına, milli maraqlarımızın beynəlxalq miqyasda təmininə, qeyri-neft sektorunun və biznesin inkişafına, istehsal və sosial infrastrukturların müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına istiqamətlənir. Milli iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə hökumət tərəfindən əsas etibarilə büdcə və vergi alətlərindən istifadə etməklə iqtisadi və inzibati tədbirləri həyata keçirmək maliyyə siyasətinin başlıca hədəfi hesab edilir.

Şəbinur Aslanova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-6019-1649>

aslanovasebinur@gmail.com

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşma üsulları

***Açar sözlər:** ali təhsil müəssisələri, keyfiyyət mədəniyyəti, formalaşma üsulları, təhlil*

***Keywords:** higher education institutions, quality culture, formation methods, analysis*

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşması, təhsilin səmərəli və yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir. Təhsil müəssisələrində keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşması, tədrisin hər bir səviyyəsində yüksək standartların tətbiqi və inkişafı ilə bağlıdır. Bu, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini artırma, tələbə yönümlü yanaşmaların tətbiqi, innovativ tədris metodlarının istifadəsini əhatə edir.

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşması, təhsil sisteminin inkişafı, təhsil prosesinin səmərəliliyi və tələbələrin uğuruna müsbət təsir edən mühüm bir məsələdir. Keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşması üçün müxtəlif üsullar və yanaşmalar mövcuddur. Aşağıda bu üsulların bəzilərinə diqqət yetirək:

1. Təhsil prosesinin sistemli yaxınlaşması: Təhsil müəssisələrində keyfiyyətin təmin olunması üçün davamlı inkişaf prinsipi tətbiq edilməlidir. Bu, tələbələrə yüksək keyfiyyətli təhsil vermək, müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq və tədrisin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması ilə əlaqəlidir.

Təhsil prosesində tətbiq olunan tədris metodlarının və qiymətləndirmə sistemlərinin müntəzəm olaraq qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi vacibdir. Tələbələrin və müəllimlərin rəyləri, universitetin performans göstəriciləri bu qiymətləndirmədə mühüm rol oynayır. Müəllimlərin ixtisaslaşmış təlimlərdən keçməsi, müasir tədris metodlarını mənimsəməsi və tələbələrə yüksək səviyyədə bilik təqdim etmələri üçün şərait yaradılmalıdır. Ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində yeniliklər və müasir metodologiyalar tətbiq edilməli, tələbələrin təhsil alqoritminə yaratıcı yanaşmalar təqdim olunmalıdır.

3. *Beynəlxalq təcrübənin əldə edilməsi və tətbiqi*: Beynəlxalq universitetlərlə əməkdaşlıq etmək, təcrübə mübadiləsi və birgə tədqiqatlar aparmaq keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif ölkələrdən gələn ekspertlər və tələbələr, müasir tədris metodlarını və yeni texnologiyaları tətbiq etməklə təhsil müəssisəsinin keyfiyyətini artırır.

4. *Tələbə mərkəzli təhsil modelinin tətbiqi*: Tələbələrin tədris prosesi ilə bağlı fikirləri, rəy və təklifləri nəzərə alınaraq tədris proqramları və müəllimlərin fəaliyyətləri optimallaşdırılmalıdır. Tələbələrin akademik və şəxsi inkişafı üçün hərtərəfli dəstək göstərilməlidir. Bu, universitetin akademik xidmətlərindən əlavə, sosial və psixoloji dəstəyi də əhatə edir.

5. *Texnologiyanın və innovasiyaların inteqrasiyası*: Texnologiyanın inkişafı ilə təhsil sistemində onlayn təhsil platformalarının, video dərslərin, interaktiv tətbiqlərin istifadəsi genişlənilib. Bu, tələbələrin fərdi təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşmağa və daha çevik öyrənməyə imkan verir. Tədris materialları və resursları üçün müasir texnologiyalardan, e-öyrənmə platformalarından, onlayn qiymətləndirmə alətlərindən istifadə edilməsi təhsil keyfiyyətinin artırılmasına kömək edir.

6. *İqtisadi və resurs yönümlü yanaşmalar*: Təhsil müəssisələrinin maliyyə vəsaitlərinin düzgün şəkildə idarə edilməsi,

təhsil prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün vacibdir. Effektiv maliyyə idarəçiliyi və resurslardan səmərəli istifadə keyfiyyət mədəniyyətini gücləndirir. Keyfiyyətli təhsil üçün müasir infrastruktur, tədris otaqları, laboratoriyalar və müasir texniki avadanlıqlar tələb olunur.

Bu üsulların tətbiqi ilə ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı təmin edilə bilər. Tələbələrin, müəllimlərin və idarəedicilərin birgə səyləri nəticəsində təhsil müəssisələri müasir tələblərə cavab verə biləcək və yüksək keyfiyyətli təhsil verən yerlərə çevrilə bilər.

Maryam Mukhtarova

Azerbaijan Tourism and Management University

Bachelor

<https://orcid.org/0009-0009-6104-6380>

muxtarova.meryem2000@gmail.com

UX/UI Design in Smart Tourism: Enhancing Traveler Experience Through Digital Innovation

Keywords: *smart tourism, UX/UI Design, digital innovation, traveler experience, artificial intelligence in tourism, user-centered design*

Açar sözlər: *ağıllı turizm, UX/UI Dizayn, rəqəmsal yeniliklər, səyahət təcrübəsi, turizmdə süni intellekt, istifadəçi yönümlü dizayn*

Travelers' interactions with digital platforms have been completely transformed by the incorporation of User Interface (UI) and User Experience (UX) design into smart tourism frameworks. This thesis, which is backed by industry statistics and actual data, investigates how UX/UI design may improve traveler experiences through digital innovation.

Travelers are increasingly using online platforms to plan and book their trips, causing the tourism industry to undergo substantial changes in the digital age. A smooth and user-friendly digital experience is essential since it has a direct impact on client loyalty and satisfaction. A well-designed user experience (UX) can increase conversion rates by as much as 400%, according to a report from the Baymard Institute (Baymard Institute, 2023). This emphasizes how important good UX/UI design is to the travel industry. The term "user experience" refers to every facet of a customer's engagement with a business's offerings. This encompasses the entire digital

process from research to booking in the tourism industry, as well as mobile app usability and website navigation. According to a Vision-Box study, UX/UI is essential for solving issues and improving the passenger experience, which raises customer happiness and increases return on investment for companies (Vision-Box, 2022). Additionally, the European Commission highlights that digital solutions enhance the entire tourism experience by inspiring creative models and creating new roles for producers and consumers (European Commission, 2023).

To develop individualized and effective travel experiences, smart tourism makes use of cutting-edge technology like artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), and big data. Real-time data analysis is made possible by integrating these technologies into UX/UI design, providing travelers with personalized recommendations and smooth interactions. AI-powered chatbots, for example, offer immediate customer service, increasing user engagement and happiness (El País, 2025). According to the Tourism Innovation Summit 2024, enhancing visitor experiences and managing markets intelligently require the integration of technologies like artificial intelligence (AI), cloud computing, and augmented reality (Cadena SER, 2024).

The concrete advantages of combining digital innovation and UX/UI design in tourism are demonstrated by a number of case studies. Staples had a 500% boost in online revenue following the implementation of a UX-focused site redesign, illustrating the significant influence of user-centric design (Baymard Institute, 2023). Using a mobile-first design approach has become crucial due to the increase in the use of mobile devices. This strategy guarantees that tourists may quickly obtain information and finish transactions while on the go, which boosts reservations and client happiness (The Canary, 2024). According to a recent survey, 22% of travelers use AI to

plan their trips, which is 40% more than the previous year. This change emphasizes how crucial AI-powered solutions are in improving the tourist experience (LifeWire, 2024).

Although there are many advantages to digital advancements, there are drawbacks as well. Because travelers disclose personal information on digital platforms, it is critical to ensure data security and privacy. Equal access also depends on creating inclusive interfaces that serve a variety of user demographics, including those with impairments. According to the European Commission's policy, the digital transformation of the tourism industry should be advantageous to all parties involved, encouraging accessibility and inclusivity (European Commission, 2023). The tourist sector is changing as a result of the collaboration between UX/UI design and digital innovation, which provides visitors with more individualized, effective, and pleasurable experiences. The beneficial effects of user-centric design and cutting-edge technologies on client happiness and corporate performance are demonstrated by empirical evidence. Prioritizing UX/UI design in smart tourism projects will be crucial as the sector develops to satisfy the ever-changing demands of contemporary tourists.

References

1. Baymard Institute. (2023). 40+ UX Statistics (from 150000 hours of UX Research). Retrieved from <https://baymard.com/learn/ux-statistics>
2. Cadena SER. (2024). Hoy por Hoy Sevilla desde el TIS - Tourism Innovation Summit 2024: los retos del turismo a debate. Retrieved from <https://cadenaser.com/andalucia/2024/10/23/hoy-por-hoy-sevilla-desde-el-tis-tourism-innovation-summit-2024-los-retos-del-turismo-radio-sevilla>

3. El País. (2025). Turismo inteligente: cómo los datos ayudan a descifrar al visitante. Retrieved from <https://elpais.com/espana/andalucia/2025-02-28/turismo-inteligente-como-los-datos-ayudan-a-descifrar-al-visitante.html>
4. European Commission. (2023). Digital transition of tourism. Retrieved from https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/tourism/eu-tourism-transition/digital-transition-tourism_en
5. LifeWire. (2024). 40% Of Travelers Say This One Tech Tool Helps Them Find New Destinations. Retrieved from <https://www.lifewire.com/ai-travel-tools-8710842>
6. The Canary. (2024). 4 User Experience UX Design Trends for the Travel Industry. Retrieved from <https://www.thecanary.co/discovery/tech/2024/01/30/4-user-experience-ux-design-trends-for-the-travel-industry>
7. Vision-Box. (2022). The importance of UX/UI in the travel ecosystem. Retrieved from <https://www.vision-box.com/blog/importance-uxui-travel-ecosystem>

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Şəhla Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-4869-1835>

shahla-nasimi@mail.ru

Otaq bitkilərində göbələk xəstəliklərinin ekosistemə təsiri və ekoloji mübarizə yöntəmləri

Açar sözlər: bitki xəstəlikləri, otaq bitkiləri, göbələk xəstəlikləri, ekosistemə təsiri, ekoloji mübarizə

Keywords: plant diseases, houseplants, fungal diseases, impact on ecosystem, ecological control

Otaq bitkiləri, müasir dövrümüzdə insanların həyatında yalnız estetik baxımdan deyil, həm də ekoloji və psixoloji baxımdan vacib rol oynayır. Onlar yaşayış və iş sahələrində təbiətin bir hissəsi kimi havanı təmizləyir, mikroklimatik şəraiti yaxşılaşdırır və insanların rifahını artırır. Bununla belə, otaq bitkiləri müxtəlif xəstəliklərə, o cümlədən göbələk xəstəliklərinə məruz qalır. Bu xəstəliklər, bitkilərin sağlam inkişafını və onların ekosistemdəki rolunu təhdid edir. Göbələk xəstəlikləri, otaq bitkilərinin zədələnməsinə və nəticədə onların ekosistemə təsirinin azalmasına səbəb olur. Bu vəziyyət həm də bitkilərin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrini poza bilər və müxtəlif bioloji zəncirlərin balansını dəyişdirə bilər. Otaq bitkilərində göbələk xəstəlikləri, həm fiziki, həm də ekoloji amillərin qarşılıqlı təsiri ilə inkişaf edir. Bu xəstəliklərin inkişafı, adətən mühitin şəraitinə, bitkinin zəifliyinə və infeksiya mənbəyinə bağlıdır.

Göbələk xəstəlikləri, bitkilərin həyat dövrünü və mikroekosistemdəki digər canlıların fəaliyyətinə təsir edərək ciddi fəsadlara səbəb ola bilər. Məsələn, otaq bitkilərinin yüksək nəmlik şəraitində yetişdirilməsi göbələk xəstəliklərinin inkişafı üçün ideal şərait yaradır. Xüsusilə torpaqda nəmin uzun müddət qalması, göbələklərin çoxalmasına və kök çürüməsi kimi xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. Torpağın mikrobiomunun balanssız olması və bitkilərin lazımı qida maddələrini düzgün almadığı halda, bitkilər göbələk xəstəliklərinə qarşı daha həssas olurlar. Kimyəvi gübrələrin qeyri-bərabər tətbiqi, torpağın ekosistemini pozur və göbələk xəstəliklərinin yayılmasına şərait yaradır. Bitkilərin mexaniki olaraq zədələnməsi, məsələn, kök sisteminin zədələnməsi, göbələk patogenlərinin giriş nöqtələrini təmin edərək xəstəliklərin yayılmasına yol açır.

Bu təqdidat işində tədqiq edilən otaq bitkiləri ilə əlaqəli göbələk xəstəliklərinin ekosistemə təsiri və ekoloji mübarizə metodlarının tətbiqi sahəsində tədqiqatlar əsasən şəhər mühitində, xüsusilə ev və ofis şəraitində yetişdirilən bitkilərdə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatlar, otaq bitkilərinin qarşılaşdığı göbələk xəstəlikləri və onların ekosistem üzərindəki geniş təsirləri ilə bağlı mühit şəraiti, bitkilərin xüsusiyyətləri və bu xəstəliklərlə mübarizə üçün ekoloji yanaşmaların tətbiqi məqsədini güdür. Tədqiqatın keçirildiyi ərazilərdəki mikroklimatik şəraitə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ərazidəki otaq bitkilərinin mühitdəki suvarılma, hava dövrəni, temperatur və işıqlandırma şəraiti də göbələk xəstəliklərinin yayılmasına təsir göstərə bilər.

Bu tədqiqat, otaq bitkiləri ilə bağlı göbələk xəstəlikləri ilə mübarizədə daha ekoloji və davamlı yanaşmaların tətbiqini təşviq edir və bu yanaşmaların ekosistemdəki ümumi balansını qorumağa necə kömək edə biləcəyini göstərir. Eyni zamanda, bu tədqiqatın nəticələri, bitki yetişdiricilərinə və ekologiya mütəxəssislərinə göbələk xəstəlikləri ilə mübarizədə yeni, daha sağlam və ekoloji cəhətdən uyğun metodlar təqdim edir.

Gələcək tədqiqatlar bu yanaşmaların daha da inkişaf etdirilməsi, genişləndirilməsi və digər bitki növləri üzərində sınaqdan keçirilməsi istiqamətində davam etdirilməlidir. Bu, otaq bitkilərinin sağlam inkişafını dəstəkləmək və ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək üçün vacibdir.

Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>

seferovaelnure@mail.ru

Günəl Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-6916-7955>

memmedovagunel564@gmail.com

Biologiyanın tədrisində “Təşviş pozuntuları” mövzusunda layihənin təşkili

Açar sözlər: biologiya, təşviş, pozuntu, layihə, tədris

Keywords: biology, anxiety, violation, project, teaching

Layihənin planı:

1. Təşviş pozuntusunun əlamətləri.
 2. Təşviş pozuntusunun növləri.
 3. Təşviş pozuntusu olan xəstələrə görülən məsləhətlər.
1. Təşviş pozuntusunun əlamətləri.

Təşviş pozuntusu ani gələn qorxu, vahimə hissinin şiddətli olmasıdır. Başqa adla panik hücum və ya vahimə pozuntusu da adlanır. Təşviş pozuntusunun əlamətləri aşağıdakı kimidir:

- ✓ Bayılmalar, insanın huşunu itirməsi;
- ✓ Dəli olmaq. Evdən qaçmağa qədər proses davam edə bilər;
- ✓ Ani gələn ölüm qorxusu;
- ✓ Ürəyin yerindən çıxacaq qədər döyünməsi;
- ✓ Nəfəs darlığı və ya tənəfnəfəsliyin olması;
- ✓ Boğulma və ya nəfəs çatışmazlığı hissi;
- ✓ İnfarkt keçirirmiş kimi, sinə hissədə, döş qəfəsində ağrı hissinin olması;
- ✓ Orta və ya güclü tərləmələr;

- ✓ Əllərin və ya ayaqların titrətməsi, bədənin əsməsi;
- ✓ Ürəkbulanmalar, qusma hissi;
- ✓ Qarında ağrıların olması;
- ✓ Əllər və ayaqların keyləşməsi, qarışqalanma hissi;
- ✓ Baş verənlərin gerçəklikdən uzaq olması;
- ✓ Əl və ayaqlarda, barmaq uclarında soyuma.

2. Təşviş pozuntusunun növləri.

Panik pozuntusu. Güclü qorxu gəldiyi an başlayır. Bir neçə dəqiqədən 40-45 dəqiqəyədək çəkə bilir. Bu ani gələnlərin dərəcəsi hissidir. Aqorafobiya insanın tanımadığı yerlərdə halı pisləşdiyi zaman başqalarından kömək ala bilməmək qorxusudur. Belə xəstələr evdən kənara çıxmağa çalışırlar. Kütlə, toplum, insanların çox olduğu yerlərdə olmaq onları narahat edir.

3. Təşviş pozuntusu olan xəstələrə görülən məsləhətlər.

Təşviş zamanı müəyyən edilmiş tənəffüs hərəkətləri etmək məsləhət görülür:

- İlk öncə 3 saniyə ərzində nəfəs alınmalı;
- 3 saniyə tutub saxlamalı;
- 3 saniyə sonra nəfəsi verməli;
- Gün ərzində bu nəfəs hərəkətlərini 10 dəfə olmaqla 2 dəfə təkrar etməli.

Təşviş pozuntuları baş verən zaman bu nəfəs texnikası çox fayda verəcəkdir. Bu xəstələrlə yaxınlarının söhbətlər aparması məsləhət görülür:

- Xəstəni sakit və diqqətlə sona kimi dinləməli;
- Öz problemini danışmağa onu təhrik etməli;
- Onunla xoş, müsbət münasibətdə olmaq.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində şagird layihələrinin keçirilməsi, layihənin qarşıya qoyduğu problemi yaradan səbəblər və onların aradan qaldırılması yolları, problemin ədəbiyyatların, İKT vasitələrinin köməyi ilə araşdırılması, şagirdlərdə tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarı siniflərdə layihələr metodunun tətbiqi,

şagird layihələrinin keçirilməsi daha aktual mözvlarda səmərə verir. Əlbəttə ki, bu şagirdlərin həm yaş səviyyəsinin, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, dünyagörüşlərinin aşağı sinif şagirdlərindən daha yüksək olmasından irəli gəlir. Onlar İKT vasitələrindən daha düzgün istifadə edə bilirlər, həmçinin internet resurslarından, digər qaynaqlardan məlumatları daha çevik və əlverişli şəkildə toplaya bilirlər. Layihə mövzuları seçilərkən həm dövrün tələbləri, aktual olan problemlər və şagirdlərin marağı, yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Uzunmüddətli layihələrdən daha yüksək nəticə almaq mümkündür. Layihə dərslərinin keçirilməsi, şagirdlərin həmin layihə mövzusu haqqında daha dərin biliklərə yiyələnməsinə, o mövzunu araşdırmağa, təhlil etməyə və bu baxımdan daha yaxşı qavramasına səbəb olur.

Qumru Balaxanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>

19_bq_91@mail.ru

Müxtəlif çirklənmə mənbələrindən alınan torpaqlarda göbələklərin ekolo-trofik ixtisaslaşmasının təhlili

Açar sözlər: *göbələklər, ekolo-trofik əlaqələr, antropogen təsirlər, çirklənmiş torpaqlar, ekosistem müxtəlifliyi*

Keywords: *fungi, ecological-trophic relationships, anthropogenic impacts, polluted soils, ecosystem diversity*

Göbələklər, təbiətdə geniş yayılmış və ekosistemlərin müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirən canlılardır. Onlar, üzvi maddələrin parçalanması, torpaq quruluşunun yaxşılaşdırılması, bitki və heyvanların sağlamlığı ilə bağlı mühüm rola malikdirlər. Göbələklərin ekologiyasını və trofiki əlaqələrini anlamaq, ekosistemlərdəki bioloji müxtəlifliyi və bu sistemlərin sağlamlığını qiymətləndirmək üçün əhəmiyyətli bir yanaşmadır. Göbələklərin həyat dövrləri, onların ekologiyası ilə sıx əlaqəlidir və bu əlaqələr, müxtəlif mühitlərdə və şəraitlərdə göbələklərin necə yayıldığını və fəaliyyət göstərdiyini müəyyən edir.

Son illərdə aparılan mikoloji tədqiqatlar göstərir ki, göbələklərin ekolo-trofik əlaqələri yalnız bioloji müxtəlifliyi təhlil etməkdən ibarət deyil. Eyni zamanda, bu tədqiqatlarda göbələklərin ekolo-trofik ixtisaslaşması, yəni onların toksigenlik, allergenlik və opportunistik (şərti patogen) xüsusiyyətləri də önəmli bir mövzuya çevrilmişdir. Bu xüsusiyyətlər göbələklərin mühitə olan təsirini, həmçinin insan sağlamlığına potensial riskləri qiymətləndirməyə imkan verir.

Ekolo-trofik əlaqələr, göbələklərin ekologiyasını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Göbələklər, saprotrof, biotrof və politrof kimi fərqli trofik qruplara aid ola bilirlər və bu qruplar, onların qidalanma tərzini, mühitlə olan əlaqələrini və oradakı digər orqanizmlərlə qarşılıqlı əlaqələrini təsvir edir. Çirklənmiş və antropogen təsirə məruz qalmış ərazilərdə göbələklərin ekolo-trofiki əlaqələri daha kompleks bir hal alır. Belə mühitlərdə göbələk növləri, müxtəlif çirklənmə mənbələrindən təsirlənərək öz trofik strukturlarını dəyişdirir və yeni ekologiyalar meydana çıxarır.

Göbələklərin ekolo-trofiki əlaqələrinin təhlili, xüsusən antropogen təsir altında olan mühitlərdəki göbələk növlərinin ekologiyası və onların ixtisaslaşma formalarının analizi veriləcəkdir. Məqsədimiz, müxtəlif çirklənmə mənbələrindən alınan nümunələr üzərində aparılmış tədqiqatların nəticələrini qiymətləndirərək, göbələklərin ekolo-trofiki əlaqələrinin müxtəlif mühitlərdəki təzahürlərini anlamaqdır. Bu, həmçinin göbələklərin ekologiyasının daha dərindən öyrənilməsinə və ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq üçün yeni yanaşmaların inkişafına töhfə verə bilər.

Tədqiqat zamanı, müxtəlif çirklənmə mənbələrindən, o cümlədən istehsal məhsulları ilə çirklənmiş, suvarılan torpaqlar, neft və neft məhsulları ilə çirklənən ərazilər, şəhər torpaqları və zibillərin atılması üçün istifadə edilən ərazilərdən nümunələr götürülmüşdür. Bu nümunələrdə göbələklərin növ və miqdarı müəyyən edilərək, onların ekolo-trofiki qruplara necə aid olduğu öyrənilmişdir. Saprotroflar, biotroflar və politroflar kimi ekolo-trofik qruplar, torpaqların çirklənmə dərəcəsindən asılı olaraq fərqli nisbətlərdə aşkar olunmuşdur.

Müxtəlif çirklənmə mənbələrindən alınan nümunələr üzərində aparılan təhlillər, çirklənmiş torpaqlarda politrofların sayının daha yüksək olduğunu göstərmişdir. Bu isə, çirklənmə şəraitində göbələklərin çoxşaxəli qidalanma tərzinin üstünlük təşkil

etdiyini göstərir. Əksinə, biotroflar, yəni xüsusi bitkilər və orqanizmlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan göbələklər isə çirklənmiş torpaqlarda çox az sayda müşahidə olunmuşdur. Bunun səbəbi, çirklənmiş ərazilərdə biotrofların yaşaması üçün lazım olan təbii şəraitin olmamasıdır.

Göbələklərin ekolo-trofiki ixtisaslaşmasının təzahür formaları, məsələn, toksigenlik, allergenlik və opportunistik xüsusiyyətlər də tədqiq edilmişdir. Çirklənmiş ərazilərdə, xüsusilə neftlə çirklənmiş torpaqlarda toksigenlərin xüsusi çəkisinin artması müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, istehsal məhsulları ilə çirklənən torpaqlarda allergenik xüsusiyyətləri olan göbələklərin nisbəti yüksək olmuşdur. Bu isə, göbələklərin ekologiyasının antropogen təsirlərdən necə dəyişdiyini və ekosistemlərdəki bioloji müxtəlifliyə necə təsir etdiyini göstərir.

Bütün bu nəticələr göstərir ki, göbələklərin ekolo-trofiki əlaqələri, xüsusilə antropogen təsir altında, ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Çirklənmiş torpaqlarda göbələklərin toksigenlik, allergenlik və opportunistik xüsusiyyətlərinin artması, ekosistemlərdəki sağlamlıq risklərini artırır və bu, təbii mühitin qorunması üçün vacib məsələlərdən biridir. Bu tədqiqatın nəticələri həm də, ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq və antropogen təsirlərdən qorunmaq üçün yeni yanaşmaların inkişafına təkan verə bilər.

Nəticədə, göbələklərin ekolo-trofiki əlaqələrini və ixtisaslaşmalarını anlamaq, ekosistemlərin sağlamlığını qiymətləndirmək və insan sağlamlığına olan təsirlərini öyrənmək üçün vacib bir addımdır. Tədqiqatın nəticələri, göbələklərin mühitə olan təsirini daha yaxşı anlamağa və ekosistemlərin düzgün tənzimlənməsinə yönəlmiş yeni strategiyaların inkişafına kömək edəcəkdir.

Rəhim Bilalov

Lənkəran Dövlət Universiteti
baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-6869-7355>
rahim19511951@mail.ru

Mirkamran Mehtizadə

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0005-8737-8413>
mehtizademirkamran@gmail.com

Südlük təsərrüfatlarda mastitlərin əhəmiyyəti

Açar sözlər: mastit, inək, yelin, süd, məhsuldarlıq

Keywords: mastitis, cow, udder, milk, productivity

Heyvandarlıqda ən mühüm məsələlərdən biri süd istehsalının artırılması və onun sanitar keyfiyyətinin yüksəldilməsidir ki, bu da təsərrüfatların iqtisadiyyatı və ölkə əhalisinin sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnəklərdə mastit çox ciddi, geniş yayılmış bir xəstəlik olaraq operativ müalicə tələb edir. Südçülükdə ən mühüm problemlərdən biri mastitlərlə mübarizə olaraq qalır. Çünki, bu xəstəlik kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Yalnız müalicəvi tədbirlər mastitin yayılmasının qarşısını effektiv şəkildə ala bilməz. Mastit dünyada südlük təsərrüfatlarda ən çox yayılmış xəstəliklərindən biri olduğundan güman etmək olar ki, südlük mal-qaranın yetişdirilməsi ilə məşğul olan təsərrüfatlarda tələb olunan zootexnoloji, profilaktik və müalicəvi tədbirlərə tam əməl olunmadığından baş verir. Azərbaycanca Ə.T.Məmmədli mastit xəstəliyinin əmələ gəlmə səbəblərini, eləcə də müalicə-profilaktika tədbirləri ilə məşğul olmaqla, dəyərli tövsiyələrini vermişdir. Xəstəlik xarici mühit amillərindən mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji təsirlərdən,

eləcə də bəzi xəstəliklərin əmələ gəlməsinə şərait yaradan digər səbəblər vasitəsilə baş verə bilər. Adətən mastitlər yüksək məhsuldar inəklər arasında baş verməklə, laktasiya dövrünün başlanğıcında və ya məhsuldarlığın ən yüksək mərhələsində özünü göstərir. Mastit xəstəliyi ilə bağlı apardığımız müşahidələrə əsasən, maşınla sağılan inəklərdə mastit xəstəliyinin əmələ gəlməsi çoxluq təşkil edir. Onu da qeyd edə bilərik ki, inəklərin maşınla sağım zamanı baytarlıq – sanitariya və gigiyena qaydalarına düzgün riayət olunmadığından südlük təsərrüfatlarda bunun nəticəsində gizli (subklinik) mastit baş verir. Əgər vaxtında mastit xəstəliyinin gizli və ya subklinik forması aşkar edilərsə və düzgün müalicə və profilaktika – mübarizə tədbirləri aparılırsa, əlbəttə, xəstəliyin bu formasının kliniki mastit formasına keçməsinin qarşısı alınır. Vaxtında subklinik mastitin qarşısı alındıqda südlük təsərrüfatlarda alınan südün keyfiyyətinin aşağı düşməsindən qoruyur. Südün ekoloji cəhətdən təmiz olması təkcə insanlar üçün deyil, eləcə də yeni doğulmuş buzovlar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Mastit xəstəliyi yüksək iqtisadi itkilərə səbəb olur. Orta hesabla mastitlə xəstələnmə inəklərin ümumi sayının 15-20%-ni təşkil edir və bəzi təsərrüfatlarda heyvanlar arasında 35%-ə qədər mastit xəstəliyi aşkar oluna bilər. Mastit xəstəliyi səbəbiylə süd itkisi bütün xəstəliklər nəticəsində yaranan ümumi itkilərin 30-40%-ni təşkil edir. Mastit xəstəliyi baş verən inəklərdə süd istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə azalır və onun bərpası uzun müddət və baytarlıq dərmanlarına böyük xərclər sərf olmasına gətirib çıxarır. Keyfiyyətli müalicədən istifadə olunduqdan sonra belə, süd hələ də bir müddət satış üçün yararlı olur, çünki tərkibində antibiotiklər aşkar oluna bilər. Effektiv müalicənin vaxtında aparılması südün ümumi kəsilmə müddətini azaldır, təsərrüfat üçün iqtisadi itkilərin azalmasına gətirib çıxarır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, südcülük təsərrüfatlarında inəklərdə 90-95% subklinik mastit, yalnız 5-10%-də kliniki

mastit baş verir. Mastit pendir məhsuldarlığının və süd məhsullarının saxlanma müddətinin azalmasına səbəb olur. Mastit tez-tez inəklərdə ağrı və narahatçılığa səbəb olur, bu da süd istehsalının azalmasına gətirib çıxarır. Südçülük təsərrüfatlarında xəstə inəklərin 85%-i südündə patogenlər ifraz edir və bunun nəticəsində belə südün istifadə edilməsi insanların sağlamlığına ciddi təsir göstərir.

Севиндж Алекперова

Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет

доктор философии по биологии

<https://orcid.org/0009-0006-8968-8455>

sevincamur@mail.ru

Фенотипические корреляции и путевой анализ между признаками внутри–и межвидовых гибридов F₂

Ключевые слова: фенотипические корреляции, путевой анализ, гибриды F₂, внутривидовые гибриды, межвидовые гибриды, генетическая корреляция

Keywords: phenotypic correlations, path analysis, F₂ hybrids, intraspecific hybrids, interspecific hybrids, genetic correlation

Açar sözlər: fenotipik korrelyasiyalar, yol analizi, F₂ hibridləri, daxili növ hibridləri, növlərarası hibridlər, genetik korrelyasiya

В селекционно-генетической практике важно знать характер проявления признаков во взаимосвязи. На многих сельскохозяйственных культурах показано, что, как правило, изменение уровня одного признака сопровождается изменением других. Научное обоснование возможности сочетание важнейших хозяйственных и биологических признаков в гибридах мы находим в работе Г.Менделя. Его учение о свободном комбинировании наследственных факторов позволяет предвидеть изменения многих корреляций и добиться с помощью гибридизации объединения в одном сорте разных ценных признаков.

В генетике количественных признаков растений различают различные типы корреляций между мерными признаками: генетические (аддитивные), генотипические

(аддитивные значения плюс отклонения доминирования и сверхдоминирования). Последние рассчитываются по средним величинам количественных признаков сортов или гибридов F_1 , F_2 и т.д. Фенотипические корреляции рассчитываются в генетически гетерогенной.

На и большее прямое влияние на продуктивная кустистость, судя по величинам путевых коэффициентов корреляции, оказывали признаки высота растений, масса зерен главного колоса, и длина колоса. Косвенное влияние на продуктивную кустистость через количество колосков главного колоса и массу зерен – количество зерен и через количество зерен – масса зерен главного колоса. По сумме косвенных эффектов на признак количество зерен выделились признаки количество колосков и масса зерен главного колоса. По остальным признакам суммы косвенных эффектов по их влиянию на количество зерен главного колоса были низкими, в некоторых случаях – отрицательными значениями.

Прослеживается различие в признаках, оказывающих прямое влияние на результирующий, что объясняется, вероятно, генотипическими особенностями гибридов с разными родительскими формами. В наибольшем числе случаев (комбинаций) большее взаимовлияние прослеживается между длиной и количеством колосков колоса, количеством зерен и массой их. Эти признаки важно учитывать при отборах, принимая во внимание, что повышение семенной продуктивности растения в целом, связано с улучшением отдельных элементов структуры, поскольку мультипликативное их действие обуславливает, в конечном счете, высокую урожайность новых форм.

Elza Hesənli

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0006-2702-7758>
elza.gasanly@mail.ru

Medical properties of poppy breadseed

Keyword: *poppy, alkaloids, flavonoid, symptoms, seeds, plant*

Açar sözlər: *lalə, alkaloid, flavanoid, simptom, toxum, bitki*

Soporific poppy is an annual herbaceous plant containing the alkaloid morphine. The plant is extremely toxic. Poppy is also a pollen-bearing plant that produces huge amounts of pollen but no nectar. Long-term use of poppy to treat diseases causing mild addiction, chronic poisoning, serious harm to the body, has become the "opium ghost" that people often talk about, and serious death will occur due to difficulty breathing.

Poppy sleeping pills are extremely toxic. The plant's latex and seed capsules contain toxic alkaloids that can cause stupor, slow breathing, coma or death if consumed. Children, cats and dogs are especially vulnerable. Urgent veterinary attention is needed if pets exhibit symptoms such as respiratory depression or stomach upset after consumption. Poppy sleeping pills are processed into morphine and other painkillers. Poppy petals contain alkaloids (berberine, readine, mecambrine, etc.), glycosides, organic acids, flavonoids, anthocyanins, fatty oil, vitamin C. To increase the body's resistance to various diseases, it is important to ensure the supply of microelements and vitamins with food.

Poppy seeds contain a significant amount of zinc, which is involved in the reproduction of white blood cells and enhances the protective response to the introduction of bacteria, viruses

and other foreign agents. Poppy seeds contain a lot of calcium, which benefits our bones and teeth. The seeds of the plant contain fat (on average 50%), and poppy petals contain fatty oil (about 44%), vitamin C.

Traditional medicine uses all parts of the plant: roots, stems, leaves and flowers.

At a time when there were no painkillers known to us today, poppy helped the wounded during the war undergo amputation surgery. When a child fell ill with tuberculosis, he was given milk of the poppy to ease his suffering. If a woman had a difficult birth, she would also benefit from the beneficial properties of poppy milk. They help with coughs, nervous system disorders, insomnia and general fatigue, and restore a person's energy resources. As for poppy seeds, which we eat with various types of confectionery products, they are a storehouse of nutrients, saturate the body with healthy oils and proteins necessary for the restoration and regeneration of muscle fibers and skin tissue. Among other things, all products containing poppy seeds have a beneficial effect on the digestive system, increase immunity and tone the body. A decoction of poppy flowers with honey is useful to use for excessive general sweating. A decoction of poppy flowers for diarrhea. Children are given a decoction of unripe capsules to help them sleep well and for insomnia. Dry poppy flower petals, ground into powder, are used for stomach diseases (especially catarrh) in the form of a simple decoction, and petals, ground into powder and boiled in milk or honey or as a vodka tincture, for insomnia, mental overwork.

Niyaməddin Rzayev

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-9064-4922>

niyamedinrizayev@gmail.com

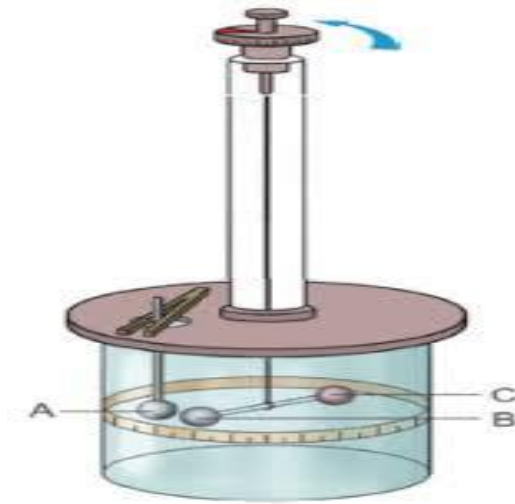
Yuxarı siniflərdə Kulon qanununun tədrisi

***Açar sözlər:** elektrik yükü, burulma tərəzisi, təcrübə, araşdırma*

***Keywords:** electric charge, torsion scales, experience, investigation*

Yuxarı siniflərdə Kulon qanununu tədris edən zaman əvvəlcə elektrik sahəsi üzrə keçdiyimiz əsas anlayışları xatırlayaq. Elektrik qüvvələri təbiətdə çox geniş yayılmışdır. Bizi əhatə edən təbiət, demək olar ki, elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsiri üzərində qurulmuşdur. Elektrik yüklərinin hərəkəti və qarşılıqlı təsirləri ilə təzahür edən elektrik və maqnit hadisələrinin öyrənilməsi ilə fizikanın elektrodinamika bölməsi məşğul olur. Elektrodinamika fizikanın elektrik yükləri arasında qarşılıqlı təsir yaradan elektromaqnit sahəsinin qanunauyğunluqlarını öyrənən bölməsidir. Elektrodinamikanın sükunətdə olan elektrik yüklərinin xassələrini öyrənən bölməsi elektrostatika adlanır. Elektrostatikanın əsas qanunu sükunətdə olan nöqtəvi yüklər arasındakı təsir qanunu Kulon qanunudur. Nöqtəvi elektrik yükləri dedikdə, ölçüləri aralarındakı məsafəyə nəzərən çox kiçik olan cisimlərdəki elektrik yükləri başa düşülür. Təbiətdə iki növ elektrik yükü mövcuddur: müsbət və mənfi işarəli elektrik yükləri. Eyni işarəli elektrik yükləri eyniadlı yüklər, müxtəlif işarəli elektrik yükləri isə müxtəlifadlı yüklər adlanır. Sadə bir təcrübə aparsaq, məsələn, şüşə çubuğu ipək parçaya sürtdükdə çubuğun müsbət, ipək parçanın isə mənfi

elektrikləndiyi müşahidə olunur. Nöqtəvi yüklərin modeli kimi Ş.Kulon yüklənmiş kiçik kürəciklərdən istifadə edərək özünün kulon qanununu verir, bu qanunun burulma tərəzisi ilə təcrübəsini aparır. Burulma tərəzisi ilə təcrübəyə nəzər yetirsək, burulma tərəzisi nazik elastik məftildən asılmış şüşə çubuqdan ibarətdir. Çubuğun bir ucunda B metal kürəsi, digər ucunda isə onu tarazlaşdıran C kürəsi vardır.

Qaba tərpənməz A kürəsi də daxil edirik. A və B kürələrinə eyniadlı yüklər veririk. Bu zaman B kürəsi itələnir və şüşə çubuq müəyyən bucaq qədər dönmür. Çubuğun dönmə bucağına görə A və B kürələrinin qarşılıqlı təsir qüvvəsi müəyyən edildi. Kulon kürələrin arasındakı məsafəni və yüklərin miqdarını dəyişməklə müəyyən etmişdir ki, nöqtəvi yüklərin qarşılıqlı təsir qüvvəsi onlar arasındakı məsafədən və yüklərin modulları hasilindən

asıdır. Kulon qanunu: Sükunətdə olan iki nöqtəvi yükün vakuumba qarşılıqlı təsir qüvvəsi yüklərin modulları hasilini ilə düz, aralarındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasibdir.

$$F=k*\frac{q(1)*q(2)}{r^2}$$

Tahə İbrahimov

Ağsu, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0001-1812-282X>

tahibrahimov287@gmail.com

İnsanın qocalmasına səbəb nədir?

Açar sözlər: insan, qocalma, qidalanma, hava, şüur

Keywords: human, aging, nutrition, air, consciousness

İnsanın ömrünün uzadılması, qocalığın qarşısının alınması haqqında saysız-hesabsız məqalələr yazılmış, elmi araşdırmalar aparılmışdır. Dünyanın ayrı-ayrı ərəzilərində əhalinin yaş dövrlərini müqayisə etdikdə məlum olur ki, insanın ömrü mühit, sosial amillər, qidalanma, orqanizmin fərdi xüsusiyyətləri ilə və başqa amillər ilə əlaqədardır. Respublikamız da uzunömürlülər diyarı hesab olunur. Səbəb kimi təmiz su, hava, qidalanma və sosial amillər göstərilir. Xarici ölkə alimləri respublikamızda uzunömürlülüynün səbəblərini öyrənməyə çalışmış, çoxlu sayda araşdırmalar aparmışlar. Dünyada və respublikamızda uzunömürlüklə əlaqədar olan elmi araşdırmalarla tanış olanda məlum olur ki, alimlərin bununla əlaqədar olan çox müxtəlif fikirləri vardır. Bəzi alimlər qocalığın qarşısını almağın mümkün olmadığını qeyd edirlər. Bəziləri ölümün qarşısını gələcəkdə almağın mümkünlüyünü söyləyirlər. Hətta bəzi alimlər getdikcə insan ömrünün qısalacağını qeyd edirlər. Bizim bu mövzuda tezis hazırlamağımızın səbəbi bir-birindən çox fərqlənən elmi araşdırmaların mövcud olmasıdır. Həmin elmi araşdırmaları diqqətlə öyrəndikdə məlum olur ki, onlar bir-birini ya təsdiq, ya da inkar edir. Ona görə də bizə məlum olanların çox kiçik hissəsini oxucularla bölüşmək istəyirik. Məlumdur ki, insan Yer üzərində yeganə canlı varlıqdır ki, şüurludur, bütün iqlim qurşaqlarında yaşayır, ən müxtəlif qidalarla qidalanır və b. Sual

meydana çıxır. Necə olur ki, insan 200-300 il, və ya daha çox yaşaya bilmir? Nə üçün insan orqanizmində təqribən 27-30 yaşdan sonra inkişaf tədricən dayanmağa başlayır? Çoxlu suallar meydana çıxır, hamısını qeyd etmək fikrindən uzağıq. Lakin qısa da olsa, cavabların bir neçəsini izah etməyə çalışacağıq.

Məsələ burasındadır ki, biz Kainatın genişlənən sistemində yaşayırıq. Bu sistemdə insan zəkasının dərk edə bildiyi nə varsa, bütün varlıqlar dəyişməli, məhv olmalı və qaz halına keçməlidir. Çünki genişlənmə qüvvəsinin və enerjisinin təsirindən kənar da heç nə qala bilməz. Bütün canlı orqanizmlərin yaranması, inkişafı və məhv olması bu qüvvələrin təsiri altında baş verir. Qeyri-üzvi və üzvi aləmdə nə varsa, hamısı məhv olmalı, qaz halına keçmə ilə nəticələnməlidir. Bu qanundan kənar da heç nə qala bilməz. İnsan orqanizmi də üzvi aləmin kiçik bir hissəsidir. Genişlənmə qüvvəsinin təsiri altında meydana gəlir. Bir müddət bütün təsirlərə üstün gələrək inkişaf edir. Biz insan orqanizmində inkişafın bütün mərhələlərini izləyə və müşahidə edə bilirik. Lakin orqanizmində atom və molekulyar səviyyədə olan təsirləri heç vaxt hiss edə və ya dərk edə bilmirik. Halbuki, atom və molekulyar səviyyədə orqanizmində inkişafı yanaşı çox ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər tədricən insanın qocalmasına səbəb olur. Yenə sual meydana çıxır. Necə olur ki, Yer üzərində elə canlılar vardır ki, 300 ildən çox yaşayır?

Genişlənmə qüvvəsi ilk növbədə insan orqanizmində qazlar mübadiləsinə təsir göstərir. Ağ ciyərlərdə və toxumalarda karbon qazının verilməsi zəifləyir. Eritrositlərin oksigen daşması tədricən çətinləşir. Nəticədə, bütün hüceyrələrdə bioloji proseslər pozulmağa başlayır. Bütün bunlar insanın qocalmasına, xəstəliklərə və ölümlə nəticələnməyə səbəb olur. Bu zaman mühit, qidalanma, orqanizmin xüsusiyyətləri qismən rol oynayır. Əsas səbəb genişlənmə qüvvəsidir. Dəqiqliklə müəyyən etmişik ki, elə kimyəvi element atomları vardır ki, insan orqanizminə təsir göstərən genişlənmə qüvvəsinin təsirini təqribən 40-50%

azaldır. Belə insanlar uzun müddət qocalmır. Onların 150 ildən artıq ömür sürməsi mümkündür. Həmin elementlər kobalt, sink, maqnezium və başqa elementlərdir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, orqanizmdə həmin element atomlarının miqdarının çox olması əsas şərt deyil. Əsas şərt orqanizmin fərdi xüsusiyyəti və həmin element atomların hansı birləşmədə mövcud olmasıdır. Əgər insan orqanizminə təsir göstərən genişlənmə qüvvəsinin təsirini 10-15% azaltmaq mümkün olarsa, qocalmanın qarşısını 50 il almaq olar.

Yer üzərində bütün canlı orqanizmlərin fərqli ömür sürməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərlə əlaqədardır. Elə bitkilər vardır ki, cəmi bir neçə gün yaşayır. Elə ağaclar vardır ki, min ildən artıq yaşayır. Adlarını qeyd edib izahat vermək mövzudan uzaqlaşmaq demək olardı. Orqanizmdə baş verən ən ağır xəstəliklər genişlənmə qüvvəsinin təsiri ilə baş verir. İnsan orqanizmində xəstəlik baş verməmişdən əvvəl dəqiq müayinə aparmaqla xəstəliyin baş verməsinin qarşısını almaq mümkündür. Lakin bu çox mürəkkəb və çətin prosesdir. Dəqiq müayinə ilə hər hansı insan orqanizmində qocalmanın nə vaxt başlaya biləcəyini də müəyyən etmək olar. Məsələn burasındadır ki, genişlənmə qüvvəsinin təsiri ilə ayrı-ayrı orqanlarda müşahidə edilməsi mümkün olan yeni əlamətlər meydana çıxır. Həmin əlamətlər qocalmanın hansı yaş dövrlərində baş verəcəyi haqqında məlumatlar verir. Bir məsələni qeyd etmək vacibdir ki, genişlənmə qüvvəsinin təsiri getdikcə güclənir. Bu da insanların vaxtından əvvəl qocalmasına səbəb olur. Əvvəllər insanlar qocalığı 50-55 yaşdan sonra hiss edirdilər. Hazırda bu rəqəm 25 yaşa düşmüşdür. Ən dəhşətlisi odur ki, insanların vaxtından əvvəl qocalması ilə yanaşı onların şüursuz davranışları meydana çıxır. Bu isə çox ağır nəticələrə səbəb olur. Bəzi xarici ölkələrdə bu proses zaman keçdikcə çoxalır. Ciddi hadisələrin baş verməməsi üçün çox vacib tədbirlər həyata keçirilməlidir.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının leksik xüsusiyyətləri, arxaik sözlər 6

Sevinc Sadıqova

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında bitki adlarını bildirən oğuz sözləri 11

Yeganə Qasımova

Azərbaycan romanının tədqiqi tarixindən 14

Səadət Bayramova

Əziz Sultanın nəsrində nağıl üslubu 18

Mahirə Abdullayeva

İbtidai siniflərdə əsərlərin oxunmasında fasilənin gözlənilməsi 20

Simuzər Əliyeva

Fəlsəfi təbiətli şair – Hüseyn Arif 24

Nurlana Kazımova

İrəvanda maarifçilik 27

Yaqub Səmədov

Distant təhsilin əhəmiyyəti 31

Mələhət Babayeva

Ortaq türk folklorunda “keçəl” obrazı 36

Aygün İsmayılova

Alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri 40

Məsmə İsmayılova

Dialogun strukturu və sosial səciyyəsi. Dialogda dominasiya və kooperasiya 45

Maya Qasımova	
Son nəşr II sinif Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqları üzrə işin təşkili məsələlərinin qoyuluşu	49
Gülna Qəmbərova	
Aləmzər Əlizadənin uşaq ədəbiyyatında rolu	54
Təranə Əzimova	
İki cahana sığmayan ruh: İmadəddin Nəsimi	56
Günəl Allahverdiyeva	
Dialoji nitqin struktur-semantik xüsusiyyətləri	61
Nazilə Abdullazadə	
XX əsr şairi Əliağa Vahidin yaradıcılığının tədqiqi tarixi	65
Anar Cavadov	
Yetkinlik yaşına çatmayanları xüsusiyyətlərinə görə cəza təyin olunma məsələləri	70
Səkinəxanım Vəliyeva	
Rəqəmsallaşmanın təhsilə inteqrasiyası	74
Əntiqə Qəhrəmanova	
Mirzə Şəfi Vazeh poeziyasında milli düşüncə	79
Mehriban Mahmudova	
İngilis dili dərslərində yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları	84
Reyhanə Həsənova	
İddia müddətləri və kəsici müddətlərin fərqləndirilməsi	88
Nigar Qasımova	
Psixolinqvistikada mətnin tərtib edilməsi və qavranılması problemi	93
Sevda Ağayeva	
Xarici dilin öyrənilməsində video materiallardan istifadə	97
Arzu Hüseynli	
The first schools of Shusha	101
Tamilla Turabova	
Xarici dillərin tədrisi - İngiltərə praktikasında	104

Набат Кахраманова

Основные принципы инклюзивного образования в
вузах 108

Fatma Əliyeva

Tələbələrdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin
formalaşdırılması 111

Bənövşə Əsgərova

Mətnə dair fikir və araşdırmalar 115

Fidan Məmmədova

Azərbaycanda mətbuat əski yazı ilə 119

Aygün Məmmədova

Dilin lüğət fondunun zənginləşdirilməsi yolları 123

Nüşabə İsmayılova

Dil dərslərində mətnlərin metodik iş sistemində
uyğunlaşması 127

Vəfa Əhmədova

Xarici dil dərslərində refleksiv öyrənmənin
əsas prinsipləri 130

İlahə Əmiraslanova

Tələbələrin ingilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin
yeni metodları 134

Şəbnəm Xəlilzadə

XX əsr Amerika ədəbiyyatında satiranın transformasiyası .. 137

Nazilə Rəhimova

Xarici dilin öyrənilməsində daxili və xarici motivasiya 141

Fidan Yusifova

Müasir dilçilikdə dil və nitq konsepsiyalarının əlaqəsi 145

Sədaqət İsgəndərova

Ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmə yolları 150

Vüsalə Əsgərova

İngilis dilinin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadə 154

Şəbnəm Məmmədova

Bulud texnologiyalarının üstünlükləri və çatışmazlıqları 157

Sona Cəmsidli	
Milli kinoda investisiya proseslərinin idarə edilməsi	161
Asudə Əzizova	
Əsas vəsaitlər və öhdəliklərin idarə edilməsi üçün effektiv strategiyalar	165
Kənan Yusubli	
Müasir tarixi dövrdə Qarabağ faciəsinə həsr olunmuş operalar	170
Rəşad Novruzov	
Fizikanın tədrisində Nəsrəddin Tusi irsindən istifadə imkanları	174
Zeynəb Əlyarova	
Ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin vəziyyəti	176
Teymur Həsənlı	
Vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları	178
Qönçə Şirinova	
Müasir ali təhsildə marketing: pedaqoji perspektivlər	182
Lətifə Qasımova	
Aqşın Əlizadə yaradıcılığının Azərbaycan musiqisində rolu	185
Fizuli Hüseynov	
Ümumtəhsil layihələrinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri	189
Yusif Mehtiyev	
Sahibkarlıq fəaliyyətində vergi nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi	191
Şəbinur Aslanova	
Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşma üsulları	195
Maryam Mukhtarova	
UX/UI Design in Smart Tourism: Enhancing Traveler Experience Through Digital Innovation	198

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Şəhla Abdullayeva

Otaq bitkilərində göbələk xəstəliklərinin ekosistemə təsiri və ekoloji mübarizə yöntəmləri 202

Elnurə Səfərova, Günel Məmmədova

Biologiyanın tədrisində “Təşviş pozuntuları” mövzusunda layihənin təşkili 205

Qumru Balaxanova

Müxtəlif çirklənmə mənbələrindən alınan torpaqlarda göbələklərin ekolo-trofik ixtisaslaşmasının təhlili 208

Rəhim Bilalov, Mirkamran Mehtizadə

Südlük təsərrüfatlarda mastitlərin əhəmiyyəti211

Севиндж Алекперова

Фенотипические корреляции и путевой анализ между признаками внутри–и межвидовых гибридов F₂ 214

Elza Hesenli

Medical properties of poppy breadseeds 216

Niyaməddin Rzayev

Yuxarı siniflərdə Kulon qanununun tədrisi 218

Tahə İbrahimov

İnsanın qocalmasına səbəb nədir? 221

İmzalandı: 14.03.2025
Onlayn çap: 19.03.2025
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 14,3 ç.v.
Sifariş: 23

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

